

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Наукове видання

ВИПУСК 1

Київ
2016

Політичні інститути та процеси. Наукове видання Громадської організації «Міжнародний інститут гуманітарних технологій». — К., 2016. — Вип. 1. — 152 с.

У виданні вміщено праці вчених, які висвітлюють фундаментальні і прикладні наукові дослідження проблем політичної науки у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

Рекомендовано до друку Вченою радою Громадської організації «Міжнародний інститут гуманітарних технологій» (протокол № 3 від 27 січня 2016 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Смолянук Володимир Федорович — доктор політичних наук

Лікарчук Наталія Василівна — доктор політичних наук

Батрименко Олег Володимирович — доктор політичних наук

Свідоцтво про державну реєстрацію наукового видання «Політичні інститути та процеси»
Серія КВ № 21684-1584 ПР від 24 листопада 2015 року видано Міністерством юстиції України

Редакційну колегію наукового видання «Політичні інститути та процеси» затверджено рішенням
Вченої ради Громадської організації «Міжнародний інститут гуманітарних технологій»,
Протокол № 2 від 2 грудня 2015 року.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Мироненко Петро Володимирович — доктор політичних наук, директор Громадської організації
«Міжнародний інститут гуманітарних технологій»

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Горбатенко Володимир Павлович — доктор політичних наук, професор, академік УАПН

Теремко Василь Іванович — доктор наук із соціальних комунікацій

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Батрименко Олег Володимирович — доктор політичних наук, доцент

Бондаренко Віктор Дмитрович — доктор філософських наук, професор

Бушанський Валентин Вікторович — доктор політичних наук, доцент

Гошовська Валентина Андріївна — доктор політичних наук, професор, академік УАПН

Держалюк Микола Степанович — доктор історичних наук

Єпіфаній (Думенко Сергій Петрович) — доктор богословських наук, професор

Клямкін Ігор Мойсейович — доктор філософських наук, професор (Росія)

Кресіна Ірина Олексіївна — доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПр.Н України

Лікарчук Наталія Василівна — доктор політичних наук, доцент

Михальченко Микола Іванович — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України,
почесний президент УАПН

Неліпа Дмитро Васильович — доктор політичних наук, доцент

Перепелиця Григорій Миколайович — доктор політичних наук, професор

Погорєлова Алла Іванівна — доктор політичних наук, доцент

Розумний Максим Миколайович — доктор політичних наук, старший науковий співробітник

Саган Олександр Назарович — доктор філософських наук, професор

Салах А. А. Закут — доктор філософських наук, професор

Смешко Ігор Петрович — доктор технічних наук, професор

Смола Лідія Євстахіївна — доктор політичних наук, професор

Смолянук Володимир Федорович — доктор політичних наук, професор

Ткаченко Василь Миколайович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України

Шайгородський Юрій Жданович — доктор політичних наук, академік УАПН

Шевцова Лілія Федорівна — доктор історичних наук, професор (Росія)

Шкляр Леонід Євдокимович — доктор політичних наук, професор, академік УАПН

Шуба Олексій Васильович — доктор політичних наук, професор, академік МКА

Зміст

Розділ І. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Михальченко М. І.	Теоретико-методологічні засади дослідження процесів трансформації сучасних політичних інститутів України	7
Гошовська В. А.	Роль Лесі Українки в історії становлення українського соціал-демократичного руху	26
Мироненко П. В.	Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності	29
Шайгородський Ю. Ж.	Політика як суспільне явище: ключові моменти зміни дослідницьких парадигм	33

Розділ ІІ. УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИЙ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ

Ткаченко В. М.	Агресія як засіб здійснення політики	39
Ткаченко В. М.	Глава з монографії «Росія: ідентичність агресора»	44
Шкляр Л.Є.	«Норманський формат»: за і проти. Сценарії для України	83
Мартинюк В. Л., Мироненко В. П.	Аналітична довідка щодо діяльності проросійських неурядових організацій в Україні	88

Розділ ІІІ. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Курас І. Ф., Михальченко М. І.	Політичні реформи як гасло і реальність модернізації	94
Глебова І. І.	«Дворцовое государство» в современной России (російською мовою)	101
Погорєлова А. І.	Гуманізація політичного діалогу в контексті розвитку культури парламентаризму	127
Хома Н. М.	Символізація політичної реальності: тіло й одяг як самоідентифікаційне вираження	132

Розділ ІV. КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК

	Конституція Пилипа Орлика 1710 року	140
Вовк О. Б.	Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія	145

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індиферентну масу, якій все одно де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе — припиняє своє існування.

Петро Мироненко

Вельмишановний читачу!

Громадська організація «Міжнародний інститут гуманітарних технологій» розпочинає видання наукового журналу

«Політичні інститути та процеси»,

до першого випуску якого ми запрошуємо і Вас.

Звертаємось, шановний читачу, з пропозицією висловити свої зауваження і побажання щодо матеріалів, викладених у наукових статтях та сподіваємось на творчу співпрацю.

Редакційна колегія журналу взяла на себе зобов'язання донести до громадськості широкий спектр думок з фундаментальних і прикладних наукових досліджень в гуманітарній сфері та політичних науках, а також запропонувати своє судження та умовиводи у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

Висловлюємо надію, що журнал займе гідне місце серед наукових видань в Україні.

З повагою

*Петро Мироненко
головний редактор журналу*

Засновник журналу громадська організація «Міжнародний інститут гуманітарних технологій»

Громадська організація «Міжнародний інститут гуманітарних технологій» (далі — Інститут) є громадським об'єднанням — громадською організацією у науковій та науково-технічній діяльності, що утворено відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» з урахуванням положень Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» як суб'єкт наукової і науково-технічної діяльності.

Інститут утворений і діє на принципах: добровільності; самоврядності; вільного вибору території діяльності; рівності перед законом; відсутності майнового інтересу його членів; прозорості, відкритості та публічності.

Інститут у своїй діяльності керується Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» з урахуванням положень Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», іншими законами та нормативно-правовими актами України як суб'єкт наукової і науково-технічної діяльності.

Мета: об'єднання вчених та інших громадян для цілеспрямованого розвитку гуманітарної науки і освіти, гуманітарних технологій у суспільно-політичних відносинах, взаємодії координації наукової роботи та захист фахових інтересів, економічних, юридичних, соціальних прав своїх членів.

Метою діяльності Інституту не є одержання та розподіл прибутку.

Основним напрямом діяльності Інституту є сприяння налагодженню професійних контактів українських та іноземних фахівців гуманітарної сфери.

Напрямами діяльності Інституту є:

- сприяння інформаційній, організаційній, методичній та іншій підтримці професійної діяльності членів Інституту у галузі гуманітарної сфери;
- сприяння розробці, впровадженню та поширенню нового досвіду, участі у розробці та реалізації державних програм, а також розвитку науки, освіти і менеджменту у галузі гуманітарної сфери;
- сприяння аналізу та прогнозуванню суспільно-політичних відносин;
- сприяння розвитку наукових досліджень з гуманітарних проблем національної безпеки та міжнародного гуманітарного права;
- сприяння розвитку гуманітарних технологій у суспільно-політичних відносинах;
- сприяння розвитку видавничої справи, спеціалізованих засобів масової інформації, інформаційної інфраструктури та новітніх інформаційних технологій у гуманітарній галузі;
- сприяння членам Інституту в удосконаленні їхніх професійних навичок та поширенні внутрішніх стандартів діяльності у гуманітарній сфері.

На виконання статутних завдань у порядку, встановленому чинним законодавством, Інститут має право:

- представляти і захищати права своїх членів в органах державної влади і місцевого самоврядування, судах, господарських і третейських (арбітражних) судах, а також перед іншими фізичними і юридичними особами;
- будувати взаємовідносини з органами державної влади з урахуванням положень Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»;
- порушувати клопотання перед органами державної влади і місцевого самоврядування та іншими фізичними і юридичними особами щодо виконання статутних завдань Інституту;
- встановлювати і розвивати гуманітарні, інформаційні і професійні зв'язки, в тому числі міжнародні, сприяти обміну досвідом у галузі гуманітарної науки;
- поширювати інформацію, пропагувати свої ідеї, цілі, завдання, найменування і символіку;
- укладати договори та інші правочини з фізичними і юридичними особами, з об'єднаннями громадян з метою виконання статутних завдань Інституту;
- створювати тимчасові наукові колективи, утворювати для виконання статутних завдань науково-дослідні, експертні підрозділи, співпрацювати із іноземними та міжнародними організаціями, бути колективним членом або засновником міжнародних науково-фахових об'єднань, спілок, товариств відповідно до законодавства України;
- організовувати і брати участь у конференціях, семінарах та інших заходах, що стосуються статутних завдань Інституту;
- засновувати засоби масової інформації, інші необхідні для статутної діяльності підприємства, установи та організації, бути суб'єктом видавничої діяльності в установленому законом порядку;
- організовувати неприбуткові конкурси та інші публічні заходи в установленому законодавством порядку без мети отримання прибутку;
- встановлювати відзнаки Інституту для нагородження осіб за вагомий внесок у розвиток гуманітарної науки і освіти, міжнародного гуманітарного права, а також за заслуги у здійсненні статутних завдань Інституту. Положення про відзнаки Інституту затверджується Зборами Інституту.

Розділ I

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321 (477)

Михальченко Микола Іванович

доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Теоретико-методологічні засади дослідження процесів трансформації сучасних політичних інститутів України

Автором характеризуються конкретно-історичний, цивілізаційний, структурно-функціональний, порівняльний, синергетичний, класово-груповий, системний та інші підходи при дослідженні процесів трансформації політичних інститутів.

Ключові слова: політичні інститути, політичні процеси, політичний аналіз, системний аналіз, формування методології, методологічні принципи.

Світ живе в умовах високоінституціоналізованих суспільств з різними типами режимів: тоталітарних, авторитарних, демократичних, перехідних і т. д. Будь-яка сфера людської діяльності — економіка, політика, побут, спорт — організовані за визначеними зразками, законами, традиціями, їх діяльність регулюється спеціальними інституціями: державою, інститутами громадянського суспільства, лідерами, елітами. Спектр таких інституцій відповідає людським і суспільним потребам виробництва і розподілу матеріальних і духовних благ, комунікації, колективної та індивідуальної безпеки, захисту здоров'я нації конкретної людини, соціального контролю за поведінкою членів суспільства у всіх сферах життєдіяльності.

Політичні інститути, які регулюють здійснення влади і доступ до неї, політичну діяльність колективних та індивідуальних суб'єктів політичного життя — є одними з найголовніших. Кожний з політичних інститутів здійснює чітко або аморфно визначений вид політичної діяльності і включає у себе: спільність, групи, які спеціалізуються на виконанні їх функцій і норм, по регуляції відносин в середині інституту з іншими політичними і неполітичними інститутами, матеріальні і духовні ресурси політичного інституту, необхідні для реалізації її цілей. У процесі інституціоналізації суспільств трансформуються як відносно стійкі форми політичних інститутів (наприклад парламент), так і стихійні і нестійкі форми політичної діяльності (наприклад, протест у формі Майдану), які набувають визначеність, здатність до саморегуляції.

Кожний політичний інститут народжується завдяки інтересу політичної сили, яка має мотив надати йому відповідні функції.

Лише декілька політичних інститутів формуються на інтересах суспільства в цілому: держава, армія, правоохоронні органи і деякі інші. Інколи держава (в обличчі чиновників) забуває, що вона стоїть на фундаменті, який зветься "суспільство". І сповзає з фундаменту, починає функціонувати як самодостатній інститут. Обірвав зв'язки з "фундаментом" вона може стати антинародною, тоталітарною, функціонує як "Ніс" по М. Гоголю. Може стати страшною силою.

Інститути, в тому числі політичні, визначаються у різних теоретичних системах: від суто адміністративно-юридичного розуміння до субстанціонального. В працях К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера, в політичній науці, на відміну від адміністративно-юридичного розуміння політичних інститутів, складається соціологічний і політологічний підходи, як визначення субстанції і інституції в політичній сфері, змісту і форми в політичних відносинах.

Інститут (установа, відомство), за М. Вебером, складає спільність людей, поведінка яких базується на раціональних установках (норми конституції, закони і т. д.), Е. Дюркгейм заклав основи французького соціального інституціоналізму. Взагалі є велика кількість визначень політичних інститутів в межах політичного інституціоналізму. Класичний політичний інститут — це держава.

Цей інститут протистоїть як орган влади іншим політичним інститутам за специфікою своїх регулюючих функцій і за предметом свого впливу.

Деякі інститути прагнуть впливати на усе суспільство, деякі на його частину. Існують інститути для розв'язання конкретної проблеми. А оскільки у суспільства є безліч проблем, та існує тенденція до безкінечного множення політичних і економічних

інститутів. Наприклад існує проблема корупції у суспільстві. Замість боротьби з корупцією у всіх відомствах, в Україні створюються декілька правоохоронних інституцій, які, в свою чергу стають корумпованими.

Аналіз політичних і економічних інститутів України показав, що їх форма не грає першорядної ролі. В будь-які форми можна “залити” будь-який зміст: золото або гіпс. Тому гасло “Кадри вирішують усе”, відоме з часів Стародавніх Греції і Риму, має сенс і в сучасній Україні. Ми можемо створювати усе нові і нові відомства під вирішення назрілих питань, але якщо ми не наповнимо їх новим змістом — новими кваліфікованими, не корумпованими кадрами, ці відомства не будуть працювати ефективно.

Важливо також врахувати готовність населення сприйняти реформи і діяльність нових і традиційних інститутів позитивно. Тобто, повинен існувати соціальний запит на реформаторські зміни.

Системний аналіз ходу реформ, діяльності політичних і економічних інститутів показує, що потрібен ще один елемент, який забезпечує успіх реформ — це політична воля до реформ керівників політичних і економічних інститутів і тієї невеличкої частини активної політичної верстви населення яка і є мотором рушійною силою реформ.

Якщо представити систему політичних інститутів схематично, то це буде система “пустих” будівель, де можна заповнити ці будівлі обладнанням і кадрами і це будуть які завгодно заводи і фабрики. Нова влада може залишити існуюче обладнання і кадри, поміняти їх або залишити не працюючими. Тому і існують політичні інститути застарілі, модернові, розвалені (як, наприклад, сучасні правоохоронні органи України).

Є політичні інститути, які обслуговують державу, державу і громадянське суспільство і тільки громадянське суспільство. Наприклад, армія є суто державною інституцією. Судова система повинна захищати державні інтереси, а також інтереси громадянина і громадянського суспільства. Такий політичний інститут як опозиція своєю функцією покликаний захищати інтереси громадянського суспільства, хоча держава може частково фінансувати діяльність опозиції — “опозиція її Величності” у Великій Британії, де держава фінансує діяльність “тіньового уряду”, як представника громадянського суспільства.

Своєрідним політичним інститутом є політичні партії. Сформовані як інститути громадянського суспільства вони у випадку оволодіння інститутами держави (вибори, збройне захоплення влади і т. д.) можуть сполучати функції інститутів громадянського суспільства і держави, або стати в автократичних і тоталітарних державах частиною держави — Націонал-Соціалістична партія Німеччини (НСПН), Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС). КПРС була така політично цинічна, що ввела в Конституцію СРСР статтю 6, що вона є найважливішою частиною держави і правляча еліта держави стала партійно-державною, а держава була побудована на партійному фундаменті. Тому, коли КПРС розпалася, то розпався і СРСР.

Є політичні інститути, які за змістом і функціями є державними, але одночасно, служать грома-

дянському суспільству — Вибірчі інституції (в Україні — ЦВК, обласні виборчі комісії, окружні виборчі комісії) які є кадрованими політичними інституціями, які або розгортаються в могутній структури під час виборів, або працюють в “згорнутій” формі.

Методологічно важливо розуміти, що політичні інститути не надані людям зовнішньою силою, вони є постійна творчість людей. І держава, і суди, і тюрми, і партії створюються конкретними людьми, в конкретних умовах, з конкретними функціями. Тому населення України скептично ставляться до усіх обіцянок на виборах проводити реформи, які не виконуються ні парламентарями, ні президентом України. Реформи в Україні здійснюються специфічно: кожен президент розбудовує політичний режим “під себе”, розставляє “свої” кадри, реформує Конституцію згідно своїм бажанням, а парламент розривається на групи впливу, які б’ється за свої вузькі корпоративні інтереси по “розпиленню” держбюджету і законодавчому закріпленню своїх привілеїв. Чи не тому в Україні такі низькі рейтинги усіх гілок влади. Але найбільш регресивна трансформація відбулася у сфері правоохоронних органів. Суди, прокуратура, органи МВС перетворилися в засоби заробляння грошей усіма доступними методами: хабарництво, фришування, корупційний податок на населення, здирництво, і т. д.

Проаналізуємо, як протягом останніх тридцяти років відбувалася трансформація політичних інститутів.

Процес трансформації політичної системи був запущений у 1987 році ще в умовах СРСР суто стихійно, як кампанія перебудови на базі розширення свободи слова. Це планувалася тактика обмеженої лібералізації партійно-радянської системи, а не справжньої перебудови. Але суспільство було “вагітно” рухом до змін і маленьке послаблення з боку тоталітарної держави породило широкий рух до реальних змін. Як буває в реальності, запруда дає спочатку маленьку течу (проточку), але вона швидко розширюється і руйнує усю запруду. В політичному ж сенсі усе відбулося також: маленька “теча” швидко набрала характеристик руйнівного процесу і СРСР розвалився. Безумовно, крім політичних причин там були й інші — економічна неефективність радянської системи, неефективна національна політика русифікації, ілюзорна ідеологія, розбазарювання національних багатств СРСР на підтримку “соціалістичного табору” і експорт соціалістичної революції і т. д.

В Україні у Києві процес трансформації політичних інститутів спочатку йшов повільніше, ніж у Москві. Україна залишалась заповідником радянської системи. Тільки в 1990—1991 рр. процес трансформації політичних інститутів прискорився за рахунок елементів національно-визвольної революції, яких в Росії не було. Це призвело до того, що Україна стала незалежною і формально її політичні інститути стали інститутами нової країни. Але реально і Рада Міністрів, і Верховна Рада, і місцеві ради (включно з обласними), і правоохоронні органи, і армія залишилися радянськими. Розвалилася партійно-бюрократична система і народилася нова управлінсько-політична структу-

ра — президент і його адміністрації. Зразу ж розгорнулася боротьба між президентською вертикаллю і системою рад за реальну владу. Нажаль, не були розпущені ради і не був сформований новий уряд. Новий президент України Л. Кравчук узяв курс на повільну, мирну трансформацію держави, а у екологічній сфері вже бував дикий капіталізм, який насаджували “червоні директори” і “червоні голови” колгоспів, які об’єдналися з криміналітетом. Штабом дикого капіталізму став Союз промисловців і підприємців, який очолив Л. Кучма.

Політичні погляди, в основному, панували романтичні, абстрактно гуманістичні — свобода слова і зібрань, демократія, права людини і т. д. Економічні погляди були ще абстрактніші — вільний ринок, конкуренція, зменшення регулюючої ролі держави в економіці.

Держава трансформувалася повільно, безсистемно, економіка розвалювалася, гуманітарно-культурна сфера деградувала. Недарма кажуть, революції здійснюють романтики, а її результатом користуються авантюристи і шахраї.

Л. Кравчук не зміг побудувати правову, демократичну державу, хоч і висував це за мету своєї політики. Причин було багато — відсутність конструктивної більшості навіть у управлінському апараті, комуністи ще мали великий вплив у суспільстві, не було сильних політичних партій, орієнтованих на політичну модернізацію країни, економічні еліти не були зацікавлені у створенні ефективної демократичної, правової держави. Їм була вигідна слабка держава, яка не контролює шляхи збагачення, розкрадання підприємств.

Як раз економічні господарі країни у 1994 році привели до влади Л. Кучму, який по їх замовленню почав будувати корупційно-олігархічну державу з елементами клановості. Якраз він заклав основу влади дніпропетровсько-донецького клану, який врешті-решт привів Україну до громадянської війни. Лазаренко, Ахметов, Янукович, Азаров та інші — усі вони з номенклатури Л. Кучми.

Л. Кучма прийшов до влади, коли в суспільстві йшла дискусія, які політичні інститути в державі будувати і якою повинна бути держава — “сильною” або “слабкою”? Це питання виникло як реакція на одержавлення усього суспільного життя при “реальному соціалізмі”, коли навіть індивідуальне життя було одержавлено: від народження у державному роздолі і до смерті людина повністю контролювалося тоталітарною державою.

У Російській імперії держава традиційно грала провідну роль, а його правитель був необмежений господарем цієї держави. Ця традиція тяглася з часів Золотої Орди, коли Північно-Східні князівства після розвалу Стародавньої Русі стали улусами Орди і здійснювали владу за її законами і традиціями.

Між тим дискусія була методологічна хибною. Тому що варто було шукати відповідь — яка держава ефективна. Так, держава має бути міцною, ефективною для підтримання конституційного порядку, і рушій позитивних змін, гарант прав і обов’язків громадянина. Л. Кучма не бажав цього розуміти і перетворив державу в інститут володарювання невеликої купки олігархів і чиновників, у власність цієї верстви. Ситуація політичного

хаосу і правового свавілля була зроблена штучно, щоб захоплювати суспільну власність. Ця група “нової еліти” і сам президент були поставні і над державою, і над суспільством, і над законом.

Оскільки політичні інститути забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичних відносин в середині сформованого режиму, то вони увесь термін президентських повноважень Л. Кучми працювали не лише на нього особисто, але й на його “команду”, яка трималася не тільки за “шефа”, але й один за одного. Звідси протестні рухи “Україна — без Кучми”, за гибель найближчих ополічників Кучми, коли його режим захитався. Обрубалася ланцюги, які б свідчили про економічні і політичні злочини режиму.

Л. Кучма не обрізав відносини лише з одним кланом — донецьким, який вніс найбільший внесок в його статки мільярдера і з представника якого він готував свого наступника — В. Януковича, який гарантував йому політичну, економічну і кримінальну недоторканість. Лише народне повстання, яке найбільш яскраво втілювалося у “Майдані”, зруйнувало плани по передачі влади клану “донецьких”. Тим більше, що частина українських олігархів, побоюючись цього клану, теж підтримував вимоги “Майдану” — за чесні вибори, не обрання В. Януковича президентом України. Також частина політичних інститутів або обрала позицію нейтралітету у політичному конфлікті (армія, МВС, СБУ), або підтримала повставши (Верховний суд). Верховна Рада коливалась весь непевний період. Варто відмітити, що правлячий режим настільки підірвав свій міжнародний авторитет, що європейські політичні інститути підтримали народне повстання, а Росія, яка була на боці Л. Кучми і В. Януковича, не наважилася втрутитися у внутрішні справи України. Це вона зробить пізніше.

Усі події 2003—2004 року винесли “на гору” дуже суперечливу політичну фігуру В. Ющенка, який зіграє роль “троянського коня” по передачі політичної влади донецькому клану, що призведе до історичних жертв в Україні і Європі.

В подіях 2003—2004 року свою негативну роль зіграли два фактори: а) несталість, не укоріненість в український ґрунт напівдемократичних політичних інститутів держави; б) слабкий кадровий склад громадянського суспільства України. На роль лідера країни буреломні події винесли фотогенічного, з слабкою політичною освітою і волею, патріотично налаштованого, але самозакоханого В. Ющенка, який став іграшкою найближчого оточення. Поєднання нестабільності політичних інститутів і слабого політичного лідера, який заохочував політичні інтриги у владі і між владою і опозицією — забезпечили поразку так званих “помаранчевих” і перемогу раніше переможених “донецьких”. Фактично, В. Ющенко невдало формував владу, керував країною і усе зробив, щоб влада впала в руки донецького напівкримінального клану. А головне — він не реформував політичну систему і вона продовжувала трансформацію до авторитарного кланово-олігархічного держави.

Населення, і його економічна і політична частина в першу чергу, швидко зрозуміло, що за демократичною риторикою нового режиму не має

конкретних дій. Внутрішня політика була зведена до розбором в середині табору “помаранчевих” і до загравання президента з опозицією, навіть до призначення прем’єр-міністром опозиційного В. Януковича. Парламент був без яскраво вираженої більшості і не міг ефективно працювати. Усі політичні інститути втрачали підтримку населення, їх рейтинг падав. Цим скористалась опозиція, яка на критиці безбарвного, неефективного правління набирала рейтинг, особливо, коли її лідер був відправлений у відставку. “Помаранчеві” перейшли до міжособових боїв, особливо жорстким протистоянням характеризувалися бійки між президентом В. Ющенком і прем’єр-міністром Ю. Тимошенко. Також протистояли Уряд і Адміністрація президента. Фактично, політична система була деморалізована. І в такому стані суспільство прийшло на вибори президента України в 2010 року. Передбачено, що перемогу отримав лідер опозиції В. Янукович, хоча з досить скромним результатом у другому турі (48,5%), де його конкурентом була Ю. Тимошенко. “Помаранчеві” на виборах висунули декілька претендентів, які розпорошили результат. В. Ющенко отримав жалюгідний результат, але допоміг В. Януковичу стати президентом України.

Перемога В. Януковича стала початком великих бід України. Варто враховувати, які верстви населення його підтримували і на які політичні і економічні еліти він спирався.

В. Янукович зовнішньо виглядав сильною і впевненою людиною, а внутрішньо був слабкою, боязкою, професійно і гуманітарно не підготовленою для тих обов’язків, які були на нього покладені посадою. Він міг грати роль сильної людини, поки не зустрічав опір. З його обранням до влади прийшов донецький клан — малоосвічений, малокультурний, але нахабний і злочинний. Підтримувало його русифіковане, декласоване, малоосвічене населення, яке сповідувало просту формулу: “злочинець, але наш”. Тим більше, що воно повірило його примітивним обіцянкам “усім дати усе”. А так не буває навіть у багатих країнах, тим більше було нереально у бідній країні.

Але його прихід до влади надав новий стимул для розвитку. Донецькі не тільки продовжили трансформацію по курсу, який інститутам задав режим Л. Кучми, але влада почала швидко зростати з криміналом.

В кожен регіон був направлений кримінальний “авторитет”, який займався збором мафіозних податків і слідкував, щоб офіційна влада переправляла “в центр” корупційну частину прибутків. Таким чином, в країні фактично склалися двовладдя, але обидві влади очолювала одна людина. Представники криміналітету увійшли в органи місцевої центральної влади, використавши статтю Конституції “про погашення” судового покарання, наприклад, В. Янукович мов дві судимості.

Крім того, в порушення Конституції України на посади міністрів були призначені громадяни Росії, які не мали українського громадянства, у тому числі силові відомства. Такі державні інститути, як армія, міністерство внутрішніх справ, служба безпеки цілеспрямовано розвалювалися. Навіть особисту службу охорони президента очолював громадянин Росії.

Таким чином, конкретно-історичний підхід до аналізу процесу трансформації політичних інститутів, особливо, якщо він доповнений принципом: “кадри вирішують усе” показує:

а) політичні інститути є формою, яку можна заповнити будь-яким змістом, особливо кадровим, і вони будуть слугувати будь-якому особистісному режиму. Особливо, якщо вони мають традицію культу особи. Наприклад, в Росії швидко повернувся культ особи В. Путіна і усі політичні інститути Росії охоче підкорилися цьому культу;

б) в державі перехідного типу, якщо норми Конституції не стійкі і не сприйняті як життєва норма способі життя легко змінити волюнтаристські з нормального, традиційного на кримінально-корупційне. Політичні інститути не тільки сприймають нові норми, але з ентузіазмом будуть їх розповсюджувати державні і громадські інститути, в першу чергу правоохоронні;

в) засоби масової інформації не стають перепорою такої трансформації, оскільки в Україні усі вони належать корумпованих олігархам і політикам і слухняно виконують їх волю. Вони можуть лише бути використані у між олігархічній боротьбі;

г) Київ, як столиця, грає велику роль у функціонуванні політичних інститутів, але підкоряється волі провінційних кланів, час від часу скидає їх ярмо, щоб знайти інше.

Отже, політичні інститути є важливим джерелом соціальних і політичних змін, але не обов’язково прогресивних. Їх роль залежить від якості політичних еліт, які їх очолюють і контролюють.

І головним результатом трансформації політичних інститутів України в процесі “революції гідності” — це не відторгнення режиму В. Януковича, не вибори нового президента, який може створити новий особистий режим, а те, що нація згуртувалася через Майдан і захист територій України, обрала нову Верховну Раду, де доля антиукраїнських сил незначна. Є шанс, що громадянська (політична) нація і Верховна Рада стануть рушійною силою позитивної трансформації політичної системи України і боротьби з корупцією.

Теперішня влада повторює помилки свої попередників: робиться багато заяв, пишеться багато текстів про численні реформи, а самі реформи не здійснюються. В політичній системі України, фактично, нічого за перший рік після “революції гідності” не змінилося ні в технологіях влади, ні в формах влади. А рік в революційний період — це дуже багато.

Коли ми розглядаємо темпи, зміст трансформацій політичних інститутів, то повинні застосувати цивілізаційний підхід. Кожна глобальна, регіональна і навіть локальні цивілізації породжують свої специфічні, політичні інститути — віче, парламент, король, цар, імператор, хан, фараон, збори вождів племені т. д. І власну структуру влади — демократія, деспотія, тоталітаризм, аристократична республіка і т.п. Наприклад, як би офіційно не звалась в Росії (в Московії, Володимиро-Суздальщині) влада — це по суті східна деспотія з коренями з Золотої Орди. Усі спроби прищепити зразки європейської влади призводили до суто зовнішніх змін. А за суттю залишалася східна деспотія на чолі з великим князем, царем, гене-

ральним секретарем, президентом. А народ — це раби правителя

В Україні, навпаки, традиції віча, обрання гетьмана сполучились з західними традиціями абсолютизму, виборності, парламентської демократії.

Різні регіональні цивілізації, різні етноси — різні владні системи, різні форми і функції політичних інститутів, різні форми політичної участі мас.

Політичні інститути України за своєю суттю, тобто за формою, змістом, функціями залишалися частково радянськими, що є наслідком колонізації, їх “пострадянськість” збагатила їх клановістю і корупцією. Наприклад, армія за змістом залишилася радянською, але втратила агресивність і не була готова до війни з Росією, при чому у “гібридному” варіанті. Розрив з Росією є фактором переходу, включення в європейську цивілізацію.

Події початку 2014 року були політичним переворотом, а не революцією. Вони не змінили економічний лад, політичний устрій, лише змінили правлячі еліти. При тому лідери нової правлячої еліти виявилися “старими” бризками еліт, які правили раніш. П. Порошенко, А. Яценюк, О. Турчинов працювали на чільних постах при попередніх політичних режимах. Це не Наполеон, не більшовики, які прийшли до влади в результаті перевороту, але оскільки не були пов’язані з попереднім монархістським режимом (ми свідомо не враховуємо кількомісячних політичних маневрів у перехідний період), то прийнялися руйнувати політичні і економічні інститути старої держави і творити нові, нехай не завжди крапці.

Тому нові владні еліти (ми беремо і часткове нове “післямайданне-2 поновлення”) не нададуть імпульс до докорінної трансформації політичних і економічних інститутів. Щоб мати політичну волю до модернізації політичної і економічної системи України треба піти іншим шляхом, заперечити старий шлях, порвати усі зв’язки з старим корумпованим політичним і економічним класом і будувати нові за змістом інститути, нові політичні і економічні відносини.

Як же робити це, коли родинні, кланові зв’язки кайданами лежать на руках і ногах, заважають прийняти радикальні рішення. Тому і нова спроба трансформувати політичну і економічну системи закінчиться імітацією реформ. Буде створена гора паперів, яка порадить чергову тишу. Тому зупинимося більш ретельно на методології справжніх реформ. Перше, потрібно чітко визначити три групи політичних інститутів: а) які підлягають демонтажу; б) які підлягають модернізації; в) які треба будувати нові, щоб забезпечити загальну модернізацію суспільства.

Демонтаж старої корумпованої суспільно-політичної структури, інститутів та відносин вимагає формування інноваційної концепції розбудови не тільки нових по змісту політичних інститутів, але і нових відносин у середині цих інститутів і між інститутами. Найскладніше перебудувати систему політичних і міжособових відносин. Тут написання нового Положення про структуру і функцій політичного інституту не вичерпаєш проблему. В новій формі будуть функціонувати старі корумповані відносини і інститут нових функцій не набуде. Наприклад, надання нового озброєння української

армії (вкрай необхідного) незначною мірою підняти її ефективність з ряду причин: а) низька якість і корумпованість командування, в результаті нове озброєння буде захоплено сепаратистами РФ або продане “чорними каналами” їм; б) проникнення агентури Росії у всі ланки армії; небажання керівництва держави будувати нову армію.

Які інститути застаріли і заважають суспільству рухатись по шляху прогресу? Для того, щоб їх визначити, треба до аналізу суспільства підійти комплексно, системно. Наприклад, на етапі переходу від системи “безвладних” рад і комуністичних обкомів і райкомів соціалістичного суспільства були потрібні адміністрації президента в областях і районах. В сучасних умовах розвитку суспільного самоврядування і передачі частини функцій державного управління в регіони, чи не прийшов час тепер їх ліквідувати і передати їх розпорядчі функції на рівень обласних і районних органів самоврядування. Якщо в областях потрібні якісь представництва президента в світлі тих повноважень, які будуть визначені новою Конституцією України в парламентсько-президентській республіці, то можна призначити префектів, по зразку Франції, які будуть слідкувати за виконанням Конституції в регіонах.

Таким чином нам системно треба переглянути функції усіх державних інститутів, виходячи з критерію їх ефективності. Тут повинні бути враховані багато факторів: відповідність інституту меті, цивілізаційним цінностям функціонування, діючому законодавству, нормам моралі, кадрове і матеріальне забезпечення і т. д. головне — щоб інститут відповідав інтересам країни і меті.

Системний підхід вимагає оцінки інститутів на сумісність в єдиній політичній системі, відсутність дублювання функцій, інноваційність в функціонуванні. Політичні інститути мають тенденції формалізувати свою діяльність, зберігати надмірну стереотипність, перебільшувати своє значення. Тому виникає розбалансованість політичної системи, її ефективність падає, вона застаріває. Оновлення, трансформації у цьому випадку здійснюється двома шляхами — через модернізацію або революцію.

При цьому в центрі процесів трансформації стоїть держава. Марксизм переоцінював класову сутність держави, яка, безумовно, є. Але цю сутність привласнили: а) чиновники, які складаючи державну бюрократію не тільки отримують заробітну платню за свою працю, але й експлуатують державу як спосіб збагачення через корупцію, використання влади для отримання багатьох пільг і т. д.; б) правлячий клас (рабовласники, феодали, буржуазія, комуністична бюрократія, націоналістична бюрократія і т. д.) використовують державу як спеціальний механізм утримання своєї влади. Але сам по собі цей механізм без ідеологічний, він може використовуватися будь-яким класом, навіть позакласовим мамлюками, армією, авантюристами і т. д.

Якщо існуюча модель держави не влаштовує політичну силу, яка її захопила, то вона будувати нову модель держави, але функції держави залишаються тими ж самими. Змінюються лише форми державного примусу — м’які (демократичні) або жор-

стоки (автократичні). Оскільки зміст форм примусу визначають люди (кадри вирішують усе), то еліта політичної сили, що захопила владу в державі, теж вирішує усе: форму і зміст політичних інститутів, рівень демократії, взаємодію держави і громадянського суспільства.

Нову державу не можна побудувати не “розчистив” будівельну площадку від старих політичних інститутів, які знаходяться в сталій розкладу.

Події 2014—2015 рр. показують, що старі політичні інститути свідомо гальмують реформу політично-правової системи не тільки на рівні законодавства, але і на рівні виконавчої влади і самоврядування. Фактично, із усіх реформ не проведена ні одна: не змінено виборче законодавство, не здійснена конституційна реформа, не реформовані правоохоронні органи і т. д. Тому в суспільстві знову зростає соціальна напруга.

Активна, стратегічна мисляча частина населення задається питанням: чому країна чверть століття тупцює на місці, не має успіхів в економіці, політиці, соціальній сфері?

Так, у 1991 році була відкинута жорстка планова схема управління за рядом причин: а) мета цієї схеми — побудова комунізму — була утопічна, тому і схема управління спрямована на утопічну ціль, не могла бути ефективною; б) економіка, політика, ідеологія працювали на “світову соціалістичну революцію”, тому були мілітаризовані, агресивні і безперспективні; в) людина не була метою цієї ідеології, політики і економіки (“усі як один помремо”), тобто система була антигуманною. Але відкинувши помилкову стратегію, країна не розробила вірної, гуманної, країна поплила курсом “по волі хвиль”. А корабель без курсу, це не кероване судно.

Час від часу різні режими, розуміючи проблему, створювали різні “стратегії” волюнтаристського штабу, в основному виборчого, пропагандистського штабу, побудовані не на реальному аналізі, прогнозі, а на суцільній демагогії. І ці “стратегії” канули в Лету.

До цього часу не знайшлося лідера, політичної сили, яка б на основі глибокого аналізу і синтезу реальної ситуації в країні і світі розробити декілька сценаріїв розвитку і запропонувати суспільству для дискусії: що маємо, куди йти, під яку мету перебудувати політичні і економічні інститути, щоб держава, самоврядування, були ефективними, як будувати зовнішню політику, хто буде і як контролювати прийняту стратегію? Коли у країні затверджена стратегія, то менше Майданів, дискусій. Політичні сили працюють на реалізацію стратегії і окрема людина прилаштовується під державну і суспільну стратегію.

Розробка суспільної стратегії реформ політичних інститутів може будуватися як на визнаному науковому знанні, так і фальсифікованому або ідеологізованому, яке маскується під істинне. Нам добре відомі дві форми такого фальсифікованого ідеологізованого знання — гітлерівський нацизм і ленінізм-сталінізм, на основі яких ХХ століття будувалися стратегії розвитку країн і перебудови світу. В цих системах знань істина була змішана з утопізмом, містицизмом і фальсифікаціями знання.

Як відмічав К. Поппер, в суспільних науках ХІХ—ХХ століття відбувався процес переходу від незнання до знання. І на перший план вийшла проблема фальсифікації наукових результатів за рахунок невірної трактовки практики, гіпертрофії другорядних явищ і висновків. Це зв’язано з суперечністю соціальної реальності, різнонаправленістю суспільних процесів, які не завжди лягають в річище універсальних теорій. Так, дуже прості тези про “різні характеристики націй”, “про класову боротьбу” породили дві волюнтаристичні ідеології — нацизму і пролетарської світової революції, які принесли людству незчисленні біди.

Ні один спосіб пізнання і інтерпретації знань в суспільних науках, ні один методологічний принцип не може претендувати на отримання єдиного вірного результату. Тому у суспільствознавстві існує багато методологічних принципів, які доповнюють один одного і за рахунок цього компенсують свою однобічність.

Формування методології аналізу політичних інститутів визначається розвитком політичної теорії і комунікаційними процесами в науковому середовищі. Існує історія запровадження нових понять, концепцій, методів пізнання, виявляються сильні і слабкі сторони нових методологічних підходів. Ця ділянка політичної науки в Україні слабо розвинена. Науковці доволіно вводять вигадані методологічні принципи, оголошують себе прихильниками методології постмодернізму, який відкидає наявність нормативних методологій.

Спочатку політичні інститути вивчалися з часів Стародавньої Греції в межах філософії і політична філософія була досить розвинутою. Ця традиція іде від Платона і Аристотеля. Але вже у Відродженні і просвітництві політична наука починає виокремлюватися (Т. Кампанелла, Н. Макіавеллі, Т. Мор, Ф. Енгельс та інші автори політичних праць). Свій внесок в розвиток теорії політичних інституцій зробили правова наука і соціологія. Зараз політичні інститути з різних сторін вивчає і політична історія, економічні науки, і навіть військові науки. Тому комплексний підхід, міждисциплінарні дослідження стають нормою політичної науки.

Поступово склалися два основних напрямки досліджень: а) формально-політичне — пізнання форм матеріального буття політичних інститутів; б) пізнання ідеологічної сторони функціонування політичних інститутів як органів пропаганди, політичного виховання, органів політико-психологічного тиску, політичного стратегування і прогнозу і т.п. Але ці основні напрямки вивчення політичних інституцій не вичерпують усю суперечливість і багатомірність політичних інститутів. Наприклад, дослідження правових аспектів функціонування політичних виводить на засоби політичного примусу, тиску на маси засобами терору, конституційної і поза конституційної поведінки, суб’єктно-діяльнісного компоненту в функціонуванні політичних інститутів (вождизм, корупція, демократія і т. д.).

Найбільше плутаними в теоретико-методологічній сфері спостерігається, коли починають вивчати практичну діяльність політичних інститутів на центральному і регіональному рівнях, органів міс-

цевого самоврядування. Тут велику роль грають традиції, національний характер мас і еліт, зовнішні впливи на процес формування політичних інститутів.

Візьмемо дві сусідні країни — Росію і Україну. Стародавня Русь здійснила незначний вплив на Північно-Східні колоніальні князівства, які формувалися на місцевому фінно-угорському і тюркському ґрунті.

Слов'янська владна еліта (давньоруські загарбники) швидко розчинялася серед місцевого населення і плодила псевдоруські політичні інститути, де волюнтаризм князів — загарбників грав вирішальну роль. Потім ці князівства повністю перейшли під контроль Золотої Орди і стали її улусами. Поєднання волюнтаризму місцевих правителів з жорсткими політичними традиціями татар створили структуру політичних інститутів, яка діє до цього часу.

На території України зберігалися деякі традиції Стародавньої Русі (козацькі ради), татари майже не впливали на її політичні інститути, за то був вплив Польщі, Австро-Угорщини, які, хоча і були загарбниками, усе ж таки вводили європейські зразки парламентаризму (козацька старшина обиралася в сейм, а потім західні українці в парламент Австро-Угорщини). Тут утворювалися зовсім інші політичні інститути.

Набуття Україною незалежності відбувалося поетапно. Також поетапно трансформувалися політичні інститути. На кожному етапі були свої гасла і цілі. Але починаючи з визнання факту — “так жити не можна” — наприкінці 80-х рр. XX століття, до сучасного етапу розбудови незалежної держави існувала деяка загальна система ідей та ідеалів, яка може вважатися своєрідною філософією українського державотворення. В чому ж її центральна ланка і які її основні характеристики? Як це проявилось на політичних інститутах?

Центральною ланкою українського державотворення в ситуації боротьби за незалежність і побудови сучасної держави була ідея виходу з складу СРСР, зміна політичного і економічного ладу з метою їх гуманізації і створення умов для вільного розвитку людини і громадянина.

Безумовно, це було складне завдання. Частково воно розв'язане — Україна утвердила себе як суверенна держав. Закладено фундамент сучасного політичного устрою, здійснено значні економічні перетворення, формується сучасне громадянське суспільство, розвиваються культурні і духовні складові соціуму. Наша держава — повноправний суб'єкт світового співтовариства.

В той же час є великі проблеми щодо системності українського державотворення в цілому, синхронності розбудови політичних інститутів держави та інститутів громадянського суспільства, гармонізації взаємодії різних гілок влади, удосконалення законодавчого процесу, підвищення ефективності функціонування органів місцевого самоврядування і т. д. Оскільки ж під час докорінних суспільних реформ політика домінує над економікою, то й економічні перетворення здійснюються

значною мірою безсистемно, політичні і економічні реформи не синхронізовано, вони не забезпечені належним чином ідеологічно. Отже проблема системності, суспільних перетворень стає однією з найважливіших в філософії українського державотворення. Крім того, важливо гармонізувати взаємодію політики і економіки, знявши домінування першої над другою.

І все ж можна констатувати, що Україна пройшла важливий етап становлення державності, розвитку економічних, політичних і культурних інститутів. Але сьогодні вже недостатньо посилятися на політичну стабільність і громадянську злагоду як на результат економічних і політичних трансформацій. Країні потрібен суттєвий прорив вперед в економічному розвитку, в підвищенні рівня життя народу. Ні парадигма навздогінної модернізації, ні трансформаційна модель розвитку, коли суспільство хаотично трансформується в різних напрямках, нас влаштувати не може. Потрібна принципово нова модернізаційна модель розвитку, скерована на всебічне покращання, удосконалення суспільного організму: в сферах економіки, політики, науки, освіти, культури і способу життя.

Ця модернізаційна модель повинна виходити з ідеї взаємодії організації і самоорганізації соціуму: орієнтувати на найбільш цінні зразки розвитку, на випередження наших економічних конкурентів, на випуск найсучаснішої, найякіснішої продукції. Тобто нам потрібна модель модернізації України, зорієнтована на випереджальний розвиток, а не тільки на оновлення технологій.

Першою важливою передумовою українського варіанту випереджальної модернізації є наявність цілісної системи суспільних цінностей, а також розгалужених зв'язків між політичною, економічною і культурною елітами суспільства і основного масою населення. Поки що в Україні дається взнаки застійна модель розвитку, відсутність консолідації суспільства щодо стратегічних цілей, слабкий розвиток інституту приватної і комунальної власності, гіпертрофія державного елемента та інше. Але є пробудження національного самолюбства: невже ми гірше інших в Європі, невже нам і далі ходити по світу з простягнутою рукою і вічно плакати за втраченою національною самоідентифікацією? Власне кажучи, з національної самоідентифікації, з відновлення національної гідності, національного самолюбства починали сучасну модернізацію Франція і Німеччина, Велика Британія і Іспанія, Японія і Китай.

І тут політичні інститути, оскільки ми констатували домінування політики над економікою, повинні вступити локомотивами євроінтеграції і модернізації — законодавство, боротьба з корупцією, судова реформа, розбудова сучасної армії і правоохоронної системи і т. д.

Другою важливою передумовою сучасних модернізацій є те, що модернізації здійснюють окремі країни як невід'ємні частини регіонів. Тому Україна буде модернізуватися як частина Центральної Європи, маючи тісні інтеграційні зв'язки з Східною і Західною Європою, а також з іншими країнами, які вирішують подібні ж завдання.

Третьою передумовою є те, що Україна повинна враховувати не тільки глобальну, але й регіональну конкуренцію на ринку товарів, послуг, робочої сили, залучення інтелекту як головного фактору науково-технічного прогресу.

Темпи економічного зростання, що не спостерігаються в Україні впродовж останніх років є не обнадійливими, недостатніми. На цьому тлі підвищення рівня життя населення видається теж недостатнім, особливо ж огляду на посилення нерівності різних верств суспільства за доходами.

Оскільки це зростання на найближчі роки буде мати відновлювальний (компенсаційний) характер, а отже неминуче скорочення його темпів, подальше забезпечення економічної динаміки має бути спрямованим на усунення чинників гальмування розвитку національної економіки, передусім, внутрішнього ринку.

Важливими бар'єрами на шляху подальшого економічного зростання виступають: зниження вартості робочої сили, низькі рівні життя та доходів населення, недостатній рівень соціальних інвестицій.

Зростання рівня доходів та якості життя широких верств населення створить умови для прискореного формування економіки знань, масштабних інвестицій у людський капітал, реформування соціальної сфери, пом'якшення негативних наслідків демографічної кризи. Таким чином, буде реалізовано *завдання активізації людського фактору як головного конкурентного капіталу та джерела інноваційного розвитку економіки. Тут свою роль повинні зіграти політичні інститути, стимулюючи економічні реформи.*

Підґрунтям розвитку внутрішнього ринку має стати перехід до нової моделі споживання, тобто до таких стандартів, що забезпечуватимуть гідний рівень життя, стимулюватимуть підвищення трудової та підприємницької активності населення, рівня зайнятості.

Підвищення рівня життя населення є метою будь-якого суспільства, незалежно від ступеня соціального розвитку та можливостей економіки. Для України на даному етапі соціально-економічного розвитку це завдання є пріоритетним принаймні ще з двох важливих причин:

а) Вихід з затяжної економічної кризи нерозривно пов'язаний із соціальними очікуваннями переходу до якісно нового рівня життя. Нездійснення подібних очікувань може призвести до формування незацікавленої, пасивної поведінки переважної більшості населення, його зневіри в можливостях держави, що, в свою чергу, матиме негативний вплив на економічне зростання країни.

б) Зростання якісних характеристик життя населення позитивно вплине на формування соціальної свідомості і прискорить процес формування громадянського суспільства.

Першочерговим завданням у сфері підвищення вартості робочої сили та удосконалення оплати праці є перехід до моделі економіки з високою вартістю робочої сили. Це дасть змогу створити умови для розширення бази оподаткування доходів, що, в свою чергу, сформує можливості для зменшення соціального навантаження на економічно активне населення.

Становлення середнього класу відбувається в основному за рахунок стимулювання населення до володіння приватною власністю, створення умов для випереджаючого розвитку малого і середнього бізнесу, захисту прав інтелектуальної власності та посилення на цій основі позицій інтелігенції.

А зміцнення позицій середнього класу створюватиме умови для зростання соціальних інвестицій, безпосередньо спрямованих на розвиток людини, — передусім щодо розвитку соціальних інститутів (освіти, медицини, культури), задоволення потреб у якісному житті. Це, в свою чергу, сприятиме підвищенню якості та мобільності робочої сили.

Державна політика щодо зменшення майнового розшарування населення повинна ґрунтуватися на забезпеченні залежності рівня доходів виключно від результатів економічної діяльності — праці, інвестицій тощо.

Основними чинниками подолання бідності мають стати випереджаюче, порівняно з іншими соціальними трансфертами, зростання заробітної плати, забезпечення реалізації мінімальних державних соціальних гарантій, тобто підняття ступеню соціальності економіки.

Удосконалення системи соціальних трансфертів відбуватиметься шляхом перенесення акцентів соціального захисту з повномасштабної державної підтримки широких верств населення на стимулювання економічної активності, передусім працюючих громадян.

Розвиток соціального страхування має забезпечити перехід від бюджетного до страхового принципу фінансування значної частини видатків на соціальну сферу. Першочерговими завданнями в цьому напрямі є підвищення ефективності пенсійної реформи, розвиток систем пенсійного страхування, вирішення комплексу правових, фінансових та організаційних проблем щодо запровадження загальнообов'язкового медичного страхування.

Важливим напрямом забезпечення підвищення якості життя є формування громадської думки і пропаганда економічної та підприємницької активності населення як засобів задоволення потреб у якісному житті, соціальних послугах та розвитку особистості.

Події в Україні в 2014—2015 рр. стали рубіжними і символізують собою перехід країни у завершальну стадію політичної трансформації політичної системи України. Логіку політичних змін в незалежній державі визначає суспільний процес всередині країни. Міжнародний фактор є лише допоміжним, хоч яким би важливим він був. Так і повинно бути в суверенній країні, яка зробила свій остаточний політичний вибір і стала рівною серед рівних в світовому співтоваристві націй.

Ідея незалежності, або національна українська ідея в її радянському і пострадянському варіантах, що Україна повинна стати незалежною державою, в основному виконала своє функціональне завдання. Незалежна українська держава є об'єктивною реальністю. Тепер національна ідея виступає в іншому форматі: внутрішнього і зовнішнього облаштування власної держави. Реалізація такої форми національної ідеї в політичному аспекті потребує, по-перше, розробки моделі сучасної

української держави як активного і ефективного внутрішньополітичного і зовнішньополітичного гравця, а по-друге, перебудови механізмів взаємодії політичних інститутів на різних рівнях і в різних площинах та задіяння колосального державотворчого потенціалу громадянського суспільства.

Усі політичні інститути українського суспільства повинні трансформуватися під реалізацією наявних цілей суспільного розвитку:

- Подолання конфлікту законодавчої, виконавчої і судової влад, наявного в перші роки незалежності, шляхом конституційних змін, проведення політико-адміністративної і правової реформ;
- Подальше реформування правозахисних і оборонних структур і приведення їх у відповідність з вимогами функціонування демократичної, правової держави і співробітництва з міжнародними організаціями, в першу чергу в галузях боротьби з зовнішньою агресією, тероризмом, наркобізнесом, незаконною міграцією і торгівлею людьми;
- Гармонізація взаємовідносин “центр—регіони” не тільки як формалізованого механізму прямого і зворотного зв’язку, але й як реалізації курсу на розвиток регіонального самоуправління;
- Створення правових, економічних, організаційних умов розвитку реальної, виваженої багатопартійності як передумови підвищення ефективності Верховної Ради та органів регіонального і місцевого самоврядування;
- Розбудова інститутів громадянського суспільства, які повинні стати вагомим чинником колективного творення української політичної нації і демократичного суспільного устрою;
- Розвиток нових форм громадської участі в політиці (в додаток до електоральних форм і механізмів) і формування нової платформи соціального партнерства в умовах змішаної економіки. Для цього необхідно роз’єднати владу та бізнес, об’єднати суспільство та владу, еліти і народ;
- Продовження політики здійснення необхідних інституціональних змін. Тому політичні реформи слід розглядати не стільки як перерозподіл повноважень між владними інститутами, скільки як зміну структурних основ політичних режимів, які застигнули на етапі “перехідності”, олігархату, застосування технологій передачі частини владних компетенцій регіонам, інститутам громадянського суспільства в умовах реальної демократії;
- Створення відкритої конкурентно-змагальної системи рекрутування, підготовки і перепідготовки політичних кадрів в державному і громадському апаратах, щоб подолати клановість, бюрократизм і непрофесіоналізм в системі соціального управління;
- Застосування фінансових та організаційних механізмів для стимулювання розвитку політичної і правової науки і освіти, налагодження національної системи політичного всеобучу населення;
- Формування сильної зовнішньополітичної стратегії України, яка б базувалася на розу-

мінні ролі країни як повноцінного суб’єкта міжнародної політики, а не об’єкта стратегії інших держав, які за рахунок України вирішують свої геополітичні і гео економічні завдання.

А. Механізми реалізації довгострокових пріоритетів політичного розвитку.

Головна особливість політичної ситуації в Україні, яка заважає розвиватися країні в напрямку розвиненої демократії і захисту прав громадянина, — це відсутність консолідованої влади і відчуження влади від громадянина. І справа тут не тільки в недовірах або протиріччях законодавства (хоча вони теж наявні), а в перманентному протистоянні законодавчої і виконавчої влади і в неефективності правозахисної системи, і першу чергу інституту судочинства. В цих умовах влада втрачає функцію арбітра в конфлікті економічних, політичних, соціальних і духовних інтересів, а Конституція України і закони не виконуються. Неконсолідована, квола влада стає предметом боротьби за неї кланів, клік, груп інтересів і корумпується. Корумпована влада не може захищати інтереси народу, які б гасла не висувала.

Подолати негативні тенденції в розвитку політичних інститутів влади, в послабленні зв’язків влади з народом можливо лише шляхом здійснення ряду рішучих, виважених кроків по зупиненню стихійної трансформації політичної системи суспільства і здійсненню цілеспрямованої політичної модернізації усього політичного механізму країни.

В цьому напрямку здійснено декілька кроків, які необхідно всіляко підтримати:

- Перехід до пропорційної системи виборів до Верховної Ради і регіональних органів самоуправління;
- Створення правових і організаційних умов розвитку реальної багатопартійності;
- Удосконалення механізму виявлення реальної волі виборців в процесі обрання Президента, Верховної Ради і самоврядних органів в Україні;
- Реформування збройних сил та інше.

Але й ці кроки вимагають додаткового економічного і правового забезпечення.

Б. Удосконалення системи управління на місцевому та регіональному рівнях.

Одним з головних чинників перетворення регіонів на активних суб’єктів суспільно-економічних відносин, підвищення їх конкурентоспроможності у європейському просторі є формування ефективної системи управління. Впродовж останніх років в державі тривають процеси реформування системи державного управління та розбудови місцевого самоврядування як найбільш пріоритетні для державної політики на сучасному рівні. Але як показали події 2014—2015 рр., суспільство вимагає справжньої модернізації політичних, економічних і правових інститутів, а не імітації суспільних змін.

Заходи державної політики щодо досягнення зазначеної мети повинні передбачати:

- Докорінну зміну діючої моделі системи територіальної організації влади; наближення її до європейських засад і стандартів, зокрема

приведення у відповідність до Європейської хартії місцевого самоврядування;

- Деконцентрацію владних повноважень, перерозподіл повноважень місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади з дотриманням принципів децентралізації та субсидіарності;
- Трансформацію місцевих державних адміністрацій від місцевих органів виконавчої влади загальної компетенції до контрольно-наглядових органів у структурі виконавчої влади (шляхом вилучення у них та передачі відповідним органам місцевого самоврядування функцій і повноважень організаційно-господарського характеру; ці адміністрації можуть мати функції виконавчої влади з питань, що неможливо передати органам місцевого самоврядування (громадська безпека, ліквідація наслідків стихійного лиха, боротьба зі злочинністю, управління об'єктами державної власності тощо);
- Реформування системи адміністративно-територіального устрою на основі створення правових, економічних та організаційних умов для формування територіальних громад, які б володіли матеріальними, фінансовими та іншими ресурсами в обсязі, достатньому для ефективної реалізації завдань та функцій місцевого самоврядування;
- Утвердження нової територіальної основи місцевого самоврядування — громади (як то є в більшості європейських країн);
- Забезпечення здійснення місцевого самоврядування не лише в межах населених пунктів, а й на прилеглих до них територіях (так звана повсюдність місцевого самоврядування);
- Формування місцевих бюджетів на основі гарантованих державою соціальних стандартів надання послуг населенню незалежно від місця його проживання.

Кінцевою метою системного реформування організації влади на регіональному і місцевому рівнях має стати розбудова сучасної європейської регіональної та муніципальної моделі розвитку, що забезпечить підвищення рівня соціально-економічного розвитку країни, ефективності управління територіями, зниження витрат на утримання державних органів та органів місцевого самоврядування, а також поліпшення якості надання послуг населенню незалежно від місця проживання, забезпечення надання їх на рівні загальнодержавних соціальних стандартів.

В. Підвищення рівня політичної культури суспільства.

Зрозуміло, що здатність українського суспільства до національної модернізації і самоорганізації вирішальною мірою залежить від стану культури взагалі і політичної культури зокрема. Політична культура населення високого рівня дозволяє громадянам робити вибір в схвалені або запереченні політики Президента, кабінету Міністрів, Верховної Ради України, звужує межі маневру політичних демагогів. Цінності цієї культури, тональність суспільного діалогу, політичні реакції та емоції є не тільки індикатором сприйняття чи

не сприйняття населенням України ідей політичних реформ, але й фактором корекції політики держави.

В емоційно розжареній атмосфері постійних виборчих ажіотажі і після виборчого обрання нових орієнтирів політичного розвитку усім політичним силам, для кого пріоритетними цінностями є незалежність, громадський мир і політична модернізація без революцій, завжди необхідно концентрувати зусилля на політичній платформі конструктивної суспільної організації і самоорганізації, протидії деструктивним силам, підвищенні рівня політичної свідомості громадян і політичної участі населення в житті країни.

В політичній культурі населення України поєднується багато традицій і стереотипів, установок і емоцій: прагнення стабільності і громадянського миру співіснує з бунтарством і недовірою до будь-якої влади, інститутів держави, політична активність інколи переходить в мітинговий негативізм і анархізм. В умовах відсутності цілісної системи політичної освіти в політичну культуру проникають ірраціональні цінності, вона стає вразливою для політичних шарлатанів.

Щоб реально впливати на рівень політичної культури населення, політичні інститути держави, політична еліта України повинна виробити власну відповідь на внутрішні та зовнішні політичні та економічні виклики і формувати модель політичного розвитку на основі пошуку шляхів реалізації інтересів населення і держави, не звертаючи уваги на поради так званих «Друзів народу України», які переслідують свої вузькоєгоїстичні і політичні інтереси. За роки незалежності України багато радили, багато обіцяли. Але мало допомагали і багато «викручували руки починаючи з проблеми ядерної зброї змушували поступатися національними інтересами країни. Народний досвід говорить: «обіцянки-цяцянки». В політиці ці оцінки працюють на повну силу.

Сподівання на позитивні зрушення у стані політичної культури зазвичай пов'язують з темпами формування громадянського суспільства. Зв'язок цей не такий очевидний, як може здатися на перший погляд — велика кількість громадських об'єднань, побудованих на протилежних ідеологічних засадах, здатна діяти на політичну сферу у напрямі її «розбалансування». І все ж лише реалізація моделі громадянської культури (за американським зразком «стримувань і противаг») здатна забезпечити конструктивний баланс між інтересами соціуму і потребами влади. Дієздатне громадянське суспільство — не тільки основна сфера артикуляції групових інтересів, але й головний запобіжник проти «сповзання» владних інституцій до авторитаризму.

Г. Механізм владного впливу на стан політичної культури

- Мобілізація інтелектуального ресурсу соціуму на упереджувальний науковий аналіз стану політичної сфери і осмислення цінностей сучасної політичної і техногенної культури;
- Зміна «парадигми долі» і «топосу поразки» на концепцію «усвідомленого руху», орієнтовану на оптимістичне світосприймання;

- Формування концепції загально національного інтересу з чіткою відповіддю про напрям руху і його мету;
- Стимулювання наукових досліджень на тему політичної культури, особливо у мало розробленій сфері етнополітичної культури;
- Наукове обґрунтування орієнтації на компроміс у політичній етиці; вироблення нової культури консенсусу, моделі запобігання політичним інтригам, «чорному піару». Але компроміс раціональний, без торгівлі національними інтересами.

Предметом особливого занепокоєння і відповідних дій держави має бути падіння рівня суспільної моралі, спричинене як «зануренням у бідність» значної частини населення, так і комерціалізацією каналів впливу на масову свідомість, які у гонитві за надприбутками роблять ставку на примітивні смаки, зниження порогу чутливості до насильства, цинізм, відвертий аморалізм. Здійснювана в такий спосіб деформація нормативно-ціннісних суспільних орієнтирів — прямий шлях до руйнування морально-етичних та єднальних чинників соціальної життєдіяльності, створення атмосфери терпимості до криміналу та політичних зловживань. На цьому фоні соціально небезпечними стають дедалі більш поширені прояви соціальної мімікрії, коли індивіди та групи свідомо вдаються до подвійної моралі, до виконання наперед визначених ролей в імітаційних політичних іграх. Неприродно велика кількість кандидатів у президенти і напрочуд щедрі передвиборчі обіцянки аутсайдерів — яскравий приклад політичної імітації, яка має для країни сумні наслідки. «Розтягування» голосів під впливом популістських обіцянок здатне створити викривлену картину електоральних симпатій і опосередковано вплинути на розстановку політичних сил в країні.

З цього погляду надзвичайно важливим уявляється створення і ефективне функціонування розгалуженої системи громадянської політичної освіти. Поки що можливості як традиційних, так і нових форм соціальної комунікації для узгодження суспільних інтересів, політичного аналізу й прогнозування використовуються недостатньо. Країна ще не позбулася шкідливого синдрому тотальної «деідеологізації», який на практиці дав ефект світоглядного хаосу. Навіть державні ЗМІ і канали ТБ не реалізують повною мірою можливості політичного інформування, внаслідок чого пересічний виборець має туманне уявлення про платформу і програми, орієнтуючись на суто особистісний імідж кандидатів і політичну риторіку.

Серйозна проблема для України — пошук ефективних механізмів соціалізації і морального виховання молоді. На руїнах радянської виховної системи, яка при всіх своїх недоліках була масовою і майже всеохопною, створено у кращому випадку локальні острівці ефективного впливу на настрої, уподобання, соціальну орієнтацію молодого покоління. Не можуть не тривожити спроби націонал-радикалів і лівих радикалів зайняти пустуючи нішу і нав'язувати молоді власний стиль протесанної поведінки. Оперативного реагування владних структур вимагають такі болючі для всього суспільства проблеми, як прояви бездуховності

і схильності до насильства у молодіжному середовищі, зростання кількості наркоманів, безпритульних підлітків тощо. Надзвичайно важливо мати науково обґрунтовані системи заходів, спрямованих на інституалізацію молодіжного руху, створення нормативної бази для участі молоді в органах місцевого самоврядування, каналів її впливу на загальнонаціональні політичні інститути.

В умовах активізації в усьому світі фундаменталістських і ксенофобських настроїв надзвичайно важливо всіма засобами, які є у розпорядженні до «інакшості» й різномислення. Будь-який прояв пасивного реагування на ксенофобські випадки стимулює «ланцюгову реакцію». Законодавці повинні знаходити більш оперативні і результативні, ніж звертання до суду, засоби впливу на «політичних хуліганів». Практика, коли навіть судові рішення щодо протидії антисемітизму не виконуються, розбещує суспільство, створює атмосферу безкарності для протиправних елементів.

Формування культури консенсусу є альфою і омегою філософії українського державотворення і має йти в різних напрямках — як по лінії теоретичних розробок етики ненасильства, культури миру, культури діалогу і полілогу, вироблення відповідних технологій, так і по лінії створення інституційної і правової основи «консенсології». Держава повинна нарешті створити чітко структурований правовий простір для приведення в дію таких механізмів неформального соціального партнерства, які передбачають свободу та ініціативність особистості, свободу асоціацій індивідів, легалізацію і повну реабілітацію приватних начал в усіх сферах життєдіяльності людини. Нова модель громадянського суспільства має будуватися на рішучій відмові від патерналістських принципів у відносинах держави і соціуму, на фундаменті соціокультурного плюралізму, економічного, соціального, психологічного партнерства. Союзи підприємців, органи виробничого самоврядування, фермерські об'єднання, профспілки, молодіжні спілки, спілки споживачів тощо повинні підтримувати оптимальні умови для узгодження інтересів різних суспільних груп, а головне — для створення громадської системи противаг намаганням влади постійно розширювати сферу своїх компетенцій.

Українська неконсолідована демократія сьогодні конче потребує політичної культури участі — з прозорими відносинами по лінії «влада-соціум», високим рівнем поінформованості громадян, рівними можливостями для політичних партій і громадських об'єднань свободою для кожного публічно висловлювати свою думку і виносити її на загальне обговорення.

Зрозуміло, що жодна політична культура не дотягує до ідеальної моделі. Головна її функція — підтримувати в суспільстві такий баланс інтересів, який би забезпечував стабільність і нормальне соціальне самопочуття людини. Держава повинна всіляко стимулювати громадські ініціативи — навіть у тих випадках, коли вони створюють для неї незручності й дискомфорт. Не демонструвати непоступливість при наявності розбіжностей і незгод, наполегливо шукати компроміси. Природний тиск громадян на владу має бути постійним — але у тих межах, які запобігатимуть «перегріву»

державної машини і процесам дестабілізації. Чим більш «відкритою» і залежною від громадської думки є влада, тим більшою є відповідність державної політики національним інтересам.

Останні події у світі і Європі змушують державну владу України переглядати свою зовнішньополітичну стратегію. Національні інтереси України ззовні.

Д. Зовнішні загрози національній безпеці України

Головні загрози, з якими Україна стикається у контексті сьогодення, пов'язані з: а) економічною слабкістю України, б) незакінченістю процесу державного і воєнного будівництва, в) незавершеністю формування української політичної нації, г) прямою військовою загрозою зі Сходу.

Тому ієрархія загроз, які постали перед Україною, відрізняється від тієї ієрархії, що має місце у випадку з розвиненими державами або тими, які претендують на статус «великих держав». Це означає, що на сьогоднішній день такі загрози, як загроза тероризму, загроза втрати впливу і престижу у світовому масштабі, загроза розширення воєнних блоків і союзів, мають не тільки вирішальне значення для України, як для США, Росії або Європейського союзу.

Внаслідок небудованості в жодну із систем міжнародної безпеки, nereформованості збройних сил і відсутності фактора стримування агресії (ядерної зброї), головною зовнішньою загрозою для України залишається загроза втрати територіальної цілісності і статусу незалежної держави. Усі інші загрози є похідними від цих загроз, а пріоритети в сфері національної безпеки — підпорядкованими задачі їхньої нейтралізації.

За останні роки все частіше трапляються випадки вимог територіальних претензій до України. А Росія перейшла у відношенні до України від загроз до анексіонізму. Усі ці прецеденти не тільки підкреслюють тривожну ситуацію нашої нездатності протистояти територіальним домаганням з боку сусідніх держав, але і не менш тривожну тенденцію посилення цих домагань. Для протидії цій загрозі принципово можливі два шляхи — а) інтенсифікація воєнного будівництва і зміцнення української армії і б) входження до системи колективної безпеки до НАТО. Цю стратегію підтримує (згідно національним соціологічним опитуванням) більшість населення України.

Наведені вище аргументи показують, що сучасна українська філософія державотворення, трансформація політичної системи повинна базуватися на науковому аналізі економічного, політичного і духовного життя, на врахуванні тенденцій європейського і світового розвитку. Безпідставна романтика або ілюзія невідворотно веде до втрати позицій України у світі і до дестабілізації ситуацій в середині країни. Одним з факторів сучасності є існування проблем глобального характеру: світовий економічний і фінансовий ринки, міжнародна безпека і світовий тероризм, глобальний розвиток демократії та світове інформаційне товариство, екологічна загроза існуванню людства і проблеми якості охорони здоров'я, боротьба з бідністю на глобальному рівні і регіональні проблеми міжетнічного, релігійного, економічного характеру,

забезпечення енергетичними ресурсами і нерозповсюдження ядерної зброї, незаконна еміграція і права людини тощо.

Україна як суверенна держава повинна враховувати процеси глобалізації, оскільки вони об'єктивні. Будувати свій внутрішній розвиток, зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну політику на чіткому аналізі позитивних і негативних наслідків глобалізації. Відмахнутися від цих наслідків, пасивно вичікувати, яке економічне і політичне угруповання перемаже не можуть бути реалізовані в межах старих геополітичних і гео економічних підходів.

Завдання стати повноцінним суб'єктом європейської і світової політики Україна повною мірою поки що не виконала. І цьому є об'єктивні і суб'єктивні причини. Ми до цього часу є об'єктом стратегій інших держав і блоків, у наші внутрішні справи безцеремонно втручаються інші країни і організації, членами яких Україна не являється. Ми не позбулись психології геополітичного утриманства і звички до когось «притулятися», більше прислуховується до визначень свого геополітичного статусу ззовні, ніж до думки населення України і того, що диктують наші стратегічні національні інтереси. Особливо в умовах зовнішньої агресії з боку Росії. Необхідно також відійти від стратегії лавірування між сильними геополітичними гравцями та невизначеності багатовекторності, від практики шантажу сильних держав шляхом висування погроз остаточного приєднання до геополітичного суперника з метою отримання зовнішньополітичних дивідендів. Перестати формувати зовнішньополітичні орієнтації на основі інтеграціоністської міфології, тобто уявлень про те, що входження в будь-яке наднаціональне об'єднання (чи ЄС або НАТО) дивовижним чином вирішить усі наші проблеми. Важливо також відмовитися від орієнтацій на входження до «Імперії добра» або «Імперії зла».

Відмова від цих проявів поведінки «недосвідченого політичного гравця», утриманської психології — імператив нашого історичного виживання. Ця відмова від утопічних фантазій являє собою перехід до жорсткого реалізму і прагматизму.

Відмова від утриманства, відмова від інтеграціоністського міфу, відмова від входження до нових Імперій — на цих трьох відмовах повинна будуватися наша зовнішньополітична стратегія.

Проте, ці відмови не означають політики ізоляціонізму. Україна входила і буде входити до різних економічних блоків і міждержавних об'єднань різного формату. Однак, вона входитиме туди не під зовнішнім тиском і не на дорогу кон'юнктури, а, насамперед, з урахуванням власних національних інтересів і національної безпеки.

Виконати ці вимоги, чітко уявляти собі історичну вигоду будь-якого інтеграційного проекту означає бути прагматиками. А прорахувати реальні можливості вступу до необхідного інтеграційного проекту означає бути реалістам. Будь-яка філософія державотворення виявиться неідеальною, якщо вона відривається від реальності суспільного розвитку.

Можна сказати так, що кожний зовнішньополітичний проект складається з трьох компонентів —

романтизму, прагматизму та реалізму. Відсутність одного з цих компонентів веде до драми, відсутність двох — до трагедії, а відсутність всіх трьох — майже до фарсу, коли сон Розуму народжує самі химери. Тому не варто відмовлятися від романтизму, оскільки без нього неможлива віра в наше майбутнє, яка у багатьох майже зникла. Але цю віру в Україну, цей вогонь у наших серцях повинно поєднати з жорстоким розрахунком і тільки на базі цього сплаву можна сформувати сильну українську державу, державу, дійсно незалежну, державу, яка поважає себе і яку поважають в світі. В той же час не варто відходити від системного аналізу реальних загроз суверенітету України глобальному протиборству — це торувати шлях до «ще не відбудованої держави», з слабкою центральною владою, з невизначеною зовнішньою політикою, з функціями сателіта або більш могутніх сусідів, або міжнародних блоків та угруповань.

Справжнім орієнтиром українського державотворення є сильна національна держава з міцними економічними, політичними і культурними інститутами, в якій розвинена демократія, панує закон, розвивається освіта і наука, діє система соціального забезпечення і охорони здоров'я, яка забезпечує екологічну і військову безпеку. Економічний, політичний, соціальний і духовний фактори в єдності забезпечують силу і значимість держави і країни, колективу і особистості.

Таким чином, цілі і завдання України на майбутнє зрозумілі. У всякому разі для еліт. Чому ж і в економічному і політичному процесах спостерігається стагнація і деградація? Звернемося до поточного політичного процесу, до реальних трансформацій політичних інститутів.

Політичний процес в Україні проходить як і у більшості пострадянських країн: політичні інститути усе більше корумпуються, політичні відносини теж корумповані, політичні норми у суспільстві де гуманізовані, а політичні ідеї не співвідносяться з суспільною практикою, є абстрактними, використовуються політичними демагогами у своїх інтересах. З усіх політичних ідей реалізована лише одна — створена незалежна держава, але в спотвореній формі корумпованої олігархічної держави. тому в Україні низка «майданів», суспільство у постійній політичній напрузі. Фактично, українське суспільство, в «в роздумі» — що робити. Довіри до держави як головного політичного інституту немає, до інших політичних інститутів теж. Черговий «Майдан» майже нічого не дав. Попередній злочинний режим не покараний. Зміни, якщо вони проводяться, здійснюються так повільно, що їх ніхто не помічає. Зате усі добре бачать нові протистояння у таборі «переможців», корупційні скандали, тупцювання на місці в законодавчій сфері: немає реформ судової, виборчої системи, місцевого самоврядування. Будь-яка революція вмирає, коли не рухається в перед.

У суспільстві усе більше розмов про новий «Майдан», який змінить теперішню групу еліти, захопивши інститути влади, але не використовуючи їх в інтересах народу. За пройдешній рік, впало все виробництво, заплати, пенсії. Україна впевнено посідає останнє місце за бідністю. Зростають тільки податки. То, що робити людям?

Є декілька аспектів стагнації і часткової деградації сучасного політичного процесу в Україні — негативні ознаки державних і громадських інституцій, нестійка ідентифікація нового політичного режиму і незрілість, аморфність суспільної свідомості. Ретельний і всебічний аналіз причин цих «хвороб» є необхідною умовою для вилікування хворого суспільства.

Крім того, важливо мати на увазі, що історичний експеримент над Україною, що тримає двадцять п'ять років, не привів до якісних змін ні в суспільній свідомості, ні в суспільному бутті. Нестабільне і малоефективне функціонування державних інститутів, які претендують на характеристику «демократичні», досі не перекреслює цілком реалістичного сценарію відкоту до тоталітарного або авторитарного режиму різних модифікацій. І для нового режиму дуже важливо було підтвердити свою демократичність, прозорість. Але цього не відбувається і можна прогнозувати нову соціальну напругу в суспільстві.

Політологи, соціологи і соціальні філософи використовують відомий емпіричний критерій, запропонований С. Ханінгтоном і Р. Дарендорфом: для того, щоб суспільство зробило якісний перехід і встановилась демократія, двічі повинна змінитися влада на законних, легітимованих в рамках демократії, способах виборів.

Для сучасної України тут є декілька проблемних питань. Чи вважати вибори президентів і парламенту, починаючи з 1991 року, уповні демократичними? Чи здійснився перехід від тоталітарно-авторитарних методів управління до демократичних? Чи можна віднести існуючий режим до демократичного, якщо конфліктогенний потенціал в суспільстві зберігається, незважаючи на вигадану байдужість народу до політичних ігор різних груп суспільних груп? Чи є політичні події 2004—2005 рр. і 2013—2014 рр. пробудженням українського народу, стрибком в еру демократії, початком реальної ери євроінтеграції? А може це повторення того, що було, тільки в новій формі.

Отже, висловимо концентровано свою думку щодо цих подій, хоча, можливо, вона не співпадає з новими міфами про «революцію справедливості». По-перше, це не була революція ні за однією класичною ознакою. По-друге, це був керований і спонтанний трансформаційний рух, народне повстання спрямоване на політичну та економічну модернізацію. По-третє, цей рух був ідеологічно і психологічно забезпечений і мав великі шанси на перемогу. Одночасно варто пам'ятати, що тільки нерішучість В. Януковича і активність міжнародної спільноти (за винятком Росії та Білорусії) та народ, який почав бунт проти корумпованого режиму, завадили переходу до прямо авторитарного режиму, який би був не лише авторитарним, а й кримінальним. Навіть втручання Росії — анексія Криму і частини Донбасу, не зупинила повстанської мобілізації України.

Якщо не було революції за класичними ознаками, тобто в політичній та економічній сферах, то чому вперто говорять про «революцію справедливості» не лише журналісти, які звикли живити гіперболи, але й політики, які хоч і зникли до демагогії, але не настільки ж? Що ж все-таки

відбулося революційного, адже думу без вогню не буває. Хоч справедливості не досягнуто?

Відбулася «революція в головах» у частини населення України, і в першу чергу в головах частини еліти України. цього вже було достатньо, щоб більшість населення України дійшли до висновку: так жити далі не можна. І ця більшість вирішала долю виборів і Президента і Верховної Ради. Безумовно, частиною цієї більшості населення керували звичні стереотипи пошуків «доброго царя»: змінимо президента і одразу почнемо жити краще. У цій більшості існувала (та, мабуть, ц існує) частина романтиків: змінимо керівництво країни, з'єднаємося з ЄС і заживемо як західно-європейці. У цій більшості була частина прагматиків, яка бачила, що існуюча влада гальмує створення демократичної, правової, соціальної держави і грабує народ України. У цій більшості була група циніків, яка в змінах побачила для себе шанс зробити кар'єру або урвати шматок народної власності. Кого тільки у цій більшості не було. Головне, що рух до змін у владі мав позитивний потенціал. І П. Порошенко, і нова Верховна Рада отримали кредит довіри населення.

Варто також з'ясувати питання: чи відбулася докорінна зміна політичного режиму? Тут відповідь буде негативною. Як ми вже говорили, відбулася кадрова ротація режиму. Спрацював принцип «калейдоскопу»: «революційні потрясіння» створили іншу політичну картину з одних і тих же елементів. Невеличкий податок у вигляді молодих або іноземних міністрів нічого суттєво не змінює. Калейдоскоп теж змінює якості: може відсиріти, подряпається скло, механічна деформація корпусу призведе до збоїв і т. д. але щоб зробити нову картину, треба зробити новий калейдоскоп. Треба робити нову державу з новими апаратами чиновників.

Чи є у нових-старих кадрів довгострокова програма реформ? Тут, найвірогідніше, подвійна відповідь: і є, і немає. Є загальні гасла — принципи, які проголошує Президент — не красти, поважати людину, переглянути результати приватизації тощо. Красива, утопічна «філософія Уряду» була проголошена, як ми вже говорили, Прем'єр-міністром А. Яценюком при його призначенні. Але скільки таких «філософій» Україна вислухала? І скільки їх спростувала українська реальність? Дуже багато.

Але чому ж ми не аналізуємо передвиборчу програму Петра Порошенка? Справа в тому, що це специфічний документ: треба пообіцяти усім соціальним групам те, чого вони найбільше прагнуть або намалювати утопічну (ідеальну) програму, яка б сподобалась усім. Передвиборчі програми, як правило, виконуються частково, інколи за мінімумом. Така ж доля чекає і передвиборчу програму новообраного Президента України. Ідеальна модель і реальна дійсність зустрінуться як протилежності, але повного синтезу не відбудеться. Реальність більшою мірою скорегує ідеальну модель, ніж навпаки.

Реальність скорегує ще одну ідеальну модель того, що в Україні швидко постане розвинена демократія. І справа тут не у відсутності бажання нової влади зробити це, і не у відсутності політичної волі і відповідного законодавства. По-перше,

розвинута демократія — це об'єктивний фактор, який визріває досить повільно, зі зміною конкретно-історичних умов: традиції, політична і правова культура населення, конституція і законодавство, економічна основа демократії, соціальна структура суспільства, розвинене громадянське суспільство тощо. По-друге, готовність суб'єктивного фактору (політичний режим, керівники держави, еліти, політичні партії тощо) надати простір розвиненій демократії. Навіть якщо перелічені елементи суб'єктивного фактора готові на розвиток демократії, то вони зіткнуться з двома об'єктивно — суб'єктивними елементами, які можуть загальмувати цей розвиток: психологічна готовність населення жити в умовах розвиненої демократії і готовність бюрократії не чинити опір розвитку сучасної форми демократії. Виникає велике питання — чи готовий об'єктивний, об'єктивно — суб'єктивний і суб'єктивний фактори розвитку демократії до реалізації запропонованої ідеальної моделі, коли будь-яка критика бездіяльності влади, корупції оголошується антипатріотичною. Це шантаж патріотизмом.

Важливою проблемою реалізації потенціалу ідей, які були висловлені під час «помаранчевих потрясінь», «революції справедливості», є: чи зрозуміє нова влада різницю між демократією і охлократією? Чи не перетворяться модернізаційні плани нового режиму в «революційний авторитаризм»? наскільки міцною буде коаліція «переможців»? Чи не повториться ситуація, коли сварка між В. Ющенком і Ю. Тимошенко розколола демократів і привела до перемоги В. Януковича? У всякому разі ознаки розколу в таборі еліт — переможців є.

Відкритим залишається питання: чи є у нової влади запасний варіант дій, якщо жовто-блакитні мрії про євроінтеграцію не справдяться?

Аналіз перших кроків нової влади, досягнень і помилок в кадровій політиці, в реформі управлінської системи не дозволяє бути надмірними оптимістами. Швидше за все, потенціал ідей, які накопичені під час «революційних потрясінь», має короткострокову дію. Потрібна більш реалістична стратегія дій виконавчої влади, з урахуванням суперечливої позиції Верховної Ради, де підтримка модернізаційних планів президента України і Прем'єр-міністра зовсім не гарантована. Особливо якщо не буде швидких успіхів в економіці і соціальній сфері.

Весь час варто мати на увазі дві тези: а) політичні інститути в Україні залишилися значною мірою радянськими і будуть слугувати інструментом корумпованих груп еліти, не заперечуючи будь-які дії владі; б) політичні інститути України зберігають радянські традиції слугувати не народу і Закону, а начальству, хто б воно не було. Тому політичні інститути в Україні як сокира, він може рубати і дрова і голови. Неукоріненість демократії у природі політичних інститутів України робить їх небезпечною зброєю у руках безвідповідальної влади. Особливо яскраво це видно по діям сусідів, правоохоронних органів, органів контролю.

Окремого аналізу вимагає такий політичний інститут, як опозиція. За весь період незалежності Україні були різні опозиції — комуністичні, демо-

кратичні, олігархічні, націоналістичні і т. д. Усі вони визначалися такими рисами: 1) усі вони виступали як ефективна деструктивна, критикуюча сила; 2) не одна опозиція не представила конструктивний проект. Навіть якщо вона приходила до влади на демократичних гаслах, за ніч вона перетворювалась в корумповану, безжалісну владу, яка з новою силою починала грабувати народ і державу. Тільки один раз в 2005—2008 рр. опозиція Партії регіонів була відносно сильною, тому що: а) спиралася на електорат проросійського сходу України, який складав біля 40% виборців; б) мав потужні олігархічні фінанси; в) олігархічна Партія регіонів мала розгалужену мережу партійних організацій, які утримувалися олігархами. Теперішня офіційна парламентська опозиція не впливова і складається з вихідців партій — банкротів — Партії регіонів і Комуністичної. Вона назвала себе «Опозиційний блок» і хоче оформитися в політичну партію. У «Опозиційного блоку» є гроші олігархів і частина кадрів Партії регіонів. Але створити сильну політичну партію на базі «Опозиційного блоку» буде вкрай важко через відсутність у нього масового електорату.

У провладній більшості в парламенті відсутня єдність. І вона може розколотись. І у середині провладної більшості може виникнути «внутрішня опозиція» — антипрезидентська і антипрем'єрська, яка буде функціонувати як дестабілізуюча сила. Це є сигналом внутрішньої нестабільності теперішнього владного режиму.

В сучасній Україні політичні інститути нестабільні. Якщо користуватись раніш використаною метафорою, то можемо сказати, що «стіни політичних будівель» поки стоять, але в середині повний хаос і безладдя. Ефективність політичних інститутів або вкрай низька або від'ємна. Особливо небезпечно, що уся будівля держави хитається.

Українська державність потребує «другого дихання» для подальшого розвитку. Таким поштовхом повинна стати переорієнтація національних пріоритетів в область побудови держави громадян. Саме цей, громадський період державного будівництва має прийти на зміну етапу інфраструктурного і інституціонального оформлення України.

Реалізація громадянського «проекту Україна» — це сфера відповідальності всіх соціальних груп та верств населення. Кожна з них повинна виконати своє функціональне завдання заради спільної високої національної мети. Це відноситься у першу чергу до усіх політичних інститутів держави.

Можна констатувати, що українське суспільство кардинально змінилося за роки незалежності. Крім того, воно акумулювало величезний і досі незадіяний в державному будівництві творчий потенціал. Тому політична і бізнесова еліта країни мають зосередитись на розширенні кола відповідальних соціальних груп. Для цього необхідно вже зараз почати формування нових соціально-економічних та культурно-гуманітарних каналів, за допомогою яких зможе реалізуватися креативний потенціал українського суспільства.

Методологічно важливо враховувати, що головний ворог України не стільки Росія і В. Путін, хоча вони несуть суттєву частку за розбрат в Укра-

їні, а внутрішні фактори — неефективність влади, всеосяжна корупція, злодійкуватість значної частини населення — усе це розвалює країну з середини.

Після Майдану — 2 пройшло багато часу, а нова влада його гасла не поспішає здійснити. В результаті зростає соціальна напруга в суспільстві. Новий соціальний вибух цілком можливий найближчим часом. про це свідчать усі соціологічні дослідження. Рівень довіри до усіх політичних інститутів теж впав. На порядку денному повний перегляд цілей і завдань політичного розвитку післямайданній країні.

Є. Механізми реалізації довгострокових пріоритетів політичного розвитку

Головна особливість політичної ситуації в Україні, яка заважає розвиватися країні в напрямку розвиненої демократії і захисту прав громадянина, — це знову відсутність консолідованої влади і відчуження влади від громадянина. І справа тут не тільки в недоліках або протиріччях законодавства (хоча вони теж наявні), а в перманентному протистоянні законодавчої і виконавчої влади і в неефективності правозахисної системи, і першу чергу інституту судочинства. Хоча начебто і президент і коаліційна більшість і уряд — це політичні союзники. В цих умовах влада втрачає функцію власне влади державної, як арбітра в конфлікті економічних, політичних, соціальних, і духовних інтересів, а Конституція і закони до цього часу не виконуються. Усі спроби «консолідувати» владу шляхом «погодження» позицій керівних гілок влади, підписання тимчасових поза конституційних угод між представниками різних політичних сил, парламентських фракцій не можуть вирішити цю головну проблему. Неконсолідована, квола влада стає предметом боротьби за неї кланів, клік, груп інтересів і корумпується. Корумпована влада не може захищати інтереси народу, які б гасла не висувала.

Подолати негативні тенденції в розвитку політичних інститутів влади, в послабленні зв'язків влади з народом можливо лише шляхом здійснення ряду рішучих, виважених кроків по зупиненню стихійної трансформації політичної системи суспільства і здійсненню цілеспрямованої політичної модернізації усього політичного механізму країни.

В цьому напрямку здійснено декілька кроків, які необхідно всіляко підтримати:

- Перехід до пропорційної системи виборів до Верховної Ради і регіональних органів самоврядування;
- Створення правових і організаційних умов розвитку реальної багатопартійності;
- Удосконалення механізму виявлення реальної волі виборців в процесі обрання Президента, Верховної Ради і самоврядних органів в Україні;
- Реформування збройних сил та інше.

Але й ці кроки вимагають додаткового економічного і правового забезпечення.

- В той же час необхідно здійснити структурні зміни в системі органів влади, які неможливо без деяких змін в діючій Конституції України: Конституційна комісія в парламенті сфор-

мована. Суспільство чекає конституційних змін.

- Необхідно подальше розмежування функцій Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів України на основі балансу інтересів. Уряд повинен формуватися за єдиним критерієм, Президент повинен скоротити свій організаційний вплив на Уряд, контроль за діяльністю Кабінету міністрів з боку Верховної ради повинен здійснюватися в чітко визначених конституційних межах;
- Повномасштабну адміністративну реформу необхідно провести в 2015—2017 рр. на основі чітких конституційно визначених критеріїв: територія, населення регіональна спеціфіка;
- Не відхиляючись від унітарної структури держави потрібно розширити повноваження регіонів в сферах фінансів, комунальної власності, охорони здоров'я, транспорту і зв'язку, науки, освіти, культури;
- Варто визначити конституційно права і обов'язки опозиції, форми матеріальної підтримки її діяльності;
- При змінах в Конституції України потрібно провадити конституційні норми, які б перешкоджали використанню неконституційних законів як інструментів боротьби за політичний вплив, коли «тиха юридична революція» стає головним засобом перерозподілу влади, ігнорування чинного Основного закону України і суверенітету народу.

Отже, гасло внесення змін в Конституцію України актуальне, але воно не повинно переростати в гасло постійних змін Конституцій України. Стабільність Основного закону є передумовою стабільності держава і суспільства.

При аналізі процесів трансформації політичних інститутів будь-якої країни методологічно важливо брати до уваги політичну культуру правлячої еліти, політичного класу і усього населення (головних і аутсайдерських класів, груп, верств). Від її рівня залежать темпи, результати трансформації.

Зрозуміло, що здатність українського суспільства до національної модернізації і самоорганізації вирішальною мірою залежить від стану культури взагалі і політичної культури зокрема. Політична культура населення високого рівня дозволяє громадянам робити свідомий вибір в схваленні або запереченні політики Президента, кабінету Міністрів, Верховної Ради України, звужує межі маневру політичних демагогів. Цінності цієї культури, тотальність суспільного діалогу, політичної реакції та емоції є не тільки індикатором сприйняття чи не сприйняття населенням України ідеї політичної реформи, але й фактором корекції політики держави.

В економічно розвиненій атмосфері виборчого азотажу і після виборчого обрання нових орієнтирів політичного розвитку усім політичним силам, для кого пріоритетними цінностями є незалежність, громадянський мир і політична модернізація без революцій, необхідно сконцентрувати зусилля на політичній платформі конструктивної суспільної організації і самоорганізації, протидії деструктивним силам, підвищення рівня політичної свідомості громадян і політичної участі населення в житті країни.

В політичній культурі населення України поєднується багато традицій і стереотипів, установок і емоцій: прагнення стабільності і громадянського миру співіснує з бунтарством і недовірою до будь-якої влади, політична активність інколи переходить в мітинговий негативізм і анархізм. В умовах відсутності цілісної системи політичної освіти в політичну культуру проникають ірраціональні цінності, вона стає вразливою для політичних шарлатанів.

Щоб ретельно підняти рівень політичної культури населення політичні інститути держави, політична еліта України повинна виробити нову власну позицію на внутрішні і зовнішні політичні та економічні виклики і формувати модель політичного розвитку на основі пошуку шляхів реалізації інтересів населення і держави не звертаючи увагу на поради так званих «друзів народу України», які переслідують свої вузькоєгоїстичні економічні і політичні інтереси. За двадцять п'ять років нам багато радили, багато обіцяли. Але мало допомагали і багато разів «викручували руки» і змушували поступатися національними інтересами країни. Політична культура населення та еліт повинна впливати на владу, політичні партії, громадянські організації, щоб таких поступок більше не було. Народний досвід говорить: «обіцянки-цяцянки». В політиці ці оцінки працюють на повну силу.

Сподівання на позитивні зрушення у стані політичної культури зазвичай пов'язують з темпами формування громадянського суспільства. Зв'язок цей не такий очевидний, як може здатися на перший погляд — велика кількість громадських об'єднань, побудованих на протилежних ідеологічних засадах, здатна діяти на політичну сферу у напрямі її «розбалансування». І все ж лише реалізація моделі громадянської культури за американським зразком («стримувань і противаг») здатна забезпечити конструктивний баланс між інтересами соціуму і потребами влади. Дієздатне громадянське суспільство — не тільки основа сфери артикуляції групових інтересів, але й головний запобіжник проти «сповзання» владних інституцій до авторитаризму.

На друге місце серед таких запобіжників слід поставити мобілізацію інтелектуального ресурсу соціуму, його гуманітарного потенціалу. Інформаційна революція незмірно збільшила роль інтелектуального капіталу й інтелектуальності управлінських рішень. Тому рецидиви радянської практики, коли роль суспільствознавців зводилися лише до тлумачення вже прийнятих урядових ухвал, здатні перетворюватися на серйозне гальмо у поступальному розвитку суспільства. Упереджувальний науковий аналіз стану політичної сфери — запорука успішності політичного реформування.

Практичне осмислення цінностей сучасної політичної і техногенної культури і вироблення на цій основі нових світоглядних ідей та оптимальних зразків політичної поведінки виступає як ключове завдання наукового пізнання. Україна повинна знайти своє місце в єдиному науковому і комунікаційному просторі, ведучи водночас власний, ґрунтовний на особливостях української ментальності пошук орієнтирів раціонального мислення й поведінки. Зміна парадигми «долі» концепцією «усвідомленого руху» дасть змогу успішно протистояти

поширенню вірусів занепадництва, національної неповноцінності, фатальної приреченості на поразку. Ключовою ідеєю при цьому має виступати самоорганізація як запорука успішності соціотрансформаційних і модернізаційних процесів.

У нових умовах, створених глобалізаційними зрушеннями на планеті і відповідним переосмисленням ролі державності, предметом особливої турботи владних структур має стати формування суспільного інтересу, який в розвинутих демократіях сприймається як даність, що не потребує додаткових роз'яснень. В Україні ситуація інша: суспільство досі не дістало зрозумілої відповіді на питання типу «куди йдемо», «чого прагнемо». Загальні гасла «євроінтеграція», «боротьба з корупцією» не роз'яснюють чому не має реальної модернізації політичних інститутів, особлива, коли держава перестане знищувати свій фундамент — населення, суспільство.

Наполегливими, але поки що суперечливими пошуками національної ідеї (яку кожна політична сила бачить по своєму) по суті підмінена конче потрібна дискусія про суспільне благо. Конкуренція різноспрямованих ідеологій заганає у глухий кут обговорення питань про суспільні потреби і загальнонаціональні інтереси. На цьому фоні знижується «запитаність» наукових досліджень на теми політичної культури, внаслідок чого порівняно з 90-ми рр. кількість праць на ці теми відчутно зменшилася.

Стимулювати науковий інтерес до проблем політичної культури держава має насамперед фінансовим забезпеченням моніторингових соціологічних досліджень і доведенням до населення їх результатів, а також шляхом створення спеціальних цільових програм дослідження глобальної соціокультурної динаміки, ціннісно-якісних характеристик людського життя та гуманітарних аспектів соціальної політики, культурних стратегій самореалізації. Особливо важливо, на наш погляд, постійно тримати в полі зору процеси, які охоплюються поки що недосить усталеним поняттям «етнополітична культура». Йдеться про надзвичайно актуальні для України дослідження впливу політики на етнічну сферу і етнічної сфери на політику. І феномен «Донбасу» буде повторюватися в інших регіонах. Інструментарій вимірювання рівня національної толерантності у нас щойно складається, а дослідження етнічних ауто- і гетеростереотипів, кроскультурних контактів взагалі перебуває у зародковій стадії.

Пошук консолідуючих об'єднувальних ідей — перспективний, але далеко не єдиний шлях кристалізації національних інтересів. Не меншою мірою важливо руйнувати успадковані від попередніх режимів стереотипи непоступливості у політичній боротьбі і ставлення до компромісу як до «зради ідеалів». Орієнтація на компроміс у політичній етиці — єдино можливий шлях конструктивних дій у поляризованому суспільстві. Наука повинна розробляти, а політика — втілювати в життя моделі розв'язання конфліктів на основі врахування як відповідного вітчизняного, так і зарубіжного досвіду. Йдеться, насамперед, про протидію інформаційній агресії і вироблення нової культури консенсусу як засобу підняття «планки довіри». Інакше українські «вандеї» будуть вини-

кати не тільки на підготовленому історичному ґрунті, але і на «порожньому» історичному полі, спонтанно, за випадковими причинами. Поки що українська політика не має надійних важелів протистояння нечесності і цинізму, війні компроматів, «чорному піару». Під час виборів полеміка як засіб наближення до істини дедалі більше перетворюється на політичну гру, в якій для здобуття переваги над опонентом всі засоби уявляються прийнятими. Яскравою ілюстрацією цього стала запущена в обіг опозицією задовго до виборів модель не визнання їх результатів. Коли інтрига стає домінантою політики, остання перетворюється на вкрай небезпечне політиканство.

Предметом особливого занепокоєння і відповідних дій держави має бути падіння рівня суспільної моралі, спричинене як «зануренням у бідність» значної частини населення, так і комерціалізацією каналів впливу на масову свідомість, які у гонитві за надприбутками роблять ставку на примітивні смаки, зниження порогу чутливості до насильства, цинізм, відвертий моралізм. Здійснювана в такий спосіб деформація нормативно-ціннісних суспільних орієнтирів — прямий шлях до руйнування морально-етичних та єдальних чинників соціальної життєдіяльності, створення атмосфери терпимості до криміналу та політичних зловживань. На цьому фоні соціально небезпечними стають дедалі більш поширені прояви соціальної мімікрії, коли індивіди та групи свідомо вдаються до подвійної моралі, до виконання наперед визначених ролей в імітаційних політичних іграх. Неприродно велика кількість кандидатів у президенти і напрочуд щедрі передвиборчі обіцянки аутсайдерів — яскравий приклад політичної імітації, яка має для країни сумні наслідки. «Розтягування» голосів під впливом популістських обіцянок здатне створити викривлену картину електоральних симпатій і опосередковано вплинути на розстановку політичних сил в країні.

З цього погляду надзвичайно важливим уявляється створення і ефективне функціонування розгалуженої системи громадянської політичної освіти. Поки що можливості як традиційних, так і нових форм соціальної комунікації для узгодження суспільних інтересів, політичного аналізу й прогнозування використовуються не достатньо. Країна ще не позбулася шкідливого синдрому тотальної «деідеологізації», який на практиці дав ефект світоглядного хаосу. Навіть державні ЗМІ і канали ТБ не реалізують повною мірою можливості політичного інформування, внаслідок чого пересічний виборець має туманне уявлення про платформи і програми, орієнтуючись на особистісний імідж кандидатів і політичну риторику рятівника нації і реформ політичних інституцій.

Серйозна проблема для України — пошук ефективних механізмів соціалізації і морального виховання молоді, ліа руїнах радянської виховної системи, яка мри всіх своїх недоліках була масовою і майже всеохопною, створено у кращому випадку локальні острівці ефективного впливу на настрої, уподобання, соціальну орієнтацію молодого покоління. Не можуть не тривожити спроби націонал-радикалів і ліваків зайняти пустуючу нішу і нав'язати молоді власний стиль протестної

поведінки. Оперативного реагування владних структур вимагають такі болючі для всього суспільства проблеми, як прояви бездуховності і схильності до насильства у молодіжному середовищі, зростання кількості наркоманів, безпритульних підлітків тощо. Надзвичайно важливо розробити систему заходів, спрямованих на ініціалізацію молодіжного руху, створення нормативної бази для участі молоді в органах місцевого самоврядування, каналів її впливу на загальнонаціональні політичні інститути.

В умовах активізації в усьому світі фундаменталістських і ксенофобських настроїв надзвичайно важливо всіма засобами, які є у розпорядженні держави, підтримувати у суспільстві свідоме, толерантне ставлення до “інакшості” й різномислення. Будь-який прояв пасивного реагування на ксенофобські випадки стимулює “ланцюгову реакцію”. Законодавці повинні знайти більш оперативні ті результативні, ніж звертання до суду, засоби впливу на “політичних хуліганів”. Практика, коли навіть судові рішення щодо протидії антисемітизму не виконуються, розбещує суспільство, створює атмосферу безкарності для протиправних елементів.

Формування культури консенсусу має йти в різних напрямках — як по лінії теоретичних розробок етики ієєасильства, культури миру, культури діалогу і полілогу, вироблення відповідних технологій, так і по лінії створення інституційної і правової основи “консенсології”. Держава повинна нарешті створити чітко структурований правовий простір для приведення в дію таких механізмів неформального соціальною партнерства, які передбачають свободу та ініціативність особистості, свободу асоціацій індивідів, легалізацію і повну реабілітацію приватних начал в усіх сферах життєдіяльності людніш. Нова модель громадянською суспільства має будуватися на рішучій відмові від патерналістських принципів у відносинах держави і соціуму, на фундаменті соціокультурною плюралізму, економічною, соціального, політичного партнерства. Союзи підприємців, органи виробничого самоврядування, фермерські об’єднання, профспілки, спілки споживачів тощо повинні підтримувати оптимальні умови для узгодження інтересів різних суспільних груп, а головне — для створення громадської системи протидії намаганням влади постійно розширювати сферу своїх компетенцій.

Українська неконсолідована демократія сьогодні кнече потребує політичної культури участі — з прозорими відносинами по лінії “влада-соціум”, високим рівнем поінформованості громадян, рівними можливостями для політичних партій і громадських об’єднань, свободою для кожного публічно висловлювати своєю думку і виносити її на загальне обговорення.

Зрозуміло, що жодна політична культура не дотягує до такої ідеальної моделі. Головна її функція — підтримувати в суспільстві такий баланс інтересів, який би забезпечував стабільність і нормальне соціальне самопочуття людини. Держава повинна всіляко стимулювати громадські ініціативи — навіть у тих випадках, коли вони створюють для неї незручності й дискомфорт. Не демонструвати непоступливість при наявності розбіжно-

стей і незгод, наполегливо шукати компроміси. Природний тиск громадян на владу має бути постійним — але у тих межах, які запобігатимуть “перегріву” державної машини і процесам дестабілізації. Чим більше “відкритою” і залежною від громадської думки є влада, тим більшою є відповідність державної політики національним інтересам.

Зараз видна уся слабкість розбалансованої держави та інших політичних інститутів. Час від часу різні країни переживали такі періоди — в 30-ті роки XX ст. суспільства США, Німеччина, Італія, Франція та інші держави під час першої світової кризи — економічної та соціальної. Дві країни, одночасно знайшли вихід з кризи, хоча і в різних політичних напрямках. Обидві держави — США і Німеччина — почали відновлення економіки і соціальної сфери з будівництва автодоріг і дешевого житла. Таким же шляхом пішла Польща в 1990—2015 рр.

Держави пішли навіть на зростання маси грошей в обігу. Справа в тому, що вкладення грошей в дорожнє будівництво — це вкладення в національну економіку і сільське господарство (зв’язок міста і села, доставка сільгосппродукції до міста і т. д.) це розв’язання транспортної проблеми у державі, це нові робочі місця (на дорожньому будівництві, кар’єри, асфальтові і бетонні забори, металургія, конструкторські інститути і бюро і т. д.). Будівництво житла — це теж розгалуження індустрії праці.

Але керівництво України не вивчає світовий досвід, не хоче його використовувати. Воно краще піде корупційним шляхом — зробить грошову емісію, роздасть банкам гроші, отримає на цьому свій корупційний прибуток (“відкати”, хабарі), банки частково роздадуть ці гроші як позички, а частково просто вкрадуть (через штучне банкрутство або штучні схеми крадіжок), а суспільство буде знову пограбоване, тут такий політичний інститут як держава буде використаний як інструмент злодійської політики звичним шляхом правлячою групою.

В сучасному українському суспільстві влада списує свою злодійську політику і бездіяльність на війну, що далеко від істини і моралі. Війна складний соціальний феномен. З одного боку, вона висмоктує державні і народні ресурси, несе з собою значні людські жертви, розвалює регіони, де йде війна і т. п. А з іншого — згуртовує політичну націю, дає нові робочі місця в оборонній і примикаючих галузях промисловості, є “Локомотивом” науково-технічного та інтелектуального прогресу і т. д.

Але політичне керівництво України не хоче розуміти очевидних істин. Воно краще купить застаріле військове обладнання за кордоном, “наварить” свій корупційний прибуток на цих операціях. А українські підприємства, які можуть випускати більш сучасне, більш ефективне, більш дешеве обладнання, зброю — стоять.

Тобто, такий політичний інститут як держава продовжує трансформуватися як суто корупційний орган, а люди, які в ньому працюють лише імітують реформи і продовжують бути частиною корупційного спрута, що “спіймав” суспільство в смертельний “захват” і продовжує висмоктувати з нього соки.

При чому держава, в порушення Конституції України, знижує зарплати, пенсії (а з допомогою девальвації робить те ж само). І вона досягла своєї

антигуманної мети — Україна сама бідна країна Європи (жебракська країна, яка жебракує у всьому світі), країна, яка не довіряє політичним інститутам, у якій знову неймовірно висока соціальна напруженість. Україна знову готова до нового соціального вибуху.

Дослідження процесів трансформації політичних інститутів спирається на раціональні пізнавальні підходи: конкретно-історичний, цивілізаційний, структурно-функціональний, порівняльний, синергетичний, класово-груповий, системний та інші.

Головне щоб дослідження було комплексне, конкретне, спиралося на дослідження політичної практики. Теорія без зв'язку з практикою втрачає свій пізнавальний потенціал. Наприклад, якщо ми застосовуємо системний підхід, то зобов'язані досліджувати усю систему інститутів і на національному, і на регіональному рівнях, і на рівні самоврядування, аналізуючи вертикальні і горизонтальні взаємозв'язки. Структурно-функціональний підхід дозволяє вивчати внутрішню структуру політичних інститутів, їх функції, зміни в інститутах в соціальному просторі і часі. Наприклад, якщо взяти функціонування політичних інститутів в розрізі забезпечення національної безпеки, то ми побачимо, що у України немає вічних друзів і ворогів. Якщо змінюється система “товариш—ворог”, то оперативно змінюється структура і функції політичних інститутів згідно конкретно-історичного підходу. Одна справа, коли Росія була лояльним партнером, інша — коли вона агресор, експансіоніст. Політичні інститути повинні динамічно, гнучко відреагувати і змістовно, і функціонально на зміну конкретної історичної ситуації.

Повинен враховуватися не тільки феномен організації (створення нових політичних інститутів, наприклад, Антикорупційного бюро, трансформації інститутів “зверху” — реформа МВС), але і самоорганізації (синергетики) — Майдани, добровольчі збройні формування і т. д. Феномен самоорганізації важливий не тільки сам по собі, але й тому, що він змушує інститути влади оновлюватися, працювати більш ефективно.

Інституціоналістський комплексний підхід до аналізу суспільства — це комплексний підхід до суспільства як до системи інститутів, де політичні інститути займають своє місце. Тому вони аналізуються не тільки самі по собі, але як частина загального, цілого в зв'язку з функціонуванням з економічними, правовими, ідеологічними, інформаційними та іншими суспільними інститутами. Політика важлива сфера суспільного життя і піддається впливу інших його сфер, рівнів. Навіть професійні політики повинні пам'ятати про це.

Myhalchenko M.

Theoretical and methodological bases of research protsesivtransformatsiyi modern political institutions of Ukraine

The author characterized by concrete historical, civilizational, structural and functional, comparative, synergistic, class-group, and other systematic approaches in the study of the processes of transformation of political institutions.

Key words: political institutions, political processes, political analysis, systems analysis, formation methodology, methodological principles.

Література

1. Дюркгейм З. Самоубийство: социологический этюд / З. Дюркгейм; пер. с фр. с сокр., под ред. В. А. Базарова — М., 1994. — 399с.
2. Каждый третий украинец предлагает расстрелять за коррупцию, 5.01.2015 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://news.mail.ru/inworld/ukraine/society/20656257/>
3. Полевые командиры Путина выходят из-под контроля, 11.06.2015 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/10Ju.n2015/inotheme/nato-rus-obzor.html>
4. Только 18% украинцев хотят отвоевать Крым (опрос), 4.01.2015 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://news.liga.net/news/politics/4637205-tolko-18ukraintsev-khotvat-otvoevat-krym-opros.htm>
5. Українці вважають суд найбільш корумпованою структурою в країні (опитування), 17.06.2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/societv/1090466-ukraiintsi-vvaiavut-sud-navbilsh-korumpovanovu-strukturovu-v-krainini-opituvannva.html>
6. Украинцы вручили Яценюку и Порошенко черную метку, 26.05.2015 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://vesti-ukr.com/strana/101024-ukrainc-vruchili-iaceniuku-i-poroshenko-chernuiu-metku>
7. Хантингтон С. Вооруженные силы и демократии. Реформирование военно-гражданских отношений / С. Хантингтон [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.politnauka.org/library/dem/hant.php>
8. Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу? — 4.08.2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bbc.com/ukrainian/societv/2015/08/150804-dif.sociology-trust-rate-vs>
9. Чи хочуть українці вступу до НАТО — загальнонаціональне опитування (вересень), 4.06.2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/polis/2014poils-hochut-ukn.htm>
10. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році”, 4 червня 2015 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.adm-pl.gov.ua/news/shchorichne-poslannya-prezidenta-ukravini-do-verhovnovi-radi-ukrayini-pro-vnutrishnie-ta-zovnis>
11. Там само.
12. 52% за вступ до ЄС — це мало, багато чи достатньо? — 4.06.2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/mass-media/52-za-vstup-dostatno/htm>

Гошовська Валентина Андріївна

доктор політичних наук, професор

Роль Лесі Українки в історії становлення українського соціал-демократичного руху

У статті розкрито роль Лесі Українки — видатного українського діяча, лідера й головного ідеолога партії українських соціал-демократів — в історії становлення українського соціал-демократичного руху, спрямованого на формування справедливої незалежної Української держави, в основі якої має бути «не сліпа віра народу, а поступове його переконання у необхідності суспільно-політичних та економічних змін в Україні шляхом просвіти широких мас населення і виховання в них свідомої та мислячої національної сили».

Ключові слова: ідеали соціал-демократії, український соціально-демократичний рух, політична полеміка.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку Української держави важливе значення має історія становлення та розвитку соціал-демократичного руху, який відіграв ключову роль у заснуванні Центральної Ради у березні 1917 р. та мав вирішальний вплив на революційні й державотворчі процеси 1917—1920 рр.

Українська соціал-демократія як ідейно-політична течія зародилася у 70—90-х рр. XIX ст. у Галичині. У 80-х рр. XIX ст. у складі Австрійської соціал-демократичної партії виникли перші українські осередки соціал-демократії, представлені Русько-Українською Радикальною Партією (РУРП), засновниками якої були І. Франко і М. Павлик, та Українською соціал-демократичною (УСД) партією, головним ідеологом якої була Л. Українка. Між цими партіями у той час велась активна полеміка. Відмічаємо, що спільним у їх поглядах було прагнення створити Україну як політичну силу; відмінним — шляхи її утворення, причинами яких були умови їхнього життя та праці («російський поліцейський абсолютизм у східній і австрійська конституція в західній частинах України» суттєво різняться [1]).

На відміну від ортодоксального марксизму та інших видів соціалізму, соціал-демократичний рух ґрунтується на верховенстві політичної дії, має поміркований погляд на реформи та способи побудови соціальної справедливої держави, орієнтується на інтелігенцію, як головну силу, «мозок нації», здатний здійснити ряд політичних, соціалістичних та економічних трансформацій, розпочатий Михайлом Драгомановим і ґрунтовно розвинутий Лесею Українкою, став однією з головних рис української соціал-демократії і має суттєве практичне значення для сучасних політичних процесів, що відбуваються в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на перехід України до ринкової економіки, що супроводжується глибоким соціальним розшаруванням, природно викликає зацікавленість соціальними ідеями й певне поживлення діяльності соціал-демократичних сил. Ця проблема не перестає цікавити науковців, які прагнуть продовжувати традиції вітчизняної соціал-демократії кінця XIX — початку XX століття та вироблення власної ідеології розвитку Української держави у XXI столітті на засадах справедливості, соборності, солідаризму, демократії.

Серед сучасних напрацювань з даної проблематики слід відмітити роботи В. А. Борисенка [2], Г. Касьянова [3], О. А. Левенця [4], В. І. Головченка [5] та ін., які в своїх працях досліджували український соціалізм та соціал-демократизм у XX столітті, суспільно-політичні умови виникнення української соціал-демократії та групи українських соціал-демократів Івана Стешенка і Лесі Українки [6].

Важливими є напрацювання науковців кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління щодо актуальності розвитку громадянського суспільства, об'єднання його з політичною, адміністративною, науковою, митецькою, військовою, духовною, управлінською елітами навколо ідей єдності та духовності [7]; усвідомлення того, що покращення життя в державі залежить від ініціативи та персональної відповідальності кожного громадянина та лідерів провідних політичних сил.

Мета статті полягає в обґрунтуванні ролі Лесі Українки — видатної української поетеси, письменниці, громадського діяча, лідера української соціал-демократичної партії, яка відстоювала ідеї державності України у формі національно-територіальної автономії українських земель у складі перебудованої на федеративно-демократичних засадах Росії як перехідного етапу до можливої в подальшому за сприятливих обставин повної їх політичної самостійності й соборності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепція суспільно-політичних поглядів Лесі Українки як ідеолога української соціал-демократії є цілісною системою, формування якої припадає в основному на кінець XIX — початок XX століття.

Сформована під ідейним впливом М. Драгоманова, Леся Українка витворила власний політичний світогляд, який засновувався на принципах та ідеях соціал-демократів історії суспільно-політичної думки України. Леся Українка як ідеолог УСД є творцем і представником національної концепції соціал-демократії, витвореної на українському ґрунті, в українських обставинах і в українській атмосфері. Її основними ідеями були: повна самостійність організації українських соціал-демократів на підросійських територіях України з центром у Києві; співпраця з подібними організаціями інших поневолених народів імперії, але не з вели-

кодержавним централізмом есдеків — “старших братів”; створення власного видавництва групи УСД та її політичної серії — “Бібліотека УСД”; орієнтація на європейський шлях розвитку, на європейські першоджерела соціал-демократизму, а не на їх російські інтерпретації; українська селянська революція як стихійна рушійна сила для визволення України з-під національно-колоніального гніту.

Відмітимо, що ці принципи та ідеї української соціал-демократії формувалися на початку ХХ століття у вкрай несприятливих суспільно-політичних умовах, таких як: відсутність елементарних громадянських прав і свобод; низький рівень політичної культури народних мас; жорстка конкуренція з боку російських, польських та єврейських революційних партій; зрусіфікований промисловий пролетаріат, які були безпосереднім наслідком колоніального становища української нації у складі Російської імперії.

Саме в таких умовах Леся Українка у полемічній дискусії із своїми політичними опонентами і соратниками категорично заперечувала прагнення партійних борців привести народ до сліпого поклоніння певним політичним принципам та ідеям. Вона вбачала саме таку загрозу у “Капіталі” Карла Маркса і у статтях лідера галицької УСД Миколи Ганкевича.

На противагу їхнім ідеям, Леся Українка висунула *ідею раціонального начала у політиці*, що ґрунтується на поступовій просвіті мас та перетворенні їх у свідому і мислячу національну силу та підтримала погляди німецького опортуніста А. Шеффле, який піддавав критиці марксистське вчення і підкреслив етико-вольову природу економічного життя, шукав для неї регіональну етико-антропологічну основу. Він називав соціалізмом будь-яке втручання держави в економіку і закликав до співробітництва між пролетаріатом та буржуазією.

Леся Українка, як і М. Драгоманов та І. Франко, визнавала соціалізм тільки “етичний”, “з людським обличчям”. Вона була соціал-демократом, але не марксистом, не лєнінським і взагалі не російського типу, а європейського чи властиво — свого власного українського типу.

Леся Українка не бачила у марксистському вченні тієї “строкої системи”, про яку говорили найбільше комуністи. А саме наявність такої

“строкої системи” є головною рисою будь-якої політичної ідеології, яка повинна мати чіткі погляди, ідеї та положення. Тому, Леся Українка вказує на один з головних недоліків “Капіталу” К. Маркса — на те, що дана праця розраховує на сліпу віру народу, а не на поступове його переконання у необхідності суспільно-політичних та економічних змін в Україні.

І тому вона комуністичній ідеї збройної боротьби протиставила велику соціал-демократичну концепцію еволюційних змін. Ці ідеї були сформовані у багатогранній політичній полеміці, як всередині українського соціал-демократичного руху та вивчення основних положень європейських соціал-демократичних партій, зокрема — німецької, так і з політичними опонентами.

Інструмент політичної полеміки виявився ефективним не лише в переконаннях самої Лесі Українки, а й сформував соціально-демократичні погляди у великої когорти української інтелігенції та представників середнього класу.

Вважаю, що сучасним українським політикам також важливо вміти використовувати цей інструмент політичного переконання і знати, що полеміка відрізняється від дискусії чи диспуту своєю цілеспрямованістю. На відміну від учасників дискусії, диспуту, які намагаються дійти єдиної думки, знайти загальне рішення, встановити істину, мета полеміки інша — здобути перемогу над опонентом, відстояти та затвердити власну позицію. При цьому парламентська полеміка може мати на меті консолідацію прихильників, дискредитацію опонентів або навіювання та переконання аудиторії з тієї точки зору, яка є вигідною і впливає на особу. Завжди знаходяться обставини, за яких парламентарі вважають за доцільне не тільки ігнорувати їх, але навіть діяти всупереч їм. Парадоксально те, що ці «анархістські» дії можуть виявитися необхідними для прогресу в досягненні консенсусу або завоюванні парламентської більшості.

Вважаю цікавою і корисною для сучасної політичної ситуації в Україні розглянути основні питання полеміки Лесі Українки з Іваном Франком (видатним українським письменником, громадським діячем, засновником РУРП) та Миколою Ганкевичем (лідером галицької УСД), результати якої представлені в таблиці у вигляді обґрунтованих концепцій (див. табл.).

Таблиця

Результати полеміки Л.Українки з:	
І. Франком	М. Ганкевичем
обґрунтовано концепції	
політичної свободи для формування національно свідомої та освіченої у суспільно-політичних питаннях української національної інтелігенції	етики в політиці
української національної преси для розвитку політичної та культурної просвіти мас	гуманістичної ідеї врахування інтересів людини у процесі політичної боротьби
провідної ролі партії у політичній боротьбі за демократичні свободи	соціальної справедливості та державної самостійності України як головного завдання українського соціал - демократичного руху
обов'язкової попередньої організаторської та теоретичної роботи серед найширших мас населення для формування серйозного політичного і національного руху українського народу	формування державного ладу, що ґрунтується на: перевагах закону; справедливості права; перевагах загальнолюдських інтересів над класовими

Як видно з таблиці, на відміну від соціальної свободи, запропонованої Іваном Франко, Леся Українка запропонувала політичну свободу, як центральну у соціал-демократичному політичному світогляді, рушійну силу, у здобутті якої формується національно свідомо та освічена у суспільно-політичних питаннях українська національна інтелігенція. Українську національну пресу вона вважала головним засобом політичної та культурної просвіти мас; політичну партію — рушійною силою у політичній боротьбі за демократичні свободи, які неминуче приведуть до заміни капіталізму соціалізмом; організаторську та теоретичну роботу серед найширших мас населення — необхідною умовою для формування серйозного політичного і національного руху українського народу.

Важливими у полеміці Лесі Українки з Миколою Ганкевичем є положення про: усунення терору з політичної боротьби та запровадження етики в політику; гуманістичну ідею врахування інтересів людини у процесі політичної боротьби; ідеї соціальної справедливості та державної самостійності України як головного завдання українського соціал-демократичного руху, яке повинно здійснюватися «чистими способами», під якими вона розуміла гуманістичну ідею найвищої цінності окремої людської особистості та всього народу, недопустимість нівелювання та ігнорування їх інтересами; основи будь-якого державного ладу, що ґрунтуються на принципах верховенства закону та справедливості права, перевагах загальнолюдських інтересів над класовими.

Крім того відмічаю, що більшість суспільно-політичних положень Лесі Українки ґрунтуються на положеннях «Ерфуртської програми», яка була прийнята німецькою соціал-демократичною партією на з'їзді в місті Ерфурті у жовтні 1891 року і діяла до 1921 року. У цій програмі відзначається неминучість заміни капіталізму соціалізмом, підкреслюється необхідність політичної боротьби, провідна роль партії та вимог демократичних свобод. Ці ідеї «Ерфуртської програми» знайшли втілення та осмислення у суспільно-політичних поглядах Лесі Українки, які вона розвинула у власну концепцію політичної боротьби, яка включила:

- політичну освіту і виховання мас та створення «мозку нації» — інтелігенції — як головної рушійної сили цієї політичної боротьби;

- реалізацію ідеї провідної ролі політичної партії, яка знайшла своє практичне втілення на початку 1896 року, коли була утворена група УСД [6].

Концепція боротьби Лесі Українки викликана несприйняттям нею кривавих жертв та смертей, які несли із собою масові страйки і демонстрації. Тому вона відкинула будь-які збройні виступи як засіб політичної боротьби, оскільки терористичні акти, страйки і демонстрації призводять до невинних жертв та і не можуть дати бажаних результатів і наслідків. Вона протиставила терору «загальне добро» та «інтереси народу», обстоювала власне положення, що політична боротьба може бути і чесною, і нечесною, що її характер визначається характеристиками тих партій і суспільно-політичних діячів, які беруть у ній участь. Тому важливим є вибір саме таких політичних сил, які розуміють політичну боротьбу без збройних виступів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

Як висновок, відмічаю справедливості думок Миколи Зерова [8] щодо особливості Лесі Українки. Зокрема, він зазначав: «... серед усіх тих людей, що перейшли в історії громадського нашого життя як учні Драгоманова, ясно вирізнялися два одмінні типи. Одні, як Павлик, цілком zostалися в полоні його яскравої індивідуальності, своїх власних стежок не проклали, а якщо й різняться між собою, то тільки характером і мірою своєї участі в драгоманівському культі. Другі, які засвоїли собі зерна драгоманівської науки, але зростили його по-своєму, зазнавши інших впливів та впливів, і плід дали свій власний, перейшовши в історію з власними, часом різко окресленими обличчями. (...) Леся Українка докорінно належала до другого гурту драгоманівців».

Таким чином, сформована під ідейним впливом Михайла Драгоманова, Леся Українка витворила власний політичний світогляд, який засновувався на принципах та ідеях соціал-демократів історії суспільно-політичної думки України, в основу якої покладена ідея політичної боротьби за поліпшення умов життя народу, за реалізацію у практичному житті ідеї соціальної справедливості та за державну самостійність України як головного завдання українського соціал-демократичного руху, яка повинна здійснюватися «чистими способами» і ґрунтуватися на гуманістичній ідеї врахування інтересів людини.

Леся Українка як ідеолог УСД є творцем і представником національної концепції соціал-демократії, витвореної на українському ґрунті, в українських обставинах і в українській атмосфері. Головним засобом поширення соціал-демократичних ідей серед широких мас населення Леся Українка вважала пресу, виступаючи дуже часто на сторінках української періодики, залучаючи до своєї полеміки політиків не лише своїх опонентів, а й соратників, здійснюючи таким чином, ґрунтовну політичну підготовку широких громадських мас.

Її полеміка зрозуміла і чітка, тому вона може бути прикладом для сучасних політиків, особливо для представників більшості у парламенті України заради її стабільності та подальшого демократичного і європейського вектору розвитку.

Література

1. Ю. Лавріненко. Українська соціал-демократія (група УСД) та її лідер Леся Українка // Мюнхен: Сучасність, 1971. — № 5—8.
2. Борисенко В. А. До питання про Революційну Українську Партію // Наукові праці з питань політичної історії. — Вип. 169. — К., 1991. — С. 129—130.
3. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї / початок XX сторіччя // Політологічні читання. — Вип. 2. — К., 1992. — С. 101—114.
4. Левенець О. А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту / Український історичний журнал. — 1992. — № 3. — С. 23—31.
5. Головченко В. И. истоки и становление Украинской социал-демократии (1896—1907 гг.) // Автореф. на соиск. уч. ст. к.ист.н., 07.00.01. — К.: Киевский университет имени Тараса Шевченка, 1993. — 19 с.

6. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX початку XX століття: проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. — Х. : Основа, 1997. — 422 с. — С. 215—262.

7. Елітознавство

8. Зеров.М. Твори: У 2-х т.— К. : Дніпро, 1910. — С. 363.

Valentina Goshovska, doctor of political sciences, Professor

THE ROLE OF LESYA UKRAINKA IN THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN SOCIAL-DEMOCRATIC MOVEMENT

The article reveals the role of Lesya Ukrainka — famous Ukrainian activist, leader and Chief of the party, an Ukrainian Social Democrats — in the history of the formation of the Ukrainian social-democratic movement, aimed at fostering a fair independent Ukrainian State, which should be “not blind faith, and gradual persuasion of the people the necessity of socio-political and economic changes in Ukraine through education of the masses of people and nurturing them conscious and thinking of national power”.

Keywords: the ideals of social democracy, the Ukrainian social-democratic movement, a political polemic

УДК 321.02:323.2

Мироненко Петро Володимирович

доктор політичних наук

Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності

Представлена стаття має на меті проаналізувати джерельну базу та провідні концептуальні підходи щодо проблематики теоретико-методологічного обґрунтування стратегії і тактики як системи засобів подолання нестабільності суспільно-державного розвитку, зважаючи на світові тенденції демократизації та модернізації сучасних політичних систем.

Ключові слова: перехідне суспільство, політична стратегія, політична тактика, суспільно-політичний розвиток.

В останні десятиріччя розвиток світової цивілізації позначається надзвичайною динамічністю політичних, соціальних, економічних, соціокультурних відносин, що супроводжується посиленням кризових явищ та суспільно-політичної нестабільності як усередині більшості країн, так і на міжнародній арені.

Перед науковцями та політиками за цих умов постає проблема необхідності вироблення, теоретико-методологічного обґрунтування та реалізації комплексу заходів політичної стратегії і тактики з метою подолання нестабільності суспільно-державного розвитку.

Для України проблема розробки політичної стратегії і тактики державної політики також є вельми актуальною: адже наша країна й досі перебуває у перехідному становищі, що посилює дію названих негативних явищ та вимагає адекватного реагування не лише з боку органів державної влади і політичних лідерів, а й з боку науковців, які мають запропонувати методологію впровадження політичної стратегії й тактики в ситуаціях суспільно-політичної нестабільності.

Дослідження, що присвячені аналізу стратегії і тактики як засобів подолання нестабільності суспільно-політичного розвитку за умов перехідного періоду державності, потребують передусім ви-

вчення теоретичних напрацювань щодо визначення базових науково-методологічних підходів до розуміння сутності політичної стратегії та тактики, а також розгляду специфіки функціонування суспільств перехідного типу з метою їх подальшого переосмислення та вдосконалення. Представлена стаття має на меті проаналізувати джерельну базу та провідні концептуальні підходи щодо проблематики теоретико-методологічного обґрунтування стратегії і тактики як системи засобів подолання нестабільності суспільно-державного розвитку, зважаючи на світові тенденції демократизації та модернізації сучасних політичних систем.

Досліджувана у представленій статті проблематика, попри свою актуальність та затребуваність, у вітчизняній політологічній літературі дістала недостатнє висвітлення.

Серед найбільш ґрунтовних праць українських вчених, присвячених дослідженню стратегії і тактики державної політики в цілому або їхніх окремих аспектів, можна виділити монографічні роботи Г. Почепцова «Стратегічний аналіз. Стратегічний аналіз для політики, бізнесу і військової справи», Б. Кухти «Політична влада та її рішення», А. Пойченка «Політика: теорія і технології діяльності». Названа проблематика також стала основою для

дисертаційних досліджень вітчизняних науковців Н. Сокур та В. Тертички; результати цих праць були використані при підготовці представленої статті. Аналізуючи джерельну базу запропонованої роботи, варто відмітити праці російських вчених С. Зубкова й О. Панова «Політичний розвиток та його рухомі сили у сучасному суспільстві» та Ю. Яковця «Цикли. Кризи. Прогнози».

Для аналізу в суспільних науках часто використовуються теоретичні класифікаційні підходи, схеми та моделі. Методологічні основи сучасної політичної науки пропонують при дослідженні державної політики оперувати такими поняттями, як «політична стратегія» і «політична тактика». Відомий вітчизняний вчений Г. Почепцов є одним з найавторитетніших дослідників проблем політичної стратегії і тактики. Він пропонує наступні відмінності політичної стратегії і тактики:

- стратегія працює у межах багатовимірною простору, управляючи не лише прихильниками, але й противниками, опонентами, а тактика функціонує в одновимірному середовищі, спрямовуючи свої дії виключно на прихильників;

- стратегія працює за принципом багатьох кроків, а тактика передбачає тільки один хід;

- стратегія конструює майбутній і віртуальний простір, а тактика спрямована на сьогодення і реальний простір;

- стратегія передбачає зміну точок зору, а тактика — дотримання однієї з них;

- стратегія має спрямовуватися від розширення поля можливостей до розширення поля дій через зміну правил гри [1].

Особливістю політичної стратегії за сучасних умов, надто у кризових ситуаціях, є те, що вона має бути спрямована саме на агресивне зовнішнє середовище, вміти адекватно реагувати на «виклики» та ризики глобалізації. Наявність розробленої та ефективної політичної стратегії є свідченням політичної сили, могутності держави. Якщо держава прагне адекватно реагувати на всі динамічні зміни, що відбуваються у сучасному світі, вона має розробляти систему потенційної стратегії. Г. Почепцов розглядає наступні принципи потенційної стратегії:

- стратегія збільшує «поле бачення» — розширює часові рамки інтересів і можливостей учасників, дає змогу бачити сьогодення крізь призму майбутнього;

- стратегія звернена до негативного контексту, адже для вирішення певних проблем необхідна багатоваріантність стратегії;

- наявність стратегії посилює її суб'єкта;

- стратегія не тільки і не стільки плануванням, але й виконанням, тому що реальність важливіша за будь-яку стратегію;

- стратегія як вищий рівень управління може компенсувати недостатність ресурсів, маючи можливості для адаптації;

- стратегія спрямована на визначення пріоритетів, адже ресурсна підтримка можлива лише в обмеженому обсязі [2].

Політична стратегія, безумовно, є найскладнішим і найважливішим елементом політичної діяльності. Стратегія розробляється зазвичай у вигляді програми або платформи центральних

суб'єктів політики (структур державної влади, політичних партій, лідерів), яка відображає специфіку діяльності цих суб'єктів. На думку українського дослідника А. Пойченка, основою розробки політичної стратегії є пошук екстраординарної мети — мети розвитку, найбільш важливої для країни, особливо у кризові періоди, та привабливої для всіх груп населення. Важливою частиною технології політичної діяльності є також політична тактика як сукупність засобів і методів досягнення локальних, тимчасових результатів. Важливість політичної тактики полягає в тому, що саме від вибору тактичних прийомів і заходів, продуманості та системності їхнього застосування багато в чому залежить реалізація всієї стратегічної лінії [3].

Значення політичної стратегії і тактики особливо зростає за умов нестабільності суспільно-політичного розвитку, розгортання кризових явищ в окремій країні, у певному регіоні або у світі в цілому. Розвиток більшості країн сучасного світу є надзвичайно інтенсивним як у політичній, так і в соціально-економічній та культурній царинах діяльності суспільства. Вітчизняні й зарубіжні дослідники зазначають, що в останні десятиріччя загальноцивілізаційні процеси мають перехідний характер, що визначається глибинними закономірностями динаміки розвитку людства в цілому та окремих країн зокрема. Цей перехідний період цивілізаційного поступу спричиняє поширення і поглиблення суспільно-політичної нестабільності у багатьох державах і регіонах світу з різним рівнем політичного та соціально-економічного розвитку. Тому не дивно, що значна дослідницька увага і вітчизняних, і зарубіжних політологів зосереджується на з'ясуванні сутності, основних параметрів та перспектив розвитку суспільств перехідного типу. Так, російський учений Ю. Яковець визначає наступні риси (параметри) перехідного етапу:

- швидкість змін (ті здобутки, які накопичувались протягом тисячоліть і століть, сьогодні можуть змінитися впродовж місяця);

- глибина змін (змін зазнають усі поверхні суспільної піраміди);

- географічні масштаби (нині не існує жодної країни, яка залишилась не включеною у процес змін) [4].

На думку російських дослідників С. Зубкова та О. Панова, структура перехідного процесу, що характеризує нестійкий, змінний чи навіть кризовий стан політичної системи, включає наступні стадії. Перша — це переоцінка існуючих цінностей та ідеалів, яка вказує на кризовий стан політичної системи, на нестабільність суспільно-державного розвитку. Друга — осмислення теперішнього стану політичної системи у контексті минулого й майбутнього. Третя — нове духовно-політичне самовизначення політичної системи, що виявляється через пошук ідейної домінанти (ідеалу) національного розвитку, здатної стати ціннісною базою для інтеграції соціально-політичних сил. Четверта, завершальна, стадія являє комплекс ліквідаційних заходів з метою демонтажу застарілої, архаїчної конструкції політичної системи [5].

Отже, стадії функціонування перехідного періоду в розвитку будь-якої політичної системи передбачають наявність та впровадження в життя цілі-

сного комплексу стратегічних і тактичних заходів державного управління та керівництва. В іншому разі не можна вести мову про подолання нестабільності, вирішення кризових ситуацій у перебігу політичних, соціально-економічних та соціокультурних процесів.

Зміна характеру динаміки цивілізаційних процесів вимагає суттєвих зрушень у функціонуванні політичної системи кожної окремої країни, що має спиратися на ефективне керівництво й управління. Керівництво визначає стратегію, тобто встановлює системні цілі, ідеали та цінності, створює довготермінові програми розвитку, формулює політичну доктрину держави, окреслює основні орієнтири ідеології, визначає час реалізації стратегії та її методи.

Управління ж призначене здійснювати цілеспрямований вплив на все суспільне життя країни, являючи собою свідому діяльність, яка спрямована на реалізацію системних цілей та цінностей, а тому слугує підтримці та формуванню певного політичного й соціально-економічного режиму влади, його захисту. «У цілому можна сказати в загальному плані, що якщо керівництво — це висока політика, то управління — це тактика, це виконання, реалізація планів і завдань, які були сформульовані керівництвом», — вважає вітчизняний політолог Б. Кухта [6]. Він зробив спробу вивести загальні тенденції у керівництві й управлінні політичними системами за умов перехідного характеру людської цивілізації, незалежно від якісної будови та специфіки цих систем. Першою загальною тенденцією, на думку дослідника, є прагнення до рівноваги. Саме існування політичної системи — це «певний перманентний стан дрібних тимчасових рівноваг, які, залишаючись в рамках системних цілей і зберігаючи параметри системи, зазнають в кожний момент постійних змін, тобто порушення мікрорівноваг» [7].

Таким чином, можна дійти висновку, що стратегічною метою функціонування і розвитку будь-якої політичної системи має бути досягнення стану системної рівноваги. Не менш важливою тенденцією у розвитку будь-якої політичної системи виступає принцип розподілу системних цінностей. Практична реалізація цього принципу залежить передусім від характеру політичного режиму. Так, в авторитарних та тоталітарних країнах центральна влада володіє монополією на право розподілу системних цінностей. Спираючись на таку монополію, авторитарна або тоталітарна влада весь комплекс заходів з політичної стратегії і тактики щодо подолання кризових суспільно-політичних явищ формує на основі співвідношення примусу і переконання під час реалізації політичних рішень, заохочуючи апологетів режиму та караючи його супротивників [8]. Отже, політична стратегія за таких умов базується на єдиній меті — самозбереженні владного режиму, незважаючи на рівень його легітимності, а політична тактика фактично спирається на принцип «пряника й батога».

Варто зазначити, що, розглядаючи основні поняття і категорії, за допомогою яких проводиться аналіз соціальної напруженості, нестабільного суспільно-політичного розвитку суспільства і ви-

значаються найбільш ефективні шляхи здійснення державної політики щодо подолання названих явищ, спираючись на методологію політичної стратегії і тактики, можна виокремити такі поняття, як: «соціальна напруженість», «потенціал соціального протесту», «інститут соціального протесту», «потенціал деструктивності настроїв протесту», «форми соціального протесту», «протестні установки», «протестна поведінка» та ін.

Вітчизняна дослідниця Н. Сокур визначає, що «поняття потенціалу соціального протесту характеризує ступінь поширеності в соціумі установок людей на участь у різноманітних масових акціях, а поняття соціальна напруженість характеризує ступінь загрози для стабільності суспільства цього протестного потенціалу».

У широкому, загальнотеоретичному аспекті соціальну напруженість можна визначити як стан суспільства, що характеризується наявністю того або іншого потенціалу деструктивності соціальної організації. Вона реалізується у стихійних формах масової участі в соціально-політичному житті, у масових формах впливу на політику органів влади» [9].

Можна стверджувати, що успішність впровадження у життя системи заходів політичної стратегії та тактики щодо подолання кризових явищ у розвитку політичної системи виявляється передусім саме через здатність (або нездатність) системи державного управління та керівництва максимально знижувати потенціал соціального протесту, мінімізувати рівень соціальної напруженості у соціумі.

Названий напрям розгортання заходів системи політичної стратегії і тактики є надзвичайно важливим, адже нестабільність кризового суспільства — це саме розрив внутрішньогрупової, міжгрупової, соціетальної взаємодії людей, що становить загрозу для цілісності всієї політичної системи. «Протестна активність у перехідному суспільстві в її теперішніх проявах — новий вид прояву соціальної практики, обумовлений проблемами перехідного періоду», — зазначає Н. Сокур.

Контури та вияви інституту соціального протесту значною мірою залежать від тих суб'єктів, що мають можливості й повноваження конструювати оцінки різноманітних подій, а також поширювати думки їхніх учасників. Ідеться перш за все про публічних політиків, представників влади, вчених і журналістів. Останні в цій справі мають значну перевагу, тому що втримують у своїх руках серйозний потенціал соціальної категоризації розширення інформації. ЗМІ також тиражують зразки дій і пропонують суспільству критерії оцінок подій і акцій: вдалі або невдалі, моральні або аморальні, організовані або спонтанні. Важливим чинником, що впливає на характер і рівень соціальної напруженості, виступає також ступінь легітимності вищих органів державної влади.

Низький рівень легітимності влади стимулює створення і розвиток опозиційних ідеологій, сприяє зростанню соціальної напруженості в суспільстві, розгортанню кризових явищ [10]. Таким чином, комплекс заходів політичної стратегії й тактики має формуватися не лише органами державної влади й управління, а й через інституції

громадянського суспільства; важливе місце у цій системі посідають незалежні ЗМІ.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники констатують, що всі суспільства, що трансформуються, є підкреслено конфліктогенними, тому для них особливо актуальною виступає проблема конструювання комплексу заходів політичної стратегії і тактики. За цих умов одним з основних завдань постає необхідність зменшення зростаючої соціальної і політичної поляризації, яка розколює суспільство на бідних і багатих, «демократів» і «комуністів», що безсумнівно заважає суспільній солідарності, поглиблює конфлікти. Різка зміна суспільного порядку, навіть якщо в кінцевому підсумку вона і спроможна підвищити ефективність виробництва, демократизувати соціально-політичну систему, також завжди порушує нормальне функціонування соціуму. Ще одна причина конфліктогенності перехідного суспільства полягає в тому, що відбувається руйнування старої системи ціннісних орієнтацій і психологічно важливих точок опори в суспільстві. Це руйнування не може відбуватися без конфліктів, без радикальних змін політичних і особистісних позицій. До того ж причиною соціальної напруженості виступає насамперед надзвичайна конфліктогенність самої держави і суспільства, що реформується [11]. Тому політична стратегія щодо подолання кризових явищ та забезпечення стабільності у таких країнах спрямована не лише на суто політичну царину відносин, але й на відносини у соціальній, економічній, нормативно-правовій, культурній, ідейно-духовній сферах життя суспільства, тобто вона має системний характер.

Досліджуючи взаємозалежність державної політики й соціально-економічних, нормативно-правових, культурних, міжетнічних та інших умов суспільного розвитку, відомий український фахівець з проблем державного управління В. Тертичка підкреслює, що саме ці умови створюють зовнішні межі політики і тому перспективним напрямом наукових пошуків є проблема середовища аналізу державної політики, особливо її соціально-політичний аспект. Державна політика, на думку дослідника, наступним чином впливає на базові сфери життя сучасного суспільства з точки зору визначення та впровадження політичної стратегії.

По-перше, сутність державної політики визначається в її соціальному спрямуванні, яке в політичній організації суспільства виокремлюється в самостійний вид політики. У свою чергу культура, що належить до сфери здійснення та впливу державної політики, спирається на програми, концепції та суспільну систему узгодження духовних інтересів особи, спільноти й суспільства щодо науки й освіти, літератури й мистецтва, соціальних і моральних цінностей, інтелектуального й культурного потенціалу суспільства, а також організаційно-правового забезпечення відносин із приводу виробництва й споживання духовних продуктів, причому як усередині країни, так і у відносинах з іншими країнами, народами. Державна політика у міжнаціональній сфері є також визначальною важливою для аналізу політичної стратегії і тактики: адже ця політика передбачає активну і

цілеспрямовану дію, спрямовану на динаміку суспільного розвитку. Окрім того, зовнішня політика й оборона країни також є базовими структурними елементами державної політики, які варто розглядати з точки зору її системоутворюючих характеристик, що становлять проблемне поле аналізу державної політики.

На переконання В. Тертички, формування політичної стратегії державної політики нерозривно пов'язане з проблемами визначення цілей суспільно-політичного розвитку. «Актуалізація процесу цілевизначення обумовлена базуванням його на суспільних цінностях й обов'язковому визначенні державної стратегії країни.

Загалом визначення чітких цілей державної політики та виявлення наявних обмежень є достатньо складним інтелектуально-організаційним процесом, оскільки цілі є кінцевим результатом, що його намагається досягти державна політика. Для аналізу державної політики характерним є розмежування понять цінності, цілі й завдання, а також її фундаментальних цілей, що фіксуються в спеціальних документах — конституціях чи відповідних законах», — зазначає вчений [12]. Таким чином, цілі держави є не просто необхідною складовою комплексу політичної стратегії; вони також обумовлюють відповідні напрями державної політики.

Для визначення доцільних (оптимальних) цілей у контексті формування політичної стратегії слід враховувати, що цілі одночасно є продуктом і виробничим фактором аналізу державної політики, та виявляти і пояснювати відмінності між цілями й альтернативами політики. В. Тертичка пропонує класифікувати цілі державної політики за двома великими групами: головні (самостійні) й інструментальні цілі — умови, які полегшують досягнення головних (самостійних) цілей. Важливими також є стратегічні обрахування цілі; горизонтальні цілі; вертикальні цілі; діяльність і ефективність програмної мети; зворотний цільовий зв'язок. «Розмежовуючи категорії цілі — заходи — критерії, слід мати на увазі, що взаємозв'язок цілі з результатом загалом дорівнює результативності державної політики і тому доцільним є врахування притаманних цілеутворенню закономірностей», — підкреслює дослідник [13].

Розглядаючи державну політику в широкому розумінні, цей термін можна визначати як вибір державними інституціями між діяльністю та бездіяльністю з розв'язання суспільних проблем.

Дослідження державної політики з точки зору її всебічного аналізу базуються на застосуванні методик ситуативно-аргументованих відповідей на суспільні запити, ризики та обговорення, систематизації, диференціації, критичного підходу і комунікативності інформації. Водночас аналіз державної політики виступає як професійна робота, як послідовно-систематичний аналітичний процес та здатність кваліфіковано його здійснювати згідно з вимогами суспільного розвитку. «Процес розробки й впровадження державної політики є багатограним і різноплановим, тому, досліджуючи його, не можна застосовувати шаблони і кліше, оскільки кожна проблема потребує індивідуального розв'язання», — зазначає В. Тертичка [14].

Таким чином, процес організації та здійснення державної політики, особливо за умов суспільно-політичної нестабільності, потребує розробки та впровадження в життя комплексу заходів політичної стратегії і тактики. Розробка такого комплексу заходів політичної стратегії і тактики повинна базуватися на чітко вибудованій програмі, що має методологічну основу та спирається на певні закономірності при визначенні мети і завдань суспільно-політичного розвитку тієї чи іншої країни. Виходячи з того, що для більшості країн сучасного світу (у тому числі для України) проблема подолання суспільно-політичної нестабільності є надзвичайно актуальною, можна стверджувати, що дослідження, спрямовані на розробку теоретичних та практичних основ політичної стратегії і тактики, виступають особливо важливими як в царині політичної науки, так і у сфері науки з державного управління та потребують подальших пошуків.

Література

1. Почепцов Г. Г. Стратегический анализ. Стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела. — К. : Дзвін, 2004. — 333 с. — С. 23, 25, 44, 141.
2. Там само. — С. 19.
3. Пойченко А. М. Політика: теорія і технології діяльності. — К. : Інститут національних відносин і політології, 1996. — 162 с. — С. 49, 54.

Myronenko P.

Methodological basis of political strategy and tactics system as means of overcoming political instability

Submitted article aims to analyze the source base and leading conceptual approaches to problems of theoretical and practical bases of strategy and tactics as a means of overcoming the instability of the system of social and national development, given the global trends of democratization and modernization of modern political systems.

Keywords: *transitional society, political strategy, political tactics, political development*

4. Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы. — М. : «Наука», 1999. — 448 с. — С. 374.

5. Зубков С. А., Панов А. И. Политическое развитие и его движущие силы в современном обществе: Учебное пособие. — М. : МИИТ, 2000. — 164 с. — С. 42—43.

6. Кухта Б. Політична влада та її рішення. — Львів: ЦПД, 2006. — 240 с. — С. 26.

7. Там само. — С. 26.

8. Там само. — С. 27.

9. Сокур Н. В. Державна політика по зниженню соціальної напруженості у перехідному суспільстві (сфера трудових відносин): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. — Одеса, 2001. — 17 с. — С. 4—5.

10. Там само. — С. 5.

11. Там само. — С. 6—7, 14.

12. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління: 25.00.01 / Національна академія державного управління при Президенті України. — К., 2004. — 38 с. — С. 12—13.

13. Там само. — С. 13.

14. Там само. — С. 13.

УДК 32 (100)

Шайгородський Юрій Жанович

доктор політичних наук

Політика як суспільне явище: ключові моменти зміни дослідницьких парадигм

Стаття присвячена висвітленню генези поглядів на політику як суспільне явище, — їх виникненню, становленню й розвитку. Запропоновано й обґрунтовано авторське бачення ключових моментів зміни дослідницьких парадигм.

Ключові слова: *політика, генеза поглядів на політику, теорія політичної науки, історія політичної науки.*

За сучасних умов наукова категорія «політика» збагачується новими теоретичними й методологічними підходами. На пізнання сутності, форм і засобів політики спрямовують увагу фахівці різних галузей політичної науки — теорії політики, історії політичних вчень, політичної антропології, психології, соціології, економії, філософії тощо. Це свідчить про те, що політика є багатоаспектним об'єктом пізнання, який розглядається, з одного

боку, як специфічне зовнішнє буття суб'єкта та його свідомості (хоча суб'єкт може бути й актором цієї реальності), а з іншого — як сфера теоретичної і практичної діяльності суб'єктів політики.

Політика як суспільне явище зорієнтована на вирішення широкого кола проблем: політичної влади, організації суспільства, діяльності політичних партій і громадських організацій, взаємовідносин суспільних класів, соціальних груп, еліт,

міжнародних відносин, прав і свобод громадянина тощо. Тому в загальному вигляді політику можна трактувати як сукупність знань, ідей, діяльності (бездіяльності), результатів, механізмів організації політичного життя і контролю над ним суспільства і держави у внутрішньому і зовнішньому вимірі. Таке визначення хвибує на певну абстрактність. Але воно охоплює не тільки фактори боротьби за владу, але й проблему вирішення конфліктів, роль держави як арбітра у відносинах класів, соціальних груп, верств, політичних партій, інститутів громадянського суспільства, окремих громадян (докладніше, [1, с. 23—25]). Запропоноване визначення не заперечує існуючих трактувань політики: 1) відносини між класами, соціальними групами, партіями щодо специфічної боротьби за владу; 2) отождолення політики з іншими суспільними явищами, такими, як панування, влада, держава тощо; 3) пояснення через функції — управління, підтримання порядку, збереження миру в країні і за її межами, ведення війни, контроль над суспільством і людиною; 4) визначення політики через її цілі. Очевидно, будь-яке визначення політики, що охоплює лише частину цього суспільного явища, має право на життя доти, доки не видається за універсальне.

Політика як об'єкт і предмет політичної науки досліджується як в теоретичному, так і в практичному аспектах. Вдосконалення теорії політики є актуальною науковою проблемою. Більшість дослідників визнає, що знання про політику дають змогу удосконалювати її в двох напрямках: а) як загальноісторичний процес організації суспільного життя в якості держави та її інститутів (не тільки політичних), політичних відносин, інститутів громадянського суспільства; б) як контрольно-регулятивної системи, котра скеровує життя соціуму в цілому, діяльність і відносини суспільних груп, верств, класів, націй, країн, людства (запобігання глобальним конфліктам, встановлення цивілізованого світопорядку тощо).

Саме тому, метою статті є дослідження генези поглядів на політику, намагаючись по можливості сконцентруватися не стільки на деталях політичних теорій, скільки на типологічно спільних характеристиках у розумінні сутності політики як суспільного явища. Фіксація цих типологічних характеристик, на наш погляд, дозволяє відзначити ключові форми зміни парадигм у її розумінні.

Ми не ставимо за мету подати історію політичних вчень. Така історія передбачала б заглиблення в деталі, які відрізняють одного теоретика від іншого, тоді як наше дослідницьке настановлення зовсім інше: воно спрямовується на виявлення загальних типологічних особливостей парадигми. Увага концентрується не на розбіжностях, а на об'єднавчих аспектах розуміння сутності політики, що дозволяє розглядати їх в межах певної парадигми.

Політика як парадоксальний предмет соціального пізнання. Особливість політики полягає в тому, що, з одного боку, вона утворює ядро, без якого людське суспільство не може функціонувати. З іншого ж боку, політика містить ціннісний аспект, уявлення стосовно ідеалу (скажімо, добра,

свободи, справедливості), якого ніколи й нікому не вдавалося досягнути в соціальній практиці, в реальних політичних процесах, в політичній діяльності. У цьому сенсі, парадоксальність політики полягає в тому, що про неї говорять як про певну фундаментальну очевидність нашого соціального та повсякденного досвіду і, водночас, як про те, що постійно «ухиляється» від раціонального осмислення і практичного втілення.

Такі міркування свідчать про те, що політика нерозривно пов'язана з владними відносинами. Та якщо проаналізуємо усі відомі нам форми діяльності інститутів влади в історії (включаючи й сучасну демократію), то знайдемо в них приклади нищівної критики невідповідності цих інститутів одвічним принципам політики, де за проявами «легітимного насильства» слід розгледіти «суспільне благо», своєрідні виміри Істини і Моралі. У цьому контексті доречно зауважити, що сучасні дослідники частіше говорять про таке явище, як деполітизація, тобто, політика фіксується за допомогою вказівки на її відсутність як певне належне, що стає інструментом інтелектуального і морального суду над дійсним «неістинним» та «аморальним», над тим станом речей, якому Ж.-П. Сартр дав визначення у своєму афоризмі: «У політики завжди брудні руки».

Парадоксальний статус політики, обумовлюється тим, що політику розглядають або в термінах «реальної політики», тобто шляхом редукції усієї політичної сфери до силових відносин, або, навпаки, як чистий ідеал, що передбачає трансформацію у різновид «романтичного нігілізму», а це не менш небезпечно, ніж цинізм «реальної політики», який загрожує революціями та можливістю значно більшого насильства, ніж те, проти якого такі уявлення виступали. У цьому сенсі, можемо зауважити, що визначні політичні мислителі вміли зберігати майже неможливу позицію «золотої середини» — між Сциллою романтичних утопій і Харибдою буденного політичного цинізму. Міра цього уміння розуміти політику як «скорботну працю» багатьох поколінь, де політика фіксувалась як мистецтво можливого (нині частіше говорять про мистецтво неможливого) на межі появи/зникнення, на нашу думку, й була показником геніальності того чи іншого мислителя.

Прикладом володіння таким «умінням» може бути творчість М. Вебера, котрий чітко визначив прояви політичного як відносин насильства і панування. Впадає в око абсолютизація М. Вебером ролі насильства в історії [2, с. 130—139]. На відміну від К. Маркса, з яким його часто порівнювали, враховуючи ступінь його впливу на громадську думку, для М. Вебера насильство є не тимчасовим явищем («повитухою» історії), після застосування якого настає Золотий Вік загального Добра, а перманентним станом внутрішньодержавних та міждержавних відносин.

Однак М. Вебера не визнали б видатним мислителем, якби він обмежився лише проповіддю чергового різновиду соціал-дарвінізму. Акцентуація ним теми відчуження індивіда в ситуації панування «раціональної бюрократії», пильна увага до сфери цінностей (і, як наслідок, інтерес до світових релігій як каталізаторів історичних і держав-

них проєктів), тема моралі політика та пошук форм і шляхів здобуття індивідуальної свободи за умов тотальної бюрократизації — усе це свідчить, що М. Вебер як мислитель фіксував не тільки певний статус-кво «реальної політики», але й розглядав історичні різновиди владних відносин як типи панування крізь призму політичного ідеалу. Саме наявність такої міри співвідношення «ідеального» й «реального» в проєкті політичної соціології робить цей проєкт визначним досягненням соціально-політичної думки.

Приклад М. Вебера спонукає до розгляду еволюції поглядів на природу політики і політичного. Фіксація згаданої міри в історії політичної філософії і політичної науки пропонує нам орієнтир для з'ясування того, що великі мислителі ототожнюють політику з певними формами влади (які можна уявити як константний взаємозв'язок інститутів та індивідів, причому константний не у змістовому, а в структурному сенсі) плюс «чогось ще» (тобто ідеалів, які є історичними змінними, котрі дозволяють відокремити політику від не-політики).

Політика: держава на службі у «блага». Незважаючи на критику європоцентризму, яка вже стала загальним місцем у сучасній соціально-політичній літературі, необхідно акцентувати очевидне: про феномен політики можна говорити, враховуючи навіть досвід стародавніх держав. Це має важливе теоретичне значення для розуміння сутності феномена, але не тотожності держави та її інститутів. Дійсно, в давніх цивілізаціях існували потужна держава, певна модель влади, своя управлінська еліта, освічений прошарок професіоналів, ідеологія (міфи), які легітимували певний тип соціально-політичного устрою. Й, незважаючи на наявність цих компонентів, ми все ж не маємо підстав говорити про політику у зв'язку з такими утвореннями, але можемо вести мову про дополітичний статус таких державних утворень.

Кардинальна відмінність «класичного» грецького досвіду державотворення, втіленого в практиках маленьких містечок полісного типу, від східних деспотій полягала в тому, що, попри збереження регулятивної ролі Космосу як ідеальної моделі для всіх форм людської життєдіяльності, організація соціальних форм співжиття поставала не як віддзеркалення усталених форм небесного кругообігу, а як продукт людської життєдіяльності, створений для задоволення людських потреб. Усвідомлення того, що не існує заданого зразка для соціально-політичного і державного устрою, може бути охарактеризоване у повному смислі слова як *революція* у свідомості, наслідки якої відчуваємо й нині. Цей злам звичного космоцентризму означав прорив виміру свободи у соціальні практики, оскільки державний устрій і закони, що регулювали усі соціальні практики в межах певного устрою, постаали не як єдина даність, а як втілення *можливого*. Політика зароджувалася через пошук спільних інтересів у справі захисту від зовнішнього і внутрішнього ворога.

Вимір свободи і вимір можливого (насправді це дві грані одного явища, які, до того ж, демонструють розбіжності між звичним для нас розумінням свободи і розумінням її давніми греками) означало народження специфічної політики, яку у пізніші

часи стали розуміти як мистецтво можливого. Таке усвідомлення призвело до народження політичної філософії як теоретичного підґрунтя для вибору оптимальної форми правління. Таким чином, весь вузол відзначених змін у свідомості та суспільних практиках мав далекосяжні наслідки, які й спричинили народження власне *політики* як нової форми цих практик. Це, передусім, активна роль свідомості в їх організації замість звичного ритуального підкорення встановленим правилам. У свою чергу, ця активна роль, що знайшла *інституційне* втілення в афінській демократії, означала розрив між піклуванням про приватні справи і справи громадські, якими переймалися вільні афіняни. Такий розрив відчувався і в розбіжності між соціальною реальністю та суспільним Ідеалом, який повинен був слугувати постійним регулятивом, і до практичного здійснення якого слід було прагнути. Нарешті, останнім наслідком активної присутності свідомості у сфері соціально-політичних практик виявилася тема постійного *зусилля*, на гребені якого ставало можливим поєднати приватне і громадське, ідеальне і реальне.

Політика як інституційна форма досягнення соціального консенсусу. Розбіжності між політичною парадигмою, розробленою в Давній Греції, яка збагатилася досвід багатьох століть європейської історії, і парадигмою, аналіз якої пропонуємо, очевидні. Платонівсько-аристотелівську модель можна назвати холістською, тоді як новоевропейську — номіналістською. Це розмежування передбачає радикальну відмінність у передумовах соціальної онтології. Онтологія Платона передбачає, що «ціле» існує раніше «частин» (індивідів), що при усій своїй автономії індивіди існують лише в межах цього «цілого» як його похідні, внаслідок чого «політика», незалежно від того, в яких формах державності вона здійснювалася (демократичній, олігархічній чи «змішаній»), завжди залишалася «політикою згори». Звідси її етикоцентризм, заснований на передумові «блага цілого», звідси пріоритет обов'язків над правами (підпорядкування других першим), звідси передумова політики як «мистецтва управління» або співвіднесення гетерогенних видів людської діяльності в межах «суспільної гармонії», в якій, однак, «інтерес» окремого індивіда не лише враховувався, але навіть міг бути концептуалізованим як суспільна проблема.

Таким чином, якщо для греків «держава» є іманентною людині формою соціального співжиття, то, починаючи з Н. Макіавеллі, вона постає у вигляді цієї «захисної» функції. І у цій функції вона позбавлена морального (і водночас сакрального) виміру і зводиться до ролі звичайного інструменту, що вимірюється винятково кількісною мірою *ефективності застосування сили*.

Для окреслення можливих варіацій в перспективі зазначеної «інструменталізації» політики, акцентуємо основні пункти, що призвели до докорінної зміни «матриці» політичного мислення.

1. «Індивід» як вихідна абстракція політичного мислення. Не буде перебільшенням твердження про те, що першим, хто постулював такий підхід і тим самим здійснив «коперніканський переворот» у політичній філософії, був Н. Макіавеллі. Саме з

його положень починається сучасне політичне мислення. Дослідники [3] відзначають, що в цих положеннях Н. Макіавеллі міститься практично все, що пізніше повторив Т. Гоббс, мислитель, який найбільш радикально порвав із «стародавньою» політичною парадигмою, внаслідок чого його погляди стали своєрідною «точкою відліку» для подальшого розвитку політичної теорії.

2. Від природного права до прав людини. Ідею природного права першим сформулював Г. Гроцій, який звільнив її з «теологічної оболонки» та розглянув поза зв'язком з кальвіністською доктриною. В інтелектуальному починанні Г. Гроція особливий інтерес для нас становлять наступні тези:

а) людина є твариною, хоча й «вищого порядку»;

б) закони природи, як і закони здорового глузду, даються людині Богом (натуралізована природна даність освячена вищим божественним авторитетом, а сам індивід стає «біолого-теологічним гібридом»);

в) існує мінімальний набір базових прав, наданих людині від народження (які фігурують в сучасних доктринах про права людини) [3, с. 377—378]. Ці положення є етапними у розвитку новоєвропейської політичної самосвідомості, оскільки вперше в історії права не вважаються похідними від заслуг, обов'язків, місця в суспільній ієрархії, а, навпаки, вони є базовою основою усіх інших правил соціальних обмінів.

3. Теорії суспільної угоди і проблема суверенітету. Проблема рівності індивідів як юридичних суб'єктів органічно пов'язана з темою суспільної угоди, концепт якої невід'ємний від ідеї рівності і який повністю спростовує традиційні уявлення про сутність держави: не індивід отримує свою ідентичність та суб'єктність з «рук держави», а навпаки — держава отримує легітимний статус у вигляді колективного консенсусу індивідів. Ідея угоди виникає вже у С. Пуфендорфа: «Загалом, щоб об'єднати множину, чи багатьох людей, в одну Складену особу, якій можна приписати одну спільну дію і якій належать певні права, на які жоден індивідуальний член не може претендувати окремо, необхідно, щоби вони об'єднали свою волю й зусилля, уклавши угоду, без якої годі збагнути, як можна об'єднати разом багато людей, від природи рівних між собою» [3, с. 385]. (Підкреслено нами для того, щоб показати корелятивний характер зв'язку між концептом рівності та концептом суспільної угоди — Ю. Ш.).

4. Інституційні передумови «рівності» та «формальна» модель справедливості. Виходячи з логіки попереднього викладу, можемо дійти висновку: ланцюг основних передумов та наслідків веде до визнання надзначущості ролі інститутів у забезпеченні принципу «рівності» в суспільстві та в забезпеченні принципу «верховенства Закону». Таким чином, отримуємо «формальну» модель справедливості, суть якої полягає у простій тезі: тільки «форма», відчужена від конкретики індивідуальних людських недосконалостей та емоційної сторони людських вчинків, може реалізувати принцип справедливості, по-перше, «раціонально», по-друге, «об'єктивно» (враховуючи інтереси усіх), по-третє, «серійно» на зразок промислового виробництва. Визнання того, що людина «зла за своєю

природою» (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, І. Кант), що не можна виводити реалізацію принципу справедливості з такого ненадійного джерела, як її морально-етичні принципи, призводить до відмови від принципу «етичної змістовності» та утвердження принципу «інституційного формалізму».

Показовою ілюстрацією цього *парадигмального зсуву* в політичному мисленні і, водночас, першою *інституційною* характеристикою демократії в новоєвропейському розумінні стала концепція *розподілу влади*, найвиразніше представлена Ш. Монтеск'є [4, с. 109—151]. Ця концепція, яка уявляється нашому сучасникові цілком природною, сформувалася в результаті одвічної «підозри» щодо можливих намірів окремих індивідів узурпувати владу в суспільстві: «розподілену» владу учасникам політичних процесів узурпувати значно складніше.

Марксистський проект розчинення політичного в соціальному. Марксистський термін «політика» вживали переважно в негативних конотаціях, тобто як те, що необхідно вилучити з процесів «соціального обміну» як головного його регулятора. Але ми не можемо не зважати на те, що в 1960-і роки в марксизмі-ленінізмі почали говорити про «наукову політику» на противагу «ненауковій буржуазній політиці». Разом з тим, це була самостійна пізнавальна парадигма. Справа в тому, що основоположники марксизму об'єктивно фіксували основні суперечності редукції усієї соціальної проблематики до парламентської демократії, усі її внутрішні суперечності як замасковану форму панування під раціоналізованим камуфляжем рівності. І хоча марксизм як конкретно-історична модифікація цього стилю мислення з наївно-утопічним уявленням про комунізм відійшов у минуле, стратегія цього напрямку критичного аналізу наразі розвивається в неомарксистських теоретичних течіях, зокрема і в Україні.

Модель політики в парадоксальності перспективи свого знищення в марксизмі досить точно представлена в характеристиці А. Бадью: «Якщо демократія є формою держави, то як ця категорія може застосовуватися з чисто філософської точки зору? Для Леніна метою або ідеєю політики було відмирання держави, безкласове суспільство, а отже — зникнення усіх державних форм, в тому числі, звичайно, і демократичної. Саме це можна назвати «родовим» комунізмом — як він представлений Марксом в «Рукописах 1844 року». «Родовий комунізм» означає егалітарне суспільство з вільною асоціацією працівників, коли діяльність регламентується не технічними чи соціальними статусами та спеціалізаціями, а колективним підкоренням необхідності. У такому суспільстві держава — як відокремлена субстанція публічного примусу — розпадається. Розпадається і сама політика — оскільки вона виражає інтереси соціальних груп та націлена на завоювання влади. Отже метою будь-якої комуністичної політики є її власне знищення в модальності зведення нанівець відокремленої форми Держави як такої, навіть якщо йдеться про державу, що проголошує себе демократичною» [5, с. 163—164].

Марксистська теорія стала предметом великої кількості пильних досліджень, тому, окреслимо

лише основні тези проекту, як альтернативного інституційної парадигми.

1. Місце індивіда у філософсько-політичному проекті К. Маркса. Необхідно констатувати, що К. Маркс здійснив першу в історії філософської думки деконструкцію самої основи традиційних уявлень про індивіда як суб'єкта, піддавши ревізії саме поняття суб'єктивності. Він «розщепив» біологічні й теологічні складові класичного суб'єкта, продемонструвавши штучний та довільний характер їх зв'язку, не обумовлений жодними відносинами причинності. Він показав, що цей суб'єкт в реальності є «конструктом», у якому «потоплено» реальні механізми суб'єктоутворення.

2. Деконструкція основних складових інституційної парадигми у К. Маркса. Відмова від передумови включення відчуженого індивіда в основу політичного мислення автоматично руйнує такі передумови інституційної парадигми, як концепт одвічної рівності, природного права, держави як продукту суспільної угоди. Взагалі будь-яка передумова наявності неподільних природних властивостей людини рішуче заперечується К. Марксом. В результаті принцип рівності і корелюючий з ним інститут права, які лежать в основі інституційної парадигми політики, стають ілюзорними «раціоналізаціями» й регуляторами взаємодії відчужених індивідів, а тому, на думку К. Маркса, підлягають радикальному перегляду.

Марксистська парадигма політики як альтернатива інституційній парадигмі, виявилась не лише нежиттєздатною, але й цілковито нездійсненною. Навіть внаслідок пролетарських революцій проект знищення політики не було реалізовано. Навпаки, програмні пункти режимів «реального соціалізму» були калькою з політичного дискурсу демократичної парадигми (в них теж говорилося про демократію, справедливість, соціальні гарантії), тобто відмінності цих режимів від буржуазних демократій мислились не в тому, що соціалістична демократія є щось інше, а в тому, що вони, по суті, те ж саме, тільки *краще* (так само, як соціалістичне виробництво мало бути *ефективнішим*, ніж виробництво капіталістичне).

Сучасні концепції реполітизації в умовах тотальної деполітизації епохи пізнього капіталізму. Сучасний стан постмарксистської критичної думки (або лівої думки у її широкому розумінні) можна охарактеризувати як відмову від базової основи утопічного проекту К. Маркса — «смерть політики» та її розчинення в «соціальному». Абсолютний негатив, яким характеризувалась у К. Маркса політика як така, змінився на діаметрально протилежну фобію — фобію деполітизації, яку виробляють в надрах самого капіталізму і в межах його основного державного репрезентанта — західної демократії.

При першому наближенні «смерть політики» для сучасних мислителів характеризується знищенням індивіда як твердого «соціального атома», як того елемента соціуму, з яким держава має рахуватися, сила якого підтверджена інститутом права. В умовах такого постполітичного стану класичний суб'єкт перетворюється на нарцисичного суб'єкта споживання епохи пізнього капіталізму. За цих умов на місце політики як технології участі індивідів у прийнятті державних рішень та

впливу на ці рішення приходить просте управління, адміністрування згори, технології маніпулювання свідомістю, де індивідові пропонується лише *ілюзія* участі та впливу на процес прийняття рішень. Не випадково, зі «смертю політики» корелює ще й те, що політологи і філософи називають концепцією «смерті ідеологій», констатуючи, що місце ідеологій, які за усієї ілюзорності «картини світу» передбачають цілісність, посідають масмедійні конструкції, образи замість концептів, розірваність замість цілісності. В результаті суб'єкт стає психотизованим неможливістю скласти картину світу, фрагментарністю свого соціального досвіду [6, с. 21—24].

Аналіз катастрофічних наслідків, що стосуються гуманітарного й антропологічного вимірів соціально-політичного буття, які сталися в результаті «антропологічної катастрофи» розкладання класичного суб'єкта, став предметом наукових пошуків мислителів лівого спрямування (передусім, Ж. Бодрієра, П. Віріліо, С. Жижека). В новій «лівій» парадигмі ідея рівності позбавлена юридичних та квазіюридичних конотацій. Її зміст лежить у винятково *політичній* площині. Це означає, що принцип рівності не може бути втілений в будь-яких інститутах, зафіксований в будь-яких законах та в будь-яких державних формах (в тому числі і у формах демократії).

У зв'язку з неможливістю фіксації «суб'єкта політичної дії» (що збігається з групою «відлучених»), з принципово його нефіксованістю в суспільному Цілому та неспіввіднесеності з будь-якими соціологічними характеристиками кардинально змінюються принципи артикуляції власне політики, її відмінності від неополітики і, відповідно, сценарії реполітизації як політичної програми сучасного лівого мислення. У цьому сенсі, виокремлюють такі принципи: а) принцип «антилеологічності» історії; б) принцип заперечення фіксованого суб'єкта визвольних політичних практик і заперечення будь-яких форм представництва цього суб'єкта в межах державного Цілого; в) принцип рівності, що регулює стратегію боротьби за зміну вихідної символічної рамки співвідношення «врахованих» і «знедолених».

На відміну від перелічених підходів, лівий проект реполітизації має намір пролізти крізь «вушко голки» такої «змістовності» ідеї рівності, яка б, з одного боку, не зупинялась на практиках парламентаризму та йшла далі від принципів виборності і представництва, а з іншого боку, не руйнувала б налагоджених механізмів реалізації ідеї справедливості через демократичні інститути. Іншими словами, на відміну від лібералізму новий егалітаризм розглядає рівність не в юридичній перспективі, а в перспективі винятково *політичній*.

В перспективі такого бачення інститут демократії як форма державного управління не скасовується, а *радикалізується* в тому сенсі, що за допомогою демократичних інститутів досягається заявлене в одвічному егалітарному імпульсі, однак принципово нереалізоване в її ліберальній версії. Тому егалітарні практики цієї парадигми завжди містять *антидержавний* заряд, виступаючи проти усталених практик управління, традиції одержавлення політики і логіки легітимного панування.

Виходячи з цієї стратегії, на відміну від базових метафор парламентаризму (метафор консенсусу і компромісу) парадигма реполітизації оперує метафорою втручання і метафорою розриву з чинним порядком з метою реалізації основоположного егалітарного імперативу «право мати право» (Х. Арендт) і надати це право усім «неврахованим» та знедоленим.

Завершуючи огляд основних парадигм пізнання світу політики, слід у підсумку зафіксувати найбільш фундаментальні принципи, що лежать в основі цих політичних парадигм. Отже маємо виокремити чотири основні:

— етикоцентристську (в межах якої під політикою розуміють мистецтво управління як гармонізацію суспільних інтересів в ім'я Блага Цілого);

— інституційну (де політика виступає у вигляді інституційного механізму забезпечення прав індивіда згідно з передумовою їх рівності);

— марксистську парадигму революційної деполітизації (в якій політику парадоксально розуміють як технологію самоскасування);

— парадигму лівої реполітизації (що передбачає радикалізацію егалітарного принципу і радикалізацію принципів демократії).

Серед описаних парадигм на сьогодні видаються актуальними класична ліберальна парадигма, яка поки що не втратила свого політичного потенціалу і продовжує визначати політичне мислення сучасної західної цивілізації, і парадигма реполітизації, котра актуалізує проблему соціальної справедливості.

Shayhorodsky Yuri.

Genesis views on politics: key aspects of cognition paradigm shift.

The article is devoted to genesis views on politics as a social phenomenon — their origin, formation and development. Proposed and justified the author's vision of key points change research paradigms.

Keywords: *politics, genesis views on politics, theory, political science, history of political science.*

Разом з тим слід зауважити, що розглянуті нами парадигми не вичерпують горизонтів політичного мислення, а відтак і формування нових політичних теорій, якщо враховувати бурхливий розвиток процесів символізації політики. Взаємодоповнення і взаємовплив цих парадигм у подальшому визначатиме розвиток і співвідношення політичних теорій та політичних практик в сучасних державах, в тому числі і в Україні.

Література

1. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Ж. Шайгородський. — К. : Знання України, 2009. — 400 с.

2. Вебер М. Три чистих типа легітимного господарства: соціологічний етюд / М. Вебер // Соціологія. Хрестоматія. — М. : Гардарики, 2003. — 528 с.

3. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Дж. - Г. Себайн, Т. Л. Торсон; пер. с англ. — К. : Основи, 1997. — 838 с.

4. Монтеск'є Ш. Л. О духе законів / Ш. Л. Монтеск'є // Антологія мировой философии: сб. филос. текстов. — К., 1991. — Т. 1. — Ч. 2.

5. Бадью А. Можно ли мыслить политику? Краткий трактат по метаполитике / А. Бадью ; пер. с франц. Б. Скуратова, К. Голубович. — М. : Логос, 2005. — 239 с.

6. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла : сб. эссе / Ж. Бодрийяр; пер. с франц. Л. Любарской, Е. Марковской. — М. : «КДУ», 2006. — 258 с.

Розділ II

УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИЙ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ

УДК 327.88

Ткаченко Василь Николаевич

доктор исторических наук, профессор,
член-корреспондент НАПН Украины,

Агресія як засіб здійснення політики

Стаття присвячена визнанню Україною країною-агресором Російську Федерацію на законодавчому рівні.

Ключові слова: Верховна Рада України, Закон, агресія, збройна агресія.

21 квітня 2015 року Верховна Рада України прийняла Постанову за №2332 «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків». За це рішення проголосувало 259 народних депутатів. У цьому документі вже визначено дату початку збройної агресії РФ проти України — 20 лютого 2014 року. А вперше український парламент визнав Росію державою-агресором 27 січня 2015 року.

Мимоволі виникає питання: невже потрібно було мало не рік, щоб установити й озвучити самоочевидний факт збройної агресії Росії проти України? Чи ж були тому вагомі причини внутрішнього і міжнародного характеру? Чи це взагалі характерно для перебігу «гібридних воєн», яких нині так багато в різних регіонах світу? І що з цього приводу думають вітчизняні і зарубіжні експерти-політологи? Як вони висвітлюють позицію не тільки України, а й США і Європи щодо приборкання російської інтервенції? І, врешті-решт, чи проглядається з боку наших противників якийсь оптимістичний вихід із цієї ситуації? Ці питання хвилюють громадськість, а однозначної і вичерпної відповіді на них не було і немає. А тому доводиться задовольнятися тими зернами істини, які вдається виокремити з аналітичних розвідок російських та західних авторів, часто-густо долаючи їх антиукраїнські упередження, а то й відверто цілеспрямовані ідеологічні диверсії.

Моментом істини в процесі дослідження стала згадана Заява Верховної Ради. У ній зазначено, що Верховна Рада України, діючи як представницький орган Українського народу, який є єдиним джерелом влади в Україні та має виключне право визначати й змінювати конституційний лад України, вимагає від Російської Федерації терміново вивести з території України всі військові формування Збройних Сил Російської Федерації та припинити будь-яку підтримку терористичних організацій на сході України, а також притягнути до кримінальної відповідальності та покарати осіб, винних у плануванні, підготовці, початку, здійсненні агресії проти України, скоєнні воєних зло-

чинів та злочинів проти людяності. В разі відмови Російської Федерації покарати винних, Україна залишає за собою право звернутися до Міжнародного кримінального суду з клопотанням розпочати розслідування ситуації, яка була викликана збройною агресією Російської Федерації проти України і триває з 20 лютого 2014 року. Так само в разі відмови Російської Федерації від припинення збройної агресії проти України Верховна Рада України закликає міжнародне співтовариство до посилення санкцій щодо Російської Федерації як держави-агресора, прискорення надання Україні розширеної фінансової допомоги та постачання зброї з огляду на те, що, протидіючи російській збройній агресії, Україна стала на захист об'єднаної демократичної Європи та всього вільного світу. Досягнутий в українському суспільстві консенсус щодо факту агресії заклав основу для відтворення послідовності етапів здійснення агресії. **Перша фаза** збройної агресії Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 року. Саме тоді, всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням Росії були зафіксовані випадки порушення її Збройними Силами порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки і використання підрозділів ЗС РФ (розташованих до цього на законних підставах в Криму) для неправного блокування українських військових частин.

27 лютого 2014 року збройні підрозділи спеціального призначення Головного розвідувального управління Генерального штабу ЗС Російської Федерації захопили будівлі Ради Міністрів та Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Водночас, відбулось створення й озброєння іррегулярних збройних формувань найманців з числа місцевих жителів, якими керували офіцери спецслужб і ЗС РФ. Чорноморський флот РФ заблокував українські порти, де знаходилися кораблі ВМС України.

За цих обставин лідер партії «Русское единство» Сергій Аксьонов у незаконний спосіб проголосив себе головою Ради Міністрів АРК і закликав президента Російської Федерації «забезпечити мир і

спокій у Криму». У відповідь на цей заклик Володимир Путін, порушуючи міжнародне право і чинну українсько-російську договірно-правову базу, звернувся до Ради Федерації Російської Федерації, яка своєю постановою від 1 березня 2014 року, протиправно легалізуючи ці порушення, надала згоду на використання на території України Збройних Сил РФ. Як наслідок відбулися збройне захоплення і воєнна окупація невід'ємної частини України — Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Нелегітимно сформована в умовах російської воєнної окупації виконавча влада Автономної Республіки Крим 16 березня 2014 року провела псевдореферендум про входження АРК до складу Російської Федерації. Сумнівні результати «референдуму» не були визнані жодною країною світу, крім Російської Федерації. Це знаходить підтвердження в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 68/262 від 27 березня 2014 року «Територіальна цілісність України».

17 березня 2014 року ВР АРК, яка до того часу була вже розпущена постановою Верховної Ради України, тим не менш, проголосила Крим незалежною державою. 18 березня 2014 року самозвані представники Криму підписали з президентом РФ Путіним «Договір про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів». У такий протиправний спосіб відбулася незаконна і поспішна оборудка для того, щоб створити позірність правомірності збройного вторгнення Росії та незаконної анексії нею частини території України.

Друга фаза збройної агресії Російської Федерації проти України розпочалася у квітні 2014 року. Тоді контрольовані, керовані і фінансовані спецслужбами Російської Федерації збройні бандитські формування проголосили створення «Донецької народної республіки» (7 квітня 2014) і «Луганської народної республіки» (27 квітня 2014 року).

Протягом травня 2014 самозвані лідери «ДНР» і «ЛНР», серед яких було багато громадян Російської Федерації, у неконституційний спосіб провели фіктивні референдуми про відокремлення цих нелегітимних утворень від України. З метою їхньої підтримки на територію України були заслані розвідувально-диверсійні групи, очолювані кадровими офіцерами Головного розвідувального управління Генерального штабу ЗС РФ. У їх підпорядкування додані парамілітарні формування російського козацтва і укомплектований чеченцями — громадянами Російської Федерації — батальйон «Восток». Були також задіяні й інші озброєні групи найманців — «Російський сектор» та «Оплот». За їхньої активної участі було захоплено адміністративні будівлі в багатьох населених пунктах Донецької та Луганської областей, організовано збройні напади на частини українських сухопутних сил і літаки Повітряних сил ЗС України.

Так, біля міста Слав'янськ 6 червня був збитий літак АН-30, що виконував спостережувальний політ. Тоді загинуло 5 осіб екіпажу. 14 червня був обстріляний військово-транспортний літак Іл-76 в аеропорту «Луганськ». На цей раз загинуло 40 десантників і 9 членів екіпажу. 17 липня

2014 поблизу міста Торез Донецької області за допомогою російського зенітно-ракетного комплексу «Бук» було збито пасажирський літак Boeing 777 авіакомпанії «Малайзійські авіалінії», який здійснював переліт за рейсом Амстердам — Куала-Лумпур. Внаслідок катастрофи загинули 283 пасажери і 15 членів екіпажу.

Іррегулярні збройні формування, задіяні Російською Федерацією в агресивній війні проти України, систематично підживлюються російськими найманцями з числа звільнених у запас військовослужбовців ЗС РФ. Здійснюється регулярне постачання зброї і військової техніки, включно з танками, артилерійськими системами, протитанковими засобами та сучасними зенітно-ракетними комплексами. У липні 2014 року підрозділи ЗС України почали зазнавати систематичних обстрілів з території Російської Федерації з використанням артилерійських систем і реактивних систем залпового вогню «Град». Були і напади регулярних підрозділів ЗС РФ, свідчення чого — численні затримання військовослужбовців ЗС РФ.

Третя фаза збройної агресії Російської Федерації розпочалася 27 серпня 2014 року масованим вторгненням на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів російських Збройних Сил. Серед них, зокрема, ті, що входили до складу 9 окремої мотострілецької бригади, 76 і 98 дивізій повітряно-десантних військ ЗС РФ. Агресивні дії регулярних військ РФ супроводжувалися поширенням серед населення України агітаційних листівок із закликом: «За жодних обставин не чинить перепон пересуванню російських військ (техніка та особовий склад)».

Вторгнення російських регулярних частин стало предметом розгляду на засіданні Ради Безпеки ООН 29 серпня. На ньому делегація України заявила: «Росія розпочала безпосереднє воєнне вторгнення на материкову Україну із застосуванням своїх регулярних збройних сил». Після надзвичайного засідання комісії Україна—НАТО, скликаного 29 серпня 2014 року на прохання України, Генеральний секретар НАТО А. Расмунсен кваліфікував вторгнення Збройних Сил РФ через східний і південно-східний україно-російський державний кордон як «серйозну ескалацію збройної агресії Росії проти України».

Незважаючи на досягнення Мінських домовленостей (Мінський протокол від 5 вересня 2014 року, Мінський меморандум від 19 вересня 2014 року і Мінський «Комплекс заходів від 12 лютого 2015 року»), учасником яких є і російська сторона і які спрямовані на припинення викликаного російською агресією збройного конфлікту, Російська Федерація з більшою або меншою інтенсивністю продовжує збройну агресію проти України. З моменту підписання 5 вересня 2014 Мінського протоколу, ЗС РФ та іррегулярні підрозділи російських найманців захопили Донецький аеропорт, Дебальцеве та інші населені пункти. В такий спосіб розширено контрольовану ними територію України в Донецькій і Луганській областях більш ніж на 500 кв. км.

Постачання російських окупаційних сил здійснюється за допомогою так званих «гуманітарних конвоїв», які регулярно скеровуються Російською

Федерацією на територію України шляхом несанкціонованого перетину українсько-російського державного кордону на порушення міжнародних правил, встановлених Міжнародним Комітетом Червоного Хреста. Під виглядом виконання Мінського «комплексу заходів» від 12 лютого 2015 російська сторона здійснює перегруповування своїх збройних підрозділів, важких озброєнь, концентрацію їх на Артемівському, Волноваському, Донецькому, Маріупольському напрямках. Одночасно біля українсько-російського кордону утримується численне угруповання регулярних російських військ.

Із цього погляду всі заяви російської сторони про непричетність Російської Федерації до збройної агресії проти України є необґрунтованими і неспроможними. Масштабна, тривала концентрація ЗС РФ поблизу державного кордону України, прискорена мілітаризація Кримського півострову, регулярні навчання ЗС РФ поблизу кордонів України та на території Кримського півострову з проведенням бойових стрільб є протиправними.

Більше того, Російська Федерація супроводжує збройну агресію проти України цинічними і протиправними вимогами щодо зміни конституційного ладу України та відмови України від обраного цивілізаційного курсу, орієнтованого на співпрацю з ЄС і НАТО з перспективою повного членства в цих організаціях.

А тим часом на захоплених українських територіях відбувається незаконне привласнення державного майна України в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, тотальне знищення інфраструктури і промислових підприємств у Донецькій та Луганській областях. Україні було завдано значних матеріальних збитків шляхом «націоналізації» Російською Федерацією землі, державних і приватних об'єктів нерухомості. Крім того Російська Федерація своїми протиправними діями завдала нематеріальної шкоди Україні, порушуючи права громадян України в АРК і місті Севастополі, в Донецькій і Луганській областях. Йдеться, насамперед, про такі права громадян України як право на життя, право на повагу до честі і гідності, право не бути підданим катуванням, право на свободу і особисту недоторканність, право на справедливий суд, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на свободу думки, совісті і віросповідання.

Ніякого виправдання немає тому, що жертвами збройної агресії Російської Федерації до весни 2015 року стало мирне населення, зокрема жінки і діти. Згідно з даними ООН, внаслідок збройної агресії Росії на той час було вбито 65 дітей, а 159 отримали поранення.

Україна як держава, що безпосередньо постраждала від збройної агресії, має право на повернення всіх анексованих та окупованих своїх територій, відшкодування всієї заподіяної їй шкоди та притягнення осіб, винних у здійсненні збройної агресії та скоєнні воєнних злочинів і злочинів проти людяності, до кримінальної відповідальності. І фактично, і юридично збройна агресія Російської Федерації проти України триватиме аж до повного відведення з території України всіх підрозділів Збройних сил Російської Федерації, включно з під-

тримуваними нею найманцями, та повного відновлення територіальної цілісності України.

Саме про це йдеться у рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року. За повідомленням прес-служби Президента України, «відповідно до даної стратегії основними напрямками державної політики у сфері національної безпеки є відновлення територіальної цілісності в рамках визнаного міжнародно державного кордону України, створення ефективного сектору безпеки і оборони та підвищення обороноздатності країни, в тому числі завдяки поглибленню оборонно-промислового та військово-технічного співробітництва з державами — членами НАТО і ЄС і досягнення повної незалежності від Росії в питаннях виробництва озброєнь і військової техніки» [1].

Документом передбачено проведення реформи і розвиток розвідувальних, контррозвідувальних та інших силових органів, а також реформу системи держуправління і нову якість політики у сфері боротьби з корупцією. А 6 травня Президент України Петро Порошенко заявив, що стратегія нацбезпеки нашої країни повинна включати в себе положення про можливість набуття подальшого членства в НАТО.

Ця позиція України знаходить розуміння з боку США та інших країн Заходу. Так, згідно із заявою прес-секретаря президента США Джоша Ернеста у зв'язку із затвердженням стратегії національної безпеки України, «США підтримують своїх українських партнерів, які намагаються протистояти цій загрозі своїй безпеці. США не готові вирушати на війну заради України, і ми ясно про це заявили, але, в той же час, у США і у наших партнерів по НАТО є можливості допомогти їм протистояти загрозі, з якою вони стикаються з боку Росії, що відкрито порушила їхню територіальну цілісність» [2].

Україна за розумінням ставиться до такої позиції. Тим більше, що керівництво США обговорює можливі поставки зброї. Так, 24 березня 2015 року Конгрес США закликав президента США Барака Обаму представити Україні летальне озброєння. А 1 травня в Конгресі США вирішили надати нашій країні зброї на 200 мільйонів доларів. Україна не виключає того, що можлива ескалація конфлікту в східних регіонах нашої країни розблокує поставки і летальної зброї.

А тим часом загроза великомасштабної війни Росії проти України наростала. Про це можна було судити не тільки з агресивної риторики президента Путіна — її характер змінюється залежно від ситуації і тих цілей, які він переслідує в поточному моменті. Наприклад, виступаючи на урочистому прийомі на честь випускників вищих військово-навчальних закладів, Путін зовні миролюбно заявляє: «У нас немає, і не може бути агресивних планів. Ми нікому не загрожуємо, і будь-які спірні питання прагнемо вирішувати виключно політичними засобами, з повагою ставимося до міжнародного права та інтересів інших країн».

Однак це було сказано після того, як 16 червня на церемонії відкриття Міжнародного військово-технічного форуму «Армія-2015» Путін казав, що ядерний арсенал Росії збільшується на 40 нових міжконтинентальних балістичних ракет. І в той

же день на прес-конференції за підсумками переговорів з президентом Фінляндії Саулі Ніністе Путін наголосив, що якщо «хтось ставить під загрозу» якісь російські території, то Росія націлить на них свої «Збройні Сили, сучасні ударні засоби» [3].

У політичній софістиці щодо України, Путін найчастіше використовує езуїтсько-миролюбну риторичку, слідом за якою йдуть агресивні дії. Це виразно ілюструє і його поведінка під час прес-конференції на Петербурзькому економічному форумі (ПЕФ) у червні 2015 року:

«Ч. Роуз: Які прийнятні кордони для України, для Росії? Які кордони прийнятні для Вас?

В. Путін: Що Ви маєте на увазі, коли говорите про кордони — географічні межі, політичні кордони? Про що мова?

Ч. Роуз: Політичні кордони.

В. Путін: Що стосується співпраці, ми завжди говорили і продовжуємо говорити, що тут немає нічого нового, при всіх труднощах сьогодишнього дня я вважаю, вважав завжди і продовжую вважати, що росіяни і українці — це один народ, один етнос, у всякому разі, зі своєю, звичайно, своєрідністю. Зі своєю, звичайно, своєрідністю, зі своїми культурними особливостями, але із спільною історією, із спільною культурою, із спільними духовними коренями. Що б не відбувалося, в кінцевому підсумку Росія і Україна, так чи інакше, приречені на спільне майбутнє».

Немає сенсу змістовно обговорювати цю тезу Путіна, оскільки для будь-якої грамотної людини вона звучить безглуздо. Однак, звертає увагу колишній радник Путіна з економіки Андрій Ілларіонов, є три важливі обставини, які не дозволяють нехтувати аналізом цієї неадекватної заяви. Перше, ця теза була зустрінута бурхливими оплесками учасників ПЕФа, а тамтешня аудиторія досить інформована і значуща в російському суспільстві. Друге, пам'ятаємо як слідом за подібними словами про єдиний народ, вимовленими 27 липня 2013 року, почалася антиукраїнська війна. Третє, і це найголовніше, з'явився відсутній раніше елемент: твердження про «приреченість Росії та України на спільне майбутнє». Тому цю заяву Путіна «важко інтерпретувати інакше, як оголошення про початок нового етапу антиукраїнської війни» [4].

У внутрішній політиці немає ніякого чинника, який міг би стримати Путіна від подальших необачних кроків щодо України. Рівень схвалення росіянами його діяльності, за даними «Левада-Центру» (Москва), виріс у червні 2015 року до 89%. Такого високого рівня підтримки російського лідера не було жодного разу за 16 років. При цьому 64% росіян вважає, що справи в країні йдуть у правильному напрямі. Переважна більшість росіян як і раніше підтримує рішення керівництва Росії про анексію Криму. І взагалі російське населення налаштоване агресивно: 46% не відчувають особливих побоювань, що збройний конфлікт на сході України за участю громадян РФ може перерости у війну між Росією та Україною. При цьому 75% росіян допускають, що збройний конфлікт між Росією і Україною може навіть перерости у світову війну.

Інфантильність російського населення просто зашкалює: 74% з опитаних вважають ймовірним, що в разі війни з Заходом президент РФ Путін дасть наказ першим застосувати ядерну зброю; 50% схвалюють готовність Путіна почати ядерну війну; 33% упевнені, що в разі війни між Росією і США або країнами НАТО переможцем вийде Росія; і тільки 5% вірять у перемогу США або сил НАТО. Більшість росіян переконана, що для Росії важливіший порядок, ніж демократія, а 57% відмовляються вважати Сталіна державним злочинцем. Одним словом — психологія орди. При тому, що Путін до місця і не до місця запевняє у своїх симпатіях до українців, населення Росії чудово розуміє, що він ненавидить Україну, а тому 59% опитаних «Левада-Центром» заявили, що вони негативно ставляться до України. Недружелюбне ставлення відчувають 59% і до Європейського Союзу. Найбільшими ворогами росіяни вважають США, Україну, Латвію, Литву, Польщу і Великобританію [5].

Зрозуміти причини такої загостреної реакції допоможе аналіз російського суспільства. На думку керівника «Левада-Центру» Льва Гудкова, в Росії після 1991 року відбулася чергова невдала «абортивна модернізація», яка завдала величезної моральної травми російському суспільству. Модернізація не вдалася або була зірвана, що викликало підйом консерватизму в суспільному житті і нарощування агресивності в зовнішній політиці. Причини тому вельми традиційні. В історії Росії й раніше були подібні ситуації — виникали альтернативні варіанти розвитку, з'являлися відповідні люди, здатні реалізувати новачі, хоча їх було явно недостатньо і, як завжди, бракувало демократії (права, свободи, поваги до закону тощо). Тобто, йдеться не про випадкові ексцеси, а про системні кризи Росії останніх півтора століть: «Наслідками потрясіння виявлялася редукція складності соціальної структури, реорганізація за спрощеною схемою, що набувала вигляду «повернення» до «національних традицій», «особливого шляху» Росії. У таких ситуаціях припинялися запозичення більш розвинених, ефективних інституційних і культурних форм, відбувалося «відновлення», «регенерація» набагато більш примітивних або архаїчних, найчастіше навіть варварських за своєю репресивністю і жорстокістю типів соціальної організації» [6].

У різних сегментах російського суспільства постійно виникають і накопичуються ресурси, ідеї і стимули обмеження всевладдя неефективної держави. Однак ці потенційні можливості, по-перше, стерилізують ті, хто володіє монополією на примус. А, по-друге, головна перешкода російській модернізації «полягає в самому типі радянської або пострадянської людини (homo soveticus), у його базовій недовірі до світу, в досвіді пристосування до насильства, які роблять його нездатним до рецепції більш складних моральних уявлень і відносин, а це означає неможливість інституціоналізації, закріплення нових соціальних форм взаємодії. Специфічна нестатність російського суспільства пояснює періодично виникаюче блокування модернізації, придушення функціональних

імперативів, що ведуть до ускладнення структури соціуму» [7].

Із цього не випливає зумовленість «залежності від минулого шляху» як фатальної «долі Росії». Є підстави вважати, що в ослабленому тоталітаризмом пострадянському суспільстві бюрократія володіє значними перевагами перед населенням та умінням, застосовуючи найпростіші політтехнології, ретельно і систематично підтримувати аморфність, неорганізованість ослаблого суспільства. Це і є основним ресурсом відтворення теперішньої соціально-політичної системи.

Внутрішня політика Росії позначається на її політиці щодо України. Щоб не бути запідозреними в упередженості до Росії, звернемося знову до Льва Гудкова. Невдала «абортивна модернізація», на його думку, провокує «домінування масової заздрісної свідомості». У *внутрішній політиці* це спричиняє не просто систематичні зниження колективних уявлень, придушення або стерилізацію найближчих «своїх» в соціальному плані інноваційних і мобільних груп, а й загальну тенденцію до соціально-політичного консерватизму, підтримку центральної влади, що символізує пріоритет колективних значень над індивідуальними та приватними. У *зовнішній політиці* ця соціальна злоба і «заздрість, обурення спрямовані не лише на своїх співвітчизників, а й на інші країни, з якими Росія традиційно міряється, в першу чергу Америку», а іншим прикладом може слугувати «різко негативне ставлення до збіглих від Росії колишніх соцкраїн і республік СРСР» [8].

Україна тут не самотня, а просто виявилася, з одного боку, найослабленішою попереднім кримінальним режимом Януковича, а також найрадикальнішою і послідовнішою у виборі шляху євроінтеграції. А тому у ставленні до України тепер найбільш зримо проявляється загальна тенденція «соціальної заздрості», «тієї своєрідної спорідненості душ верхів і низів, що утворює морально-політичну єдність останніх років, розуміння і взаємодію, взаємовизнання і солідарність влади і населення» Росії [9].

Найсумніше те, що при владі Януковича російське керівництво незмінно підкреслювало свої симпатії до «братнього українського народу», а вже декілька місяців потому, цей же народ раптом був представлений на Майдані як збіговисько «бандерівців» і «екстремістів». І це в той час, коли український кордон з боку Росії перетинають не просто бандитські формування, а й регулярні частини Збройних Сил РФ, які воюють самі та здійснюють постачання зброї сепаратистам Південного Сходу України.

Громадська думка Росії сприймає таке як належне, не відчуваючи за собою ніякої відповідальності за скоєне. І, що особливо важливо є стійкою тенденцією суспільно-політичного життя Російської Федерації: «Населення Росії в абсолютній більшості своїй вважає, що воно не може, а тому й не повинно відповідати або навіть думати про свою участь у колективних злочинах. Відсутність моралі або, точніше, моральна неспроможність російського суспільства стають передумовами репродукції репресивних інститутів і самої людини — мстиво-агресивної, скрив-

дженої, заздрісної, і, разом з тим, лукавої і пластичної» [10].

Дивлячись на все, що відбувається, громадяни України розуміють, що фактор Росії буде присутній в суспільному житті завжди — сусідів не вибирають. А тому наше ставлення до Росії та політика щодо неї мають бути адекватними викликам часу. Як зазначив в інавгураційній промові Президент України Петро Порошенко, «всенародні вибори Президента поставили жирний хрест на міфі про нібито нелегітимність київської влади. Цей міф посіяний і вирощений російською пропагандою і кланом Януковича, який зрадив Донбас і пограбував його ще більшою мірою, ніж всю країну». Але народ повстав, а переможна Революція Гідності змінила не тільки владу — іншою зробилася країна, іншими стали люди. А тому «прийшов час невідворотних позитивних змін. Щоб ввести їх, нам необхідний насамперед мир, безпека та єдність». Завдання це першорядної важливості: «Громадяни України не зможуть відчувати блага миру і безпеки, доки ми не врегулюємо наші відносини з Росією» [11].

Реалізацію наміченого курсу на нормалізацію відносин з Росією важко уявити без належного пояснення громадянам України сутності запланованих суспільних перетворень і кроків з їх реалізації. Сила прихильників модернізації України на шляху до євроінтеграції полягає не тільки у глибокому опрацюванні плану реформ, а й у техніці його популяризації — гранично демократичної за суттю і формою, без чого не досягти широкого суспільного консенсусу щодо необхідності вмонтування української економіки у світове господарство.

Існують різні погляди щодо популяризації курсу реформ, схвалення його громадянським суспільством, великим капіталом і передусім — середнім класом. По-своєму правий лауреат Нобелівської премії Пол Кругман, який наполягає на радикальних заходах, що не завжди знаходять відгук серед населення: якщо хочеш зробити людям добре — не треба жаліти їх і діяти напівзаходами. Треба придумувати і прагнути, намагатися робити правильні, а не тільки моральні речі [12].

Не можна не погодитися і з Фернандо Енріке Кордосу, блискучим бразильським інтелектуалом, автором понад 20 книг, який на посту президента країни (1994—2002 рр.) вивів свою країну в розряд напівпериферії капіталістичної світ-системи, змусивши світ говорити про «бразильську модель». Для свого бачення проблеми він знайшов такі слова: «Свого часу мені довелося довго переконувати колег-економістів у правильності мого рішення. Багато хто з них вважав його згубним і говорили, що не можна змусити народ свідомо вдатися до непопулярних заходів, неможливо розтлумачити суть складної і комплексної реформи для більшості населення. Але я наполіг на своєму і не помилився. Метод, який ми застосували, я називаю «демократичною педагогікою» і по сьогодні вірю в його ефективність. Виключно важливо не боятися знову і знову пояснювати народові свою політику... Це, зрозуміло, нелегко зробити, але ніколи не можна залишати спроби залучити виборця на свою

сторону. Сам я залишаюся послідовним демократом і не сумніваюся: якщо ви готові надавати своєму народові всіляку інформацію і переконувати його у своїй правоті всіма доступними вам методами, до вас рано чи пізно прийде успіх. Якщо ж ви вважаєте, що люди не здатні зрозуміти вас і ними слід маніпулювати заради прийняття правильних рішень, то це — початок великих неприємностей. Та ви й не доб'єтесь нічого такими методами — звичайно, якщо ми говоримо про відкрите суспільство» [13].

На жаль, ми часто не використовуємо знання, якими володіємо, оскільки занадто багато людей, наділених владою — політики, чиновники, а також більш численний клас тих, що говорять і пишуть, формуючи громадську думку — з різних причин воліють забути уроки історії. А тим більше вмудрюються ігнорувати і висновки кількох поколінь істориків, економістів, соціологів, політологів, намагаючись замінити знання, що далися великими труднощами, ідеологічно і політично зручними упередженнями. Подібні бар'єри треба долати. А це є обов'язком науковців і освітян, всіх тих, хто має вплив на громадськість, задля усвідомлення громадянами України себе українською нацією, впевненою в європейському виборі.

Література

1. Президент України затвердив стратегію національної безпеки України. — Доступно: <http://fakty.ua/print/200382>.
2. Прес-секретар Обама: США не готові воювати заради України. — Доступно: <http://fakty.ua/print/200384>.

3. Путін: у Росії немає і не може бути агресивних планів. — Доступно:

<http://ua.krymr.com/archive/news-uk/20150201/16928/16928.html?id=27093299>

4. Андрій Ілларіонов: В. В.Путін за фактом заявив про новий етап війни з Україною. — Доступно:

http://joinfo.ua/politic/1100777_Andrey-Ilarionov-VV-Putin-faktu-zayavil-novom.html

5. Соціопитування: Рейтинг Путіна виріс до 89%. — Доступно:

<https://www.rbc.ua/rus/news/rejting-odobreniya-putina-rf-dostig-1435145089.html>

6. Гудков Л. Д. Абортівна модернізація. / Л. Д. Гудков. — М. : Російська політична енциклопедія (РОССАЕН), 2011. — С. 5.

7. Там же. — С. 7.

8. Там же. — С. 9.

9. Там же.

10. Там же. — С. 12.

11. Інавгураційна промова президента Порошенка: повний текст — 112.ua — Версія для друку — 112.ua. Доступно:

<http://112.ua/article/print/glavnye-novosti/inauguracionnaja-rech-presidenta-poroshenko-polnyy-tekst-72737.html>

12. Пол Кругман. Вихід із кризи є! Кругман П. — Доступно:

http://thelib.ru/books/pol_krugman/vyход_iz_krizisa_est-read.html

13. Кордосу Ф. Е. «Тільки демократія може вкоротити ринок» / Ф. Е. Кордосу. — Доступно:

http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_5756

УДК 327.88 (470+571)

Ткаченко Василь Миколайович

«Росія: ідентичність агресора»

Глава з монографії

«ПУТІНІЗМ»: ШОВІНІЗМ ПОСТРАДЯНСЬКОГО РЕВАНШУ

И сюда нас, думаю,
Завела не стратегия даже,
Но жажда братства:
Лучше в чужие встраивать дела,
Когда в своих нам не разобратся.
Иосиф Бродский

16 червня 2014 року в Центрі Вільсона (США) відбулася конференція «Взаємна безпека під питанням? Росія, Захід і архітектура європейської безпеки». У виступі на ній З. Бжезінський охарактеризував українську кризу як «симптом серйозної проблеми: прояв політики, упакованої всередині більш масштабної філософської концепції» сучасної путінської Росії. На його думку, «розв'я-

зати цю проблему буде вкрай важко», тому що «багато залежить ще й від того, чи стане Україна симптомом успіху або краху путінського світогляду. Інакше кажучи, ставки високі» [1]. Агресію Росії щодо України З. Бжезінський розглядає як «пробний камінь», на якому буде засвідчений «успіх або крах путінського режиму».

Виступ В. Бжезінського продовжив ширший дискурс, що розгорнувся у світі, насамперед у Росії, навколо проблеми ідентичності сучасного путінського режиму, еволюції цієї ідентичності агресора. Зокрема, Бжезінський апелював до статті І. Зевельова, центральна думка якої полягає в тому, що до весни 2014 року російські дискусії про національну ідентичність, у т. ч. «русский мир», мали більш абстрактний характер, «мало стикалися з порядком денним у галузі зовнішньої політики і безпеки. Революція в Україні перевела ці

питання в розряд найважливіших для виживання нації і держави» [2].

Справді, за останні 20 років у Росії напрацьовано широке коло ідей щодо її пострадянської ідентичності. Принципове нововведення поточного моменту полягало у виборі з цього кола необхідних ідей для легітимації путінського режиму, зміцнення сили і впливу російської держави.

Насамперед, на думку І. Зевельова, йдеться про такі дві концепції: «Перша — ідея про те, що Росія має бути потужною, самостійною величною державою, оплотом всіх консервативних сил, що борються проти революцій, хаосу і ліберальних ідей, насаджуваних США і Європою. Друга — уявлення про існування великого російського світу і російської цивілізації, відмінної від західної, що виходить за державні кордони власне Росії. Обидві концепції не дуже добре поєднувалися з домінуючими дискурсами на Заході і сприймалися там як своєрідна інтелектуальна архаїка», що не має жодного прямого стосунку до системи сучасних міжнародних відносин і європейської безпеки. Це призвело до недооцінювання на Заході згаданих теоретичних побудов. Наслідком цього стало те, що анексія Росією Криму в березні 2014 року виявилася повною «несподіванкою для більшості зарубіжних лідерів і аналітиків, не занурених у внутрішній російський дискурс, що розвивався все більш ізольовано від глобальних тенденцій». За твердженням І. Зевельова, аналітики мають усвідомити, що рішення, ухвалені в Москві в лютому-березні 2014 року, не просто продиктовані прагненням Росії приростити територію за рахунок Криму, а випливали із особливого світогляду і важливих для російського менталітету концепцій. Йдеться насамперед про концепції «поділеного народу», захисту співвітчизників за кордоном, «русского мира» і «великої російської цивілізації» [3].

До цієї думки схиляється і З. Бжезінський: «Те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це, на мій погляд, не просто симптом дуже серйозної проблеми — поступового і стійкого піднесення російського квазі-містичного шовінізму, який триває вже протягом шести або семи років. Головну роль у цьому зіграв Путін, і зміст цієї нової концепції повністю визначає відносини Росії зі світом загалом і з Заходом зокрема» [4]. Збройні дії проти України надали дискурсу навколо ідентичності Росії як агресора особливої актуальності.

1. СОЦІАЛЬНІ ВИТОКИ «ПУТІНІЗМУ»

Анексія Криму була «повною несподіванкою» для більшості зарубіжних лідерів і аналітиків, не занурених у внутрішній російський дискурс. Поворотним моментом тих подій стало 1 березня 2014 року, коли В. Путін вніс до Ради Федерації звернення з проханням дозволити використання російських збройних сил на території України. Формальність з його боку було дотримано, оскільки, згідно з Конституцією, тільки верхня палата російського парламенту може дати президенту право на використання військ в іншій країні. Як і слід було очікувати, Рада Федерації не забарилася відреагувати — менш ніж через годину після внесення звернення зібралася на екстрене засідання, де прохання В. Путіна було задоволено одноголо-

сно. Уперше за 69 років повоєнної історії Європи Росія здійснила силове захоплення території — анексію Криму. Але це сталося дещо пізніше.

А ввечері 2 березня 2014 року за московським часом відбулася тривала телефонна розмова В. Путіна з канцлером ФРН А. Меркель, у якій вона намагалася врегулювати українську кризу за участю місії ОБСЄ. Під час цієї розмови сталося щось надзвичайне: відразу після неї А. Меркель перетелефонувала президенту США Б. Обамі, заявивши, що російський президент втратив «зв'язок з реальністю». Більш точніше слова німецького канцлера звучали так: «...не впевнена, чи зберігає пан Путін зв'язок з реальністю», оскільки він перебуває «в іншому світі». Ці слова навела газета «The New York Times» на сайті з посиланням на свої джерела інформації [5].

У зв'язку з цією подією газета висловила заклопотаність можливою окупацією Криму з боку Росії. За стурбованістю Ангели Меркель вгадувалося кардинальне запитання: «Чи може Обама бути досить жорстким, щоб здолати колишнього полковника КДБ у Кремлі?». У цьому контексті З. Бжезінський характеризує Б. Обаму «дуже чітким у своїх реакціях і досить сильним в оцінках російської агресивності щодо України. Але у нього є союз [ЄС], є альянс [НАТО], у який входить 25 або більше держав, деякі з них є дуже стриманими. Вони всі дуже раді мати захист Америки і НАТО. Але не всі з них готові нести свій тягар, щоб стояти разом із США. Це займе деякий час, щоб мобілізуватися всім країнам, але вже зараз канцлер Меркель, дуже сильна фігура у світовій політиці, підтримує сильні реакції. Президент Франції Оланд починає реагувати так само. Прем'єр Британії Кемерон глибоко стурбований подіями, і багато лідерів інших країн» [6].

Реакція Обами на дзвінок Меркель була екстреною. Обмінявшись думками зі своїми союзниками, він послав держсекретаря Дж. Керрі до Києва, а також схвалив низку дипломатичних і економічних санкцій — «затятих» заходів проти Росії. Далі він обговорив з керівництвом Великої Британії та Польщі ймовірні плани Росії щодо військової операції проти України. Тут же Обама засудив рішення Путіна, назвавши його порушником міжнародних зобов'язань. У свою чергу держсекретар США Дж. Керрі в телеінтерв'ю заявив, що Росія поводить себе як країна XIX ст., здійснюючи «неймовірний акт агресії», і пригрозив Москві запровадженням санкцій і економічною ізоляцією. І лише трохи згодом, у ніч на понеділок (3 березня), на сайті Білого Дому було опубліковано повідомлення про те, що всі країни «Великої сімки» — США, Канада, Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія і Японія — прийняли рішення призупинити свою участь у підготовці саміту G8, який мав відбутися в Сочі на початку червня. Ці країни пригрозили економічними санкціями проти Росії, а США наполягли на негайному допуску спостерігачів ОБСЄ в зону конфлікту [7].

Надалі провідну роль у справі мобілізації європейських союзників на посилення санкцій проти режиму Путіна відіграла А. Меркель. Їй довелося неодноразово звертатися до Путіна, даючи зрозуміти, що Європа не збирається займати вичіку-

вальну позицію, на яку він розраховував. Другою її аудиторією були ділові кола ФРН і ті 6200 німецьких компаній, завдяки яким Німеччина стала одним із основних торговельних партнерів Росії. Третьою групою, з якою їй довелося вести нелегкі дискусії, були країни-партнери з ЄС, особливо Велика Британія, Франція та Італія, де діють досить сильні проросійські лобісти. Її головна думка в переговорах з європейськими союзниками зводилася до того, що жодна країна в ХХІ ст. не може думати лише про свої інтереси, а бізнесмени повинні бути готовими принести в жертву власні інтереси, якщо мова піде про посилення санкцій проти Росії. У результаті все більше європейських компаній схвалило ідею, що європейська безпека має бути понад усе, включаючи комерційний прибуток.

Про конструктивність позиції Меркель засвідчили й подальші події, що оголили реальну загрозу з боку Росії. Так, трагедія з малайзійським авіалайнером і концентрація російських військ біля кордонів України разом із наростанням потоку військового обладнання з російської території на схід України змусили погодитися з нею тих, хто спочатку виступав проти посилення санкцій. Адже не секрет, що Лондону зовсім не хотілося припиняти грошовий потік від російських олігархів до британських банків. Париж теж не хотів відмовлятися від продажу Росії своїх «Містралів». Та коли ділові кола Німеччини погодилися піти на жертви, іншим нічого вже не залишалося, як наслідувати їхній приклад. У цей момент небажання Путіна змінювати стратегію щодо України позбавило його останнього шансу уникнути загострення конфронтації Сходу і Заходу, зберігши при цьому своє обличчя. У результаті він отримав нові — скоординованіші і більш жорсткі — санкції ЄС і США [8].

Усі ці необхідні й екстрені заходи з боку Заходу щодо приборкання агресора справляють неоднозначне враження. Мабуть І. Зевельов у чомусь мав рацію, коли стверджував, що для багатьох лідерів і аналітиків анексія Росією Криму виявилася цілковитою несподіванкою. А причина того — дещо легковажне ставлення Заходу до тих процесів, з яких цілеспрямовано формували суспільно-політичний тренд Росії. Все це посилює необхідність глибокого і всебічного розгляду питання про ідентичність агресора, взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних причин виникнення вогнища напруженості в регіоні Центральної та Східної Європи.

Було б необачно відразу апелювати до світоглядних переваг і пристрастей особи президента Росії, навіть якщо погодитися з тезою Бжезінського про те, що «розуміння доктринальної основи світогляду Путіна — це важлива відправна точка для розгляду українського питання» [9]. Адже Путін з'явився на вершині владної піраміди Росії не відразу і не раптом. Та й на третій термін його обрала більшість громадян Росії вже в першому турі голосування.

У набутті Росією своєї ідентичності в сучасному світі важливо мати на увазі, що самовизначення народу не є одномоментним актом. Тим більше, коли політичне керівництво цього народу претендує на побудову не просто держави, а держави-цивілізації, де динаміка суспільного прогресу, за

твердженням А. Тойнбі, визначається моделлю: «виклик — відповідь». Виклик стає стимулом для адаптації суспільства до нових умов і його модернізації. Таким викликом можуть послужити різка зміна навколишнього середовища, загроза несподіваного нападу зовнішнього ворога або несприятливого соціального статусу тощо. Найчастіше буває комбінація декількох чинників, що вимагають переходу на вищу стадію суспільної самоорганізації.

Розвиток цивілізації триває доти, доки вона спроможна дати адекватну відповідь на нові виклики. Успіх суспільних перетворень залежить і від здатності творчої меншості знаходити консенсус з широкими верствами населення. У разі втрати здатності до взаємодії верхів і низів ця творча авторитетна меншість деградує до рівня панівної, що спирається на насильство. Унаслідок цього в суспільстві накопичуються різні аномальні явища, потім настає надлом цивілізації, а за нею приходить і загибель. Втім, локальна цивілізація може уникнути загибелі завдяки просуванню у розвинутий простір світової цивілізації [10].

Історичний досвід ХХ ст. засвідчує, що єдиною успішною цивілізацією поки що є європейська, яка вчасно знайшла спосіб реагування на світові та внутрішні виклики завдяки впорядкуванню себе на основі закону, приватної власності та визнання прав особистості. Неєвропейські суспільства (Індія, Японія, Туреччина, Південна Корея) змогли знайти нове дихання через вестернізацію суспільного і державного устрою. Індія та Японія обрали західні стандарти під тиском ззовні (у першому випадку роль «трансформатора» відіграла британська колонізація; у другому — американська окупаційна адміністрація і генерал Маккартур). Індія і Японія зуміли знайти баланс між західними нормами і своєю національною культурною особливістю. На відміну від них, Туреччина і Південна Корея відмовилися відтворювати традиційну національну модель, яка вела їх до деградації, і стали запозичувати європейські принципи організації влади, гарантуючи для себе місце серед впливових світових гравців. Водночас, як зауважила провідний науковий співробітник Центру Карнегі (Москва) Л. Шевцова, «решта великих цивілізацій (ісламська, китайська, російська) поки що не переконують, що вони знайшли свій спосіб існування як повноцінних і успішних світових суб'єктів. Нинішній економічний злет Китаю може бути лише сплеском на шляху спаду китайської централізованої держави, що насилу стримує суспільне пробудження [11].

Упродовж ХХ ст. Росію доля не милувала — їй двічі доводилося самовизначатися заново. До жовтня 1917 року Російську імперію еліта і населення сприймали великою державою з монархічним правлінням, оплотом слов'янства. Вважалося, що вона успадкувала від Візантії почесну і відповідальну роль твердині православ'я, покликаної об'єднати на широкому євразійському просторі народи різних вірувань і традицій. І хоча внаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. цей світ зазнав краху, Радянський Союз, що виник на його руїнах, продовжував позиціонувати себе з таких самих месіанських позицій — як першу у світі

соціалістичну державу, авангард світової пролетарської революції. Після Другої світової війни, досягнувши ядерного паритету зі Сполученими Штатами Америки, СРСР самовизначився у своєму рейтингу як одна з двох наддержав, що вершили долю світу.

Дореволюційне (1917) російське суспільство, за всіх його особливостей, не протиставляло себе принципово іншому світу, а радянське позиціонувало себе як історичну альтернативу капіталістичному ладу. Однак з альтернативою не заладилося, а невблаганна «іронія історії» вкотре внесла свої корективи — ініційована С. Горбачовим перебудова була спробою знову інтегрувати країну у світові структури. Передбачалося, що трансформація радянського суспільства піде еволюційним і якнайменш болісним шляхом зміни суспільних орієнтирів. Однак «шокова терапія» часів Б. Єльцина вирвала Росію з одного суспільного укладу і жбурнула в інший. Глибока системна криза втягнула країну в стан невизначеності, близький до хаосу.

Унаслідок падіння СРСР в Росії відбулися: онтології персоналістської влади у вигляді інституту президентства, що стоїть над суспільством і не підконтрольний йому; злиття влади і приватної власності; увиразнення прагнення політичного класу до збереження і придбання «сфер інтересів» — імперськості (нехай навіть імітаційної). Тому «навіть чимало російських лібералів продовжують вірити, що Росія може існувати тільки як центр власної галактики. Словом, на початку 90-х років Росія опинилася в глухому куті: не зумівши відмовитися від “тріади”, вона зависла в історичному просторі» [12]. Та й не тільки зависла, а всім вантажам своїх проблем нависла над Україною.

Росія продовжувала перебувати перед гострою необхідністю заново самовизначитися в історичному часі і геополітичному просторі. Еліта країни мала чітко відповісти і собі, і світові, чого вона хоче для себе і для інших. Об’єктивно суспільство зіткнулося з дилемами: авторитаризм чи демократія; цивільне чи корпоративне суспільство; федералізм чи розпад на кілька самостійних держав; ринок чи державний патерналізм; постіндустріалізм чи сировинний анклав світової економіки; партнерство чи протистояння на міжнародній арені тощо. Від цього самовизначення в загальносвітовому контексті вимальовувалася й альтернатива: або становлення стійкого і справедливого світопорядку, або втягування в нову холодну війну з наростанням ядерної загрози в усьому світі. Кожна з цих можливостей могла бути реалізована майже з однаковою ймовірністю. І залежало це не тільки від вибору Росії, а й від позиції світових держав.

У таких пошуках і минуло десятиліття Росії після розпаду СРСР, упродовж якого вибір на користь демократії остаточно так і не був сформований. Атрибути демократії — загальні вибори, поділ влади, багатопартійність, комплекс громадянських прав і місцеве самоврядування — все це було багато в чому задекоровано, проімітовано і «знеструмлено» режимом єльцинського самовладдя. Радикальний злам радянських форм управління не був адекватно компенсований розвитком нових демократичних установ. Слабкість грома-

дянського суспільства і невисокий рівень масової політичної культури спричинили узурпацію влади купкою олігархів та їхніх політичних ставлеників. Притьмом зубожівши, широкі верстви населення почали пов’язувати свої надії на соціальну захищеність і приборкання кримінального свавілля з появою «сильної руки».

Підірвана перебудовою традиція самовладдя знайшла нове підґрунтя для відродження: у Росії восторжествував режим єдиновладдя. Де-хто намагається віднести відродження «російської матриці» на рахунок «темного народу». У цьому контексті Б. Єльцин постає вже не як лідер-революціонер, а як «лідер реставрації», який очолив повернення Росії до персоналістської влади (цього разу — «призначеної монархії»), що легітимізує себе керованими виборами. Інші дослідники вважають, що в усьому винні «демократи», які, прийшовши до влади, ретельно і послідовно затоптували всі паростки демократії, а тому було б помилкою всю відповідальність за нездатність вийти з минулого покласти тільки на Єльцина. Російська еліта, передусім ті, хто позиціонував себе демократами й лібералами, сама відмовилася від трансформації, зробивши ставку на вождя як рушійну силу розвитку.

У практичному житті все це вилилося в ряд знакових подій: 1993 р. — прийняття нової Конституції, що обґрунтовує надпрезидентство; 1996 р. — маніпуляції з виборами Б. Єльцина і формування моделі «керованих виборів», 1999 р. — призначення В. Путіна як наступника і гаранта статус-кво. Усе це — віхи відродження російського єдиновладдя. «Іронія історії» проявила себе в тому, що адаптація єдиновладдя сталася в контексті глобалізації — через імітацію західних інститутів та особисту інтеграцію російської еліти в життєвий уклад Заходу. Сталося так, як писав А. Тойнбі: система, яка віджила своє, тримається за допомогою найперевішшої натеper західної цивілізації. Роль Заходу в цьому процесі далеко не бездоганна: «західне суспільство спочатку не зрозуміло єльцинської траєкторії, а коли усвідомило, що Росія повернулася “до себе самої”, вирішило, що єдиновладдя — це її доля» [11].

І парламентські вибори в Росії 1999 р., і президентські вибори 2000 р. були не взірцями демократії, а механізмом легальної передачі влади від Б. Єльцина до В. Путіна. Водночас, як зазначив І. Шахназаров, «вибори показали, що населення, яке втомилося від тягот життя, відчуття перманентної небезпеки і відсутності перспективи, готове довіритися новому харизматичному лідерові і побачити в ньому рятівника Вітчизни майже з такою ж безоглядністю, з якою в 1991 р. довірило долю країни Б. Єльцину» [15].

У країні запанувала думка, що витягнути Росію з кризи здатна лише сильна влада. Вибиті зі звичної життєвої колії люди тішили себе надією, що це буде не сильна авторитарна влада, а сильна демократична влада.

Опорою демократії завжди слугувало громадянське суспільство, яке на той час у Росії було все ще слабким і не здатним стати протигаюгом, стримуючи корисливі інтереси конкуруючих олігархічних груп. Корупція, яка охопила державний

апарат, створила тепличне середовище для державно-бюрократичного корпоративізму політичних кланів, «тіньовиків» і чиновників, пов'язаних з мафіозними групами.

Постала пряма загроза, що деградація країни набере незворотного характеру. За таких обставин дедалі нагальнішим завданням ставало збереження державної цілісності Росії. Проголошений свого часу Єльциним необмежений суверенітет суб'єктів Федерації породив відцентрові тенденції. Деякі республіки обмежили податкові платежі до федерального бюджету, відмовилися провадити набір в армію. Економічно розвинуті області стали вимагати урівняння їхнього правового статусу з національними республіками. Чечня загрожувала перетворитися на оплот міжнародної терористичної діяльності ісламських фундаменталістів. З'явилося розуміння того, що чеченська проблема не може бути розв'язана тільки мілітарними засобами. Відчутно стала зростати небезпека поширення російського шовіністичного чаду і войовничого націоналізму околиць.

У цій ситуації взятий В. Путіним курс на рішуче придушення терористів викликав в російській громадській свідомості ефект національного єднання перед загрозою існуванню Російської Федерації. Ідея, що «військова сила є єдиним аргументом Центру в конфлікті з Грозним, а армія — гарантом не тільки безпеки, а й цілісності російської держави, була сприйнята суспільством. Природним наслідком такого визнання стало мовчазне забуття демократичного принципу, що виключає застосування збройних сил для вирішення внутрішніх конфліктів» [16]. Його сприйняли в країні без особливого спротиву.

Можна припустити, що іншого механізму розв'язання політичних проблем Росії на той час не існувало. У країні так і не сформувалася багатопартійна система, що забезпечує дотримання конкурентними групами «правил гри» в межах моделі представницької демократії. Політичні партії швидше діяли як виборчі блоки, створювані під популярних лідерів. Ці штучні утворення відразу розпадалися, коли їхні боси сходили з політичної арени. Були й позитивні зрушення. У тогочасних дискусіях все-таки викристалізувалося кілька концепцій політичного майбутнього Росії: 1) автократія олігархів з дотриманням демократичного декору; 2) поєднання демократичних інститутів із сильною державністю; 3) відновлення авторитарної системи за радянським або дореволюційним зразком.

За тих умов Г. Шахназаров оптимальним варіантом політичного самовизначення Росії вважав «сильну демократію», де виконавча влада перебуватиме «під контролем парламенту та організацій громадянського суспільства». Однак то був всього лише ідеальний варіант добрих побажань. А реально найімовірнішим трендом суспільно-політичного розвитку Росії було названо помірну авторитарну владу, «яка застосовує за необхідності жорсткі заходи для забезпечення цілісності держави, мобілізації ресурсів суспільства в ім'я подолання кризи і збереження державного статусу Росії». До такого розвитку подій було готове суспільство, гранично втомлене від життєвих трудно-

щів, криміналу, плутанини і безволля влади. На його користь діяли гостра потреба в консолідації політичної еліти і певний утиск національних інтересів на міжнародній арені — реальний і надуманий. Розкриваючи «віяло можливостей» подальшої еволюції політичного режиму Росії, Г. Шахназаров акцентував увагу на тому, що «помірна авторитарна влада, як відомо, здатна еволюціонувати у бік демократії, але може стати і мостом до жорсткого авторитаризму. Куди піде справа — багато в чому залежить від нового президента і його оточення». Вирішальну роль могло відіграти те, що взаємодія чинників суспільного розвитку Росії об'єктивно відкривала можливість «використання авторитарних методів владарування, бонапартистської політики маневрування та гри на протиріччях» [17]. Добрі побажання так і залишилися завданням на майбутнє. А практично всі найімовірніші прогнози і побоювання здійснилися — в країні було встановлено режим жорсткого авторитаризму на чолі з В. Путіним. Перехід авторитаризму в стадію зовнішньополітичної агресії був питанням часу.

2. ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ОКРОШКА ДЛЯ ЧИНОВНИКА «З ОРГАНІВ»

Виступаючи 8 грудня 2009 року на конференції «Російські альтернативи», директор Аналітичного центру Юрія Левади («Левада-Центр») Л. Гудков звернув увагу на те, що «путінізм» — явище все ще не описане толком в політичній літературі, а тому й визнав за необхідне проаналізувати його сутнісну природу. Десять років Путіна при владі надавали значний матеріал для аналізу. Насамперед привернуло увагу таке визначення Л. Гудкова: «Нинішня криза з усією очевидністю показала, що сформована в 2000-ні роки в Росії політична система не просто консервативна, вона стримує або навіть пригнічує розвиток інших підсистем суспільства (в т. ч. економіку, науку, освіту, громадянське суспільство, публічну сферу життя). Путінський режим, почавши з підпорядкування собі медіа, а потім судової системи і парламенту, паралізував процеси диференціації інституційної системи, відокремлення «суспільства від держави», ініційовані реформами 1990-х років. Ідеться вже не про новий «застій», а про наростаючі явища соціальної та культурної деградації країни. Дотримуючись логіки самозбереження влади, нинішній режим сам по собі вже не може зупинитися в цьому русі. Обсяг примусу з кожним роком зростає, масштаби фальсифікації виборів або нових судових процесів будуть збільшуватися» [18].

Характерною особливістю путінського режиму, на думку Л. Гудкова, є не так конструювання його з «уламків» і «матеріалу старої системи», як модернізація його «архаїки» і зміна контексту її функціонування. Цього було досягнуто передусім завдяки застосуванню нових технологій влади (масового управління), а також нової системи легітимації панування (підстави авторитету). Тому «путінізм», якщо його порівнювати з іншими аналогічними (тоталітарними або авторитарними) режимами, має багато особливостей.

По-перше, в ньому відсутня звична для радянського покоління монополія «партії-держави» (зро-

щення партійного апарату і державних органів управління). Відсутній був на початках правління В. Путіна і щільний державний та ідеологічний контроль над суспільним життям (зрушення розпочалися в 2012—2014 рр.). Партія «Єдина Росія» не дублювала КПРС ні за устроєм, ні за функцією, ні за показниками ефективності — завдання її партійного апарату зводилося лише до забезпечення інсценувань масової підтримки влади.

По-друге, в 2009 р. Л. Гудков вважав, що Путін не «фюрер», не «демагог» або трибун, що завоював довіру мас у ситуації глибокої кризи; за своєю ментальністю — це чиновник «з органів», який прийшов до влади в результаті апаратних угод та інтриг. А вже пізніше, після утвердження Путіна у владі, пропаганда надала його образу «харизматичного» ореолу. Причини його популярності Л. Гудков убачав в ілюзіях мас, що керівництво країною зуміє зберегти рівень життя, а також — в усуненні з політичної сцени будь-яких впливових політичних фігур, стерилізації критики, створенні обстановки безальтернативності його становища в системі влади. Якогось «обожнювання» образу В. Путіна в тогочасних дослідженнях громадської думки не було. Основа довіри до нього — цілком консервативна і не пов'язана (як у тоталітарних вождів) з ідеями «нового світового порядку». Це положення Л. Гудкова тепер уже потребує уточнення.

По-третє, ще п'ять років тому в правлячих колах Росії не було тотальної мобілізаційної ідеології побудови «нового світу» і формування «нової людини». «Путінізм» тоді ще не міг запропонувати значущих для маси політичних орієнтирів або цілей розвитку суспільства, хіба що намагався зберегти те, що було. Про притягальну картину завтрашнього дня і не йшлося.

По-четверте, деякі російські аналітики стверджували, що його зовнішня політика не націлена на експансію, утворення другого «соцтабору». Максимум можливого на той час — створення своєрідного «санітарного кордону» проти західних впливів — вестернізації. Навіть у ліберальних колах вважали, що геополітична демагогія призначена лише для підтримки самоідентичності режиму і консолідації еліти навколо влади, що ця демагогія «захищає» країну від ворожого середовища лібералів — «п'ятої колони» Заходу. Це положення Л. Гудкова також уже потребує уточнення, адже його доповідь була виголошена у грудні 2009 року, а на той час вже була агресія проти Грузії, яка призвела до порушення територіальної цілісності цієї держави. Мабуть, цей факт йому видався тоді малозначним.

Анексія Росією Криму, безпосередня підтримка терористів Донбасу живою силою і технікою, забезпечення самопроголошених «республік» ЛНР і ДНР керівними кадрами з російських спецслужб суттєво коригують міркування Л. Гудкова, а репресивні дії проти російських громадян, які симпатизують Україні, змушують переглянути тезу п'ятирічної давності про те, що в Російській Федерації «немає специфічного для тоталітаризму поєднання терору, масових репресій і тотальної пропаганди». Звичайно, п'ять років тому можна було констатувати, що нагляд за ЗМІ в Російській

Федерації все ще різний залежно від обсягу аудиторії: «жорсткий на ТВ, слабкий — у друкованих засобах інформації і поки ще відсутній в Інтернеті». Але в 2013—2014 рр. пропаганда стала тотальною, цинічною і наскрізь брехливою. Цей суспільний тренд Росії змусив концептолога В. Макаренка поставити питання кардинально: до найважливіших дослідницьких напрямів Росії «слід віднести систему тотальної брехні, яку пропагує нинішній уряд країни у зв'язку з подіями у відносинах між Росією та іншими пострадянськими країнами, включаючи Україну. Потрібен надійний теоретичний засіб впізнання та систематизації брехні для протидії їй» [19].

Не применшуючи заслуг В. Макаренка, слід віддати належне і попередникам. Передумови для зміни технології маніпулювання громадською думкою Л. Гудков побачив ще в 2009 р.: «сьогодні розірваний зв'язок між діяльністю партій і громадських організацій та ЗМІ, яка була значущою та ефективною в 90-ті роки. Тим самим виявилися паралізованими можливості інформування суспільства про стан справ і критичної, публічної рефлексії над тим, що відбувається в країні і в Кремлі. Встановити відповідальність влади за ті чи ті політичні дії або рішення стало неможливим» [20].

І тоді — в 2009 р., і тепер багато показників не дають підстав ставити знак рівності між путінським режимом і тоталітарними режимами минулого. Слід погодитися з тим, що в Росії немає (або поки що немає) централізованої планово-розподільної економіки (підпорядкованої цілям режиму) — економіка все ще децентралізована і влаштована набагато складніше, ніж це було в СРСР. І все-таки в Росії помітний рух у бік закритого суспільства, де кадровим резервом дедалі частіше виступають кадри спецслужб. Набирає нової сили контроль за вертикальною і горизонтальною мобільністю, а звідси й оцей загальний «одобрямс» не тільки з боку чиновників, а й інтелігенції, діячів науки, культури і мистецтва. Їхнє низькопоклонство і сервілізм у зв'язку з подіями в Україні просто зашкалює.

Усе це не обмежується якимись знаковими фігурами, звиклими перебувати в коридорах влади і плутати любов до Батьківщини з любов'ю до начальства, що доходить до якогось масового божевілья. Чого тільки вартий скандал у російських соціальних мережах навколо гуманного вчинку співачки Земфіри, яка на сцені фестивалю в Тбілісі розгорнула український прапор. Скандалний артист Панін взяв на себе роль Великого Інквізитора: «Якщо вона тепер патріотка України, то їй треба публічно заявити про це і пояснити свій вчинок... Нехай вона скаже, мовляв, хлопці, спасибі вам велике, я працювала в Росії, мені тут не сподобалося, і тепер працюю на Україну, вважаю вас агресорами, злочинцями, і тому з вами розходжуся. Але ж Земфіра цього не зробила, і тому вона не права» [21].

Потік таких фактів із закликами «засудити і відмежуватися» спонукає до переосмислення тверджень, що «ментальна і психологічна опора режиму — периферія, консервативне і депресивне середовище, яке не має шансів і ресурсів впоратися з наслідками розпаду радянської соціальної інфра-

структури. Еліта — опортуністична і продасть нинішнє керівництво, як тільки режим почне тріщати. В інституціональному аспекті режим спирається на силовиків (у т. ч. суд)» [22]. Ключові слова тут — «тільки-но режим почне тріщати». Ніхто не знає, коли це може статися, хоч уже тепер є деякі свідчення його системної кризи.

На початку другого десятиліття XXI ст. про системну кризу свідчила провальна спроба модернізувати Росію, охарактеризована Л. Гудковим як «абортивна модернізація» [23]. З'ясувалося, що для модернізаційних ривків у російській владі немає ні сил, ні ресурсів, ні ідей, ні лідерів. Режим ніби усвідомлює необхідність модернізації і боїться її, оскільки будь-яка трансформація пов'язана з реальними ризиками втрати всієї повноти розпорядчої влади, якою він сьогодні володіє.

Ця двоякість режиму, який, опинившись перед необхідністю модернізації, побоюється її наслідків та прирікає країну на хронічний транзитивний стан, додає правлячому режимові квазі-персоналістського характеру. Створюється враження, що «все вирішує Путін», а насправді це призводить до звуження або деградації сфери політичного (публічне обговорення цілей політики і ціни або засобів її реалізації), перетворення уряду на технічний апарат виконання «волі автократора» (більшість міністрів у російському уряді — технічні фахівці, виконавці, а не політики, висуванці партій, що перемогли на парламентських виборах, а тому вони не відповідають перед виборцями за здійснювану «національним лідером» політику). Усі ці тенденції спричинюють посилення традиціоналізму, консервативних інтересів й антимодернізаційних орієнтацій.

Слушною є думка Л. Гудкова про руйнівну роль корупції, яка вразила всі сфери державного життя. Вона — реакція на примітивність, «ручний» характер управління, неефективність державного апарату. Адміністративне свавілля неминуче виникає як наслідок недиференційованості влади, з'єднання в одній точці законодавчої і виконавчої функцій, неспроможність упоратися з функціями державного управління. Більше того, корупція — негласна вимога верхів прийняти існуючу кланову систему і приватно-корпоративний характер державної влади в країні як факт або особливість безальтернативного порядку.

На суб'єктивному рівні автократора Путіна подібний стан речей після закінчення перших двох термінів президентського правління міг викликати значний дискомфорт. Непросто, мабуть, було це відчувати на собі, що «персоналізм» режиму — суто зовнішній. Якщо і далі так мислити, то виходить, що Путін — не творець нинішнього режиму а, за висловом Л. Гудкова, «псевдонім або номінальний вираз для сформованої розстановки сил у найвужчому колі осіб, що виробляють і приймають всі найважливіші кадрові та економічні рішення. Він більшою мірою залежить від цього кола вихідців зі спецслужб, які контролюють ключові галузі економіки або найважливіші інститути, ніж “вони” від нього. Він не визначає склад цього кола, в кращому разі він — арбітр конкурентних угруповань. Ні особисті його здібності, ні стиль управління (тактика проведення “спецоперацій” проти груп впливу чи інтересів)

не дають змоги бачити в ньому державного лідера. По суті, його політика не виходить за межі проблем адаптації до зовнішніх змін. Звідси — різноманітні сурогатні форми псевдоінституціональних інновацій та медійної “демократії”: громадські палати, рухи “наших”, послання до Федеральних Зборів та ін. Путін не задає програму діяльності бюрократії, а намагається пристосуватися (утримати рутинну конструкцію безконтрольної влади) до наростаючих явищ децентралізації панування і виникнення нових джерел впливу» [24].

Такий стан справ ніяк не міг влаштовувати людину, яка, претендуючи на роль «національного лідера», змушена миритися з роллю «псевдоніма» або «номінального вираження» поточної розстановки сил у найвужчому колі осіб, переважно із «силовиків». Звичайно, недиференційованість, аморфність й архаїчність російської інституційної системи можна якоюсь мірою сприймати як концентрацію влади в одних руках. Але це — думка для публіки. У вузькому колі наближених всі бачили, що цей персоналізм реально представлений в ослабленому варіанті, а тому влада змушена була орієнтуватися на дотримання конституційних термінів президентства. Заміна, навіть тимчасова, на президентському посту Путіна Медведевим могла свідчити про те, що згадане «вузьке коло» і тоді не вважало Путіна авторитетним і надійним для забезпечення стійкості режиму, а тому брало до уваги необхідність хоча б формально легальних процедур.

Завдяки цьому влада продовжувала зберігати хай навіть декоративні та формальні, але все ще демократичні інститути (парламент, «незалежний» суд, вибори). Усе це свідчило про те, що для утвердження «справжнього авторитаризму» реальних ресурсів не було, а звідси — гостра потреба в ідеологічному клеї, який би утримував єдність суспільства. І тому знадобився своєрідний «мікс» традиціоналізму і модерністської риторики про «необхідність інноваційного розвитку», «нарощування людського капіталу», «боротьбу з корупцією» та «правовим нігілізмом». Далі слів, як правило, не доходило. Але суть справи в тому, зазначає Л. Гудков, що «справжній авторитаризм не потребує виборів як плебісцитарної санкції своєї легітимності. Ні Каддафі, ні Франко, ні Хусейн, ні Чан-Кайші не влаштовували періодичних інсценівок зміни влади або схвалення проведеного ними політичного курсу. А “путінізму” вибори як засіб демонстрації масової підтримки вкрай необхідні. Електоральна “демократія” в російському варіанті замінює демократичну систему, заміщає механізми політичного цілетворення та політичної відповідальності (а значить — партійної конкуренції, парламентського контролю тощо)» [25].

Усе це лише тимчасове прикриття того факту, що політична поліція є не так інструментом для влади, як стрижневим складником влади. Справа не в питомій вазі «співробітників органів», а в зміні практики управління. Забезпечуючи примусовий, незаконний або слабо легітимізований перерозподіл власності, фінансових потоків й адміністративного впливу, ставши тіньовою частиною політичного керівництва, спецслужби

перетворилися на субстрат колишнього планового регулювання економіки (квазі-державного регулювання) і сурогат кадрового резерву для влади. Головний ресурс цієї влади — поєднання легальних і нелегальних (таємних) методів, характерних для роботи спецслужб. Яскравий приклад того — ініціювання різних провокацій, судових процесів, війни на Кавказі, конфронтації з найближчими сусідами, передусім із Україною. Верх цинізму — те, що всі ці спецоперації отримують обов’язкове законодавче, юридичне виправдання й оформлення. Як акцентує увагу Л. Гудков, рід навіть не в чекістах, «а в тому, що притаманна їм практика винятків із загальних правил (на те вона і “таємна поліція”, особливий відділ, “спеціальна служба”) була поширена на всю сферу суспільного життя. Політика керівництва країни спрямована на примус людей до того, щоб вони визнали тотожність вузькогрупових або відомчих, навіть — корпоративних інтересів як національних, державних, тобто інтересів “всього цілого”. Це означає виключення суспільства не просто з політики, а з числа чинників, що підлягають врахуванню, прийняттю до уваги тими, хто володіє владою» [26].

Чи могла бути опора на силові структури свідченням монолітності влади, запорукою гарантії на прогнозовану її ротацію, або хоча б на мирний порядок її передачі? Щодо цього є сумніви. Зайнявши всі найважливіші стратегічні позиції у владі і ключові позиції в економіці та управлінні, вихідці із спецслужб трансформували функції таємної поліції, працюючи не «на систему», а на економічні інтереси певних кланів. Як тільки з’являється право розпорядження власністю і економічними ресурсами, відразу виникають сутички матеріальних і владних інтересів, прагнення перевести ресурси у приватні капітали. А це провокує конфлікт інтересів. І навряд чи Путін не бачить латентних процесів децентралізації влади та неминучої появи конкурентних прихованих груп інтересів (корпоративних, регіональних, фінансово-адміністративних), які стали визначати зміст внутрішньої і зовнішньої політики держави. А це — і розпилювання бюджетів, і рейдерство, і спроби монополізації чи придбання пільгових умов для ведення бізнесу. Жорстка боротьба за владу різних груп інтересів чиновництва і пов’язаного з ними бізнесу могла бути до пори до часу навіть замінником терору. І п’ять років тому вона ще була придатна для децентралізованого використання інституційних ресурсів насильства. Проте вже події на Болотній площі 6 травня 2012 року дали підстави думати, що режим нестійкий, а шанси на мирний порядок передачі влади стають дедалі сумнівнішими. Для Путіна настала «година Ч» — нульового значення таємної години планування та підготовки рішучих військових дій із широким застосуванням інформаційної інтервенції із залученням заздалегідь приготовлених й апробованих інформаційних ресурсів.

3. «ЛІДЕР НАЦІЇ»: ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ

Накопиченню інституційних ресурсів насилля свого часу було приділено небачену увагу. Починалося все з того, що 2004 р. був позначений в Росії

вибухами в московському метро, захопленням дітей в Беслані, підривами двох російських пасажирських авіалайнерів, невдаваними бойовими діями в Чечні. Багатьом здавалося, що цьому не буде кінця. На думку більшості російських дослідників, імідж Росії за кордоном перебував у жалюгідному стані [27].

Було очевидно, що з проблемою поліпшення іміджу Росії на міжнародній арені більше не можуть впоратися активно практиковані традиційні методи — прес-конференції та інтерв’ю з провідними світовими ЗМІ. Гостро постало завдання пошуку нових форм впливу на громадську думку розвинутих країн світу. З часом такі форми були знайдені — це телеканал Russia Today, інформаційний портал Russia Profile, залучення PR-агентств (Ketchum), олімпійська програма Сочі-2014 та багато іншого. А 2004 р. увійшов в історію початком щорічної роботи міжнародного дискусійного клубу «Валдай». Згодом аналітики записали цю подію в розряд найуспішніших піарівських заходів Кремля.

Клуб розпочав свою роботу у вересні 2004 року у Великому Новгороді поряд з озером Валдай. Звідси походить і назва клубу. Перше засідання відбулося в рамках загальної теми «Росія на рубежі століть: надії та реалії». Такі засідання стали щорічними. Тема зустрічей і склад учасників змінювалися, на початковій стадії зазвичай було 30—40 осіб. Відмінністю цього клубу від інших форм медіатусівок стала його спрямованість на зарубіжну експертну спільноту. Замість того, щоб адресувати повідомлення журналістам зарубіжних ЗМІ (як це зазвичай прийнято), фокус впливу був зміщений на експертів — політологів та економістів, а питома вага журналістів ніколи не перевищувала однієї третини учасників. Та й самих журналістів серед учасників за їх статусом скоріше можна було зарахувати до експертів, що спеціалізуються на вивченні Росії. Особливістю цього форуму були зустрічі з президентом Росії. Але й цим не обмежувалося: зарубіжні експерти мали змогу поспілкуватися і з представниками опозиції [28].

Ще одним незвичайним і вдалим рішенням стало проведення засідань клубу «Валдай» у різних містах і регіонах Російської Федерації. У 2004 р. було здійснено подорож озером Валдай, в 2005-му — плавання на пароплаві з Москви до Твері і назад, у 2006-му місцем проведення були Москва і Ханті-Мансійськ, в 2007-му — Казань і Сочі, а в 2008 р. — Москва, Ростов-на-Дону і Сочі. За задумом організаторів, це мало вразити зарубіжних експертів просторовим масштабом і різноманітністю країни.

Кожна зустріч мала своє надзавдання — підготувати світову громадську думку до намічених зрушень у житті Російської Федерації. Наприклад, ще в 2004 р., за оцінками експертів, дехто ставив під знак запитання існування Росії десь через 15—20 років. Можна було зрозуміти, що в силу цих причин на форумі тоді обговорювали переважно надії і реалії виживання країни. А вже в 2006 р. головною темою була «Глобальна енергетика XXI століття: роль і місце Росії». Услід за цим форумом, вже через 6 років, було відкрито «Північний потік», який став серйозною політичною картою в газових війнах з Україною.

У 2007 р. зустріч відбувалася в Казані. І в цьому теж був закладений певний сенс: тоді гостро обговорювали проблеми сепаратизму, в т. ч. і татарського. А влада організовувала проекти зі значною пропагандистською насиченістю. Наприклад, у тому ж році в Казані пройшла Універсіада, завдяки чому Казань було представлено як сучасне російське місто, саме російське, а не татарське. Саме в той час федеральна влада взяла під безпосередній контроль всі регіони Росії. А вже в 2008 р. темою обговорення була «Світова геополітична революція початку ХХІ століття: роль і місце Росії». Оскільки клуб зібрався відразу після серпневої війни в Грузії, цю подію було представлено як зупинення Росією атаки НАТО в Грузії. Учасникам було продемонстровано відбудований Грозний. За допомогою таких кроків «кавказьке питання» нібито само собою втрачало актуальність [29].

Пропагандистський ефект цих заходів не був відсотковий. Американський політолог Е. Качинс висловив впевненість, що поняття — «позитивний образ» і «Росія» — майже взаємовиключні. Але ця думка була однією з багатьох, а тим часом вихід десятків і сотень статей в першокласних зарубіжних ЗМІ давав відчутний результат. Крім того, за порядком денним засідань клубу «Валдай» можна було простежити, які виклики виникали перед Росією і які дії щодо їх вирішення підносили зарубіжній публіці.

За кілька років найгостріші проблеми внутрішнього життя почали ніби відходити на другий план. Дефолт 1998 р. поступово стали забувати. Ціни на нафту і газ безперервно росли, що знімало проблему бюджетного наповнення. Суспільство перестало думати про те, як прогодувати армію чи пенсіонерів. Більше не брали під сумнів саме існування Росії. Влада могла перейти до розв'язання більш вузьких питань: як чинити з опозицією, невдоволеною інтелігенцією. На перше місце виходили проблеми майбутнього країни в глобалізованому світі.

Кожне з питань вимагало пропагандистської роботи — країна повинна була якось позиціонувати себе в глобалізованому світі. Об'єктивно назрівала необхідність знайти розуміння: «Якою має бути Росія?», «Який новий бажаний образ Росії майбутнього?», «Хто такі росіяни?», «Ким росіяни хочуть стати?». На ці питання покликане було відповісти ювілейне (десяте) засідання клубу «Валдай» у процесі обговорення теми «Різноразмірність Росії для сучасного світу». Ювілейне засідання, як і перше, відбулося у Великому Новгороді біля озера Валдай 16—19 вересня 2013 року — і це було символічно.

Обговорювані на цьому форумі питання були не надумані. Результати спеціально підготовленого дослідження ВЦВГД під назвою «Сучасна російська ідентичність: виміри, виклики, відповіді» показало, що третина росіян (32 % опитаних) не зараховує себе до жодних соціальних груп: ні до національних, ні класових, ні конфесійних. Угадувалася типова ситуація: «кожен за себе, а Бог за всіх». При цьому з усіх запропонованих варіантів «ідентичності» більше половини опитаних асоціювали себе лише з розпливчатою категорією — «гро-

мадяни Росії», і то лише тоді, коли це стосувалося «позитивної ідентичності» щодо себе. Але коли доходило до ідентифікації «інших», уподобання населення ставали виразнішими: майже половина росіян вважають росіянами тих українців і білорусів, котрі проживають у Росії, а майже 40 % не вважають Дагестан і Чеченську республіку російськими територіями. Коли йшлося про ставлення до населення цих республік (чеченців і дагестанців), вважати їх росіянами готові були тільки 7 % опитаних. Це означає, що всередині Росії є громадяни, яких відкидають їх співвітчизники.

До консенсусу щодо мультикультуралізму, інтеграції або асиміляції учасники дискусії та й російське суспільство ще не дозріли. Ще складніше уявити можливі шляхи інтеграції Росії у світове співтовариство. У кулуарних обговореннях політолог С. Караганов сформулював своє бачення майбутнього Росії: «Проблема вирішується так: або держава буде інвестувати в людину, в її освіту, рівень життя і, врешті-решт, виростить нових 10—20 млн. осіб, нову еліту, новий середній клас, які поведуть за собою Росію». Або доведеться чинити так, як у США: «Будемо “красти” чужий людський капітал, тобто створимо в Росії такі умови, що сюди будуть мріяти приїхати люди з усього світу». Іншого шляху перетворити Росію, тобто модернізувати її згідно з викликами часу, на його думку, немає.

Була спроба озвучити й інші точки зору на можливість перетворення Росії. Одну з них висловив публіцист і головний редактор газети «Завтра» О. Проханов: можливість позитивних перетворень існує, «але потрібна віра в божественну справедливість». Як тільки соціальна сутність питання була перенесена Прохановим у сферу Божого провидіння, філософський дискурс якось відразу зів'яв. Оживити його спробувала очільниця паризького відділення Інституту демократії та співробітництва Наталія Нарочницька: «Я, як казав Тютчев, вірю в Росію, якою б вона не була. Багато гріхів ми накопичили. І ми, росіяни, дуже різні. Хтось живе ще в ХІХ столітті, хтось в ХХ, деякі в ХХІ. На Заході народ живе рівніше».

Виступав там і найзнаковіший учасник клубу — президент РФ В. Путін. Його рішення піти на третій президентський термін сприймали вже як доконаний факт. До того ж масовий рух, спрямований проти його висунення на третій термін («Болотна справа») дещо стих, та й розслідування щодо протестувальників набуло офіційного провадження. А тому навряд чи в когось могли виникнути сумніви, що виступ Путіна може означати щось інше, ніж презентацію свого новітнього політичного курсу. Із процедурних міркувань подія претендувала на непересічний статус, бо, замість традиційної вечери (завжди без телекамер) з іноземними учасниками засідання, Путін вирішив взяти безпосередню участь у дискусії підсумкової пленарної сесії клубу. Більше того — дискусія мала відбутися у відкритому режимі, у що мало хто вірив, особливо серед представників опозиції. Усі ніби підготувалися до того, що тут має відбутися заявка на міжнародну презентацію В. Путіна в ролі лідера нації.

На думку президента Центру глобальних інтересів (США) М. Злобіна, зустріч В. Путіна з учасниками клубу «Валдай» 19 вересня 2013 року можна поділити на дійство і зміст: «З точки зору дійства це був «Бродвей», театр одного актора, шоу триумфатора — назвіть, як хочете. Путін виступав у ролі лідера країни, який відчуває себе абсолютно впевнено. Він самодостатній, спокійний, відкритий, знає, чого хоче, не боїться викликів — принаймні, справляє таке враження. Було видно, що він отримує задоволення від цієї зустрічі, ймовірно, відчуваючи себе господарем становища. Загалом, за десять років існування «Валдайського форуму» такого Путіна ми ніколи не бачили: це був молодий, упевнений у собі Путін, якого просто «пре» від того, що він робить. Було видно, що він знає, що треба робити, як треба робити, і тому легко відбиває атаки опозиціонерів, яким він, до речі, сам і пропонував задавати йому запитання. Усі учасники зустрічі виходили звідти зі словами: «Яке прекрасне шоу!». Щодо змісту, то наступного дня після цієї зустрічі ми стали аналізувати, що саме сказав Путін. І тут вже думки не збігалися, й оцінки були куди стриманішими. Але це було вже наступного дня... » [29].

«Телевізійні картинки» в сучасній політиці відіграють важливу роль. Часто вони впливовіші за змістову частину дійства. Хоча, звичайно, обидві сторони процесу завжди тісно пов'язані, доповнюють, а то й взаємно зумовлюють одна одну. Це «політичне шоу» на Валдаї було покликане стати наочною демонстрацією кризи російської і західної політологічної думки щодо нинішньої Росії. Усі мали переконатися, що будь-які песимістичні прогнози щодо політичного режиму Росії не мають підстав.

Перед подіями на Болотній площі (травень 2012) багатьох експертів пророкували Путіну занепад кар'єри. Деякі писали, що Путін — чи не політичний труп. А на тій зустрічі на Валдаї всі присутні і телевізійні глядачі мали зримо переконатися, що в Путіна великий потенціал — особистий і його команди. Зустрічі на Валдаї почалися 16 вересня, а до 19 вересня В. Путін продемонстрував перед «валдайцями» всю свою команду: В. Володін, С. Іванов, С. Лавров, С. Шойгу та ін. Їхні виступи видавали налаштованість на «розігрів» публіки перед виходом головної дійової особи, якій належить особлива місія.

Судячи з усього, ця місія для багатьох була тоді ще загадкою. У 2009 р. Л. Гудков писав, що Путін не «фюрер», а лише чиновник «з органів».

І в тій ситуації він мав рацію — на той час «путінізм» був ще не спроможний запропонувати громадськості значущі політичні орієнтири, а тим більше — значущі цілі суспільного розвитку. Абсурд ситуації полягав у тому, що авторитарний режим, набираючи сил, водночас демонстрував свою нездатність запропонувати російському суспільству, а також світовому співтовариству, жодної виразної, тотальної за охопленням мобілізаційної ідеології побудови «нового світу» і формування «нової людини». Та й зовнішньополітична доктрина тоді тупцювала переважно на майданчику створення «санітарного кордону» проти спроб західної «вестернізації» здійснити експансію на канонічну

територію смиренної і боголюбивої православної країни. З усього відчувалося, що з такою платформою ситуацію не переломити, а вже на роль «батька нації» Путіну годі й претендувати.

Відчувалася суспільна необхідність в тому, щоб лідер країни публічно продемонстрував свою здатність дати відповідь на виклик часу. За оцінкою очевидця подій Злобіна, надзавдання Путіна, яке він ставив перед собою, полягало в тому, щоб «зробити своє третє президентство президентством цінностей. Економікою, політикою він, зрозуміло, займався, і буде займатися, але з ними ясно, що робити. А от з ідеологією, з цінностями — повний безлад. Росія вже перетворилася на країну з царем на чолі, але вона, як і раніше, без царя в голові. Мені здається, Путін це розуміє і намагається розв'язати цю проблему так, як він це бачить. Грубо кажучи, він пішов на третій термін поставити цього «царя в голові». Зрозуміло, того «царя», який йому потрібен...» [30].

Щодо зовнішньої політики, Лавров і Шойгу перед виступом Путіна заявили, що ні про яку конфронтацію з США не йдеться. Мабуть, російська сторона враховувала ініціативу Президента США Обами щодо «перезавантаження» американсько-російських відносин. На той час, судячи з усього, Росія воліла обмежитися нежорстким конфронтаційним стилем, розрахованим більше на внутрішню, ніж на зовнішню сферу. Коментуючи цей момент на Валдаї, президент Центру Ніксона Д. Саймс оцінював ситуацію так: «Росія не може собі дозволити зараз провадити амбітну зовнішню політику. Щоб жорстко поводитися на міжнародній арені, потрібна інша, не стагнуща економіка. Жорсткість у відносинах не виключає ймовірність конфлікту з ЄС і США, а Росія, маючи таку економіку, не може опинитися поза економічною інтеграцією. Занадто дорого це обійдеться...» [31].

Антиурядові виступи на Болотній площі стали свідченням того, що колишня модель керованої демократії вичерпала свої можливості, а лава запасних політичних лідерів виявилася досить короткою. Можливо, в Кремлі було розуміння того, що потрібні нові люди, і такі люди за десять років уже підросли; їм по 30—40 років, їх не можна вже стримувати, з ними потрібно працювати. Але як працювати — належало осмислити заново. З одного боку, їх начебто слід було і допустити до структур управління, а не витискати із суспільно-політичного життя. Але ніхто не збирався відмовлятися від колишньої тактики: задати ворога в обіймах — спробувати залучити в існуючу систему і зробити несистемних політиків системними. Нехай ці енергійні люди обираються в мери, міські та регіональні думи: хто пройде, той і пройде. А далі доведеться працювати — нехай вживаються в систему.

З погляду нових політтехнологій, тактика Путіна, його підхід щодо опозиції приблизно буде таким: «хто хоче працювати, хай іде і працює». У цьому і полягала головна небезпека для опозиціонерів: відкинути пропозицію влади їм буде не просто, а вживання в систему може означати для них фактичний вступ в «Єдину Росію». Для опозиції змістовної, на зразок В. Рижкова, — це хороший варіант. Для опозиціонерів-ораторів, політичних

блогерів — варіант неприйнятний. Тому в опозиції з'явився вибір: або залишатися позасистемною опозицією, або вбудовуватися в систему. Як показали дискусії у клубі «Валдай», розрахунок виявився правильним. Під час зустрічі опозиція піддалася на м'який тон Путіна і теж стала задавати президентові м'які запитання. І ніхто вже не говорив про антинародний режим, про нелегітимні вибори тощо.

Як зазначає М. Злобін, «це свідчить про банкрутство російського інтелектуального класу. Іноді мені здається, що опозиція взагалі сперечається з Путіним з тих тем, з яких йому хочеться, щоб з ним сперечалися». А тому майбутнє для тих опозиціонерів, які оберуть шлях непримиренного протиборства з владою, виглядає розмитим і туманним. Якась перспектива для них може зажеври, «тільки якщо система завалиться. Поки вона працює, політичних перспектив немає. Наразі система стійка, і зсередини її підірвати не вдасться».

Стійкість і стабільність цієї системи в 2013 р., якщо вірити М. Злобіну, забезпечувала широка масова підтримка. Наскільки міцною і тривалою може бути вона, передбачити складно. До 2024 р., коли закінчиться гіпотетичний четвертий термін Путіна і логічно виникне ситуація «змін», у світі теж може відбутися багато змін. І в Росії зміни можливі. Не менше підстав думати, що в них зацікавлена переважна більшість російського суспільства. Саме тому прогноз Злобіна на той час виглядав досить креативним: «Давайте не будемо спрощувати ситуацію: у такій великій і складній країні, що володіє до того ж ядерним потенціалом, чимало розумних і впливових людей, які сподіваються на стабільність. Нехай і при зміні осіб, при ширшій політичній конкуренції, але на стабільність. Так що Путіну з його програмою об'єктивно є на кого опертися» [32].

Словом, у 2013 р. на Валдаї відбувся обряд посвячення під гаслом «єднання влади з народом». Якщо в перші дні засідань тривали жорсткі дискусії — висловлювалися різні і вельми неоднозначні думки, в т. ч. й щодо самого Путіна, то з його появою 19 вересня ситуація, хоча і не відразу, але змінилася. За свідченням очевидців, зайшовши в зал, Путін був не в дуже гарному настрої, спочатку досить невиразно проголосив свою промову, а потім, ніби пиймавши кураж, раптово постав перед аудиторією в новому світлі. Він став розкуто жартувати, досягаючи очікуваного ефекту, так що гостра на слівце кореспондент радіо «Ехо Москви» К. Ларіна не поминула нагоди дати таку характеристику: «Ось, ми знаємо, бувають з'їзди переможців. Тут по відчуттях це був такий собі форум триумфатора» [33].

Справді, багато присутніх згодом зізнавалися, що не бачили таким Путіна ні на Валдаї, ні поза Валдаєм. Тодішній інтерес до нього порівнювали з інтересом, який був викликаний з першою його появою на політичній арені: «Ось, зараз з'явився якийсь новий Путін, триумфатор, легко обіграє і опонентів своїх всередині країни, і обраних ним як опонентів гостей з Європи і США. І, справді, це було, загалом, досить вражаюче шоу». Путіну вдалося причарувати аудиторію, яка лише наступного дня спробувала зняти з себе це зачарування,

запитуючи себе: «Ну ось, а сьогодні вранці шоу якось вже забувається. А що він сказав, ми починаємо замислюватися. Адже він щось не те говорив. Чогось, от, якщо серйозно подумати, він ось це сказав, це сказав. Як це? А чого це ми навіть не відреагували ніяк?».

Ставало зрозуміло, згадував згодом М. Злобін, що Путін відпускав жарти, не зовсім політкоректні і пов'язані з темами, які не можуть собі дозволити європейські або американські політики. Але позиція «можу собі дозволити» дала змогу Путіну проявити себе як політичний шоумен пострадянського типу. Вона «...збила гостроту дискусії. Ось величезна кількість людей, камери, президент на подіумі, а ти внизу в залі, там вже не можна з ним так говорити, тому що треба просити мікрофон. Коли ми сидимо зазвичай за круглим столом, то якось розмова йде більш рівно. А тут він вгорі, а ти внизу — треба, щоб тобі принесли мікрофон, щоб ти заперечив або продовжив своє питання... Тобто, насправді, відкритість дала дуже сильний зовнішній ефект, але надто знизила рівень гостроти дискусії, яка зазвичай на Валдаї є, коли відбувається ця головна зустріч за закритими дверима» [34].

У зв'язку з цим аналітики не могли не звернути уваги на спеціально задуману драматургію тієї нібито відкритої зустрічі, де головне завдання полягало у створенні телевізійної картинки, образу «доброго миротворця». Коментуючи цю ситуацію, М. Злобін запропонував свою версію того, що відбувалося тоді: «Це був образ миротворця, який нічого не боїться. До виборів 5 років. Він повністю контролює ситуацію в країні. Ніякі опозиціонери йому не страшні». Але це не просто телевізійна картинка. Слід брати до уваги й те, що саме стоїть за цією картинкою. На думку Злобіна, складалося враження, що Путін набагато досвідченіший, ніж будь-який інший сучасний йому вітчизняний чи зарубіжний політик його рівня: «Він пройшов через дуже багато перипетій. І з погляду політичного маневрування він, звичайно, дуже сильний, дуже талановитий». При цьому аналітики зауважили, що йдеться передусім не про аналіз позиції Путіна щодо інтересів Росії, а тим паче в контексті моралі — тут вона абсолютно відсутня. А з погляду майстерності, «як він це робить», з погляду лицемірства, подвійних стандартів, політичної майстерності маневрування, пересмикування фактів. Тут йому рівних немає [35].

Політичним аналітикам доречніше було міркувати не про телевізійну картинку, а доктринальні переваги президента ядерної держави, представленої в Раді Безпеки ООН, від позиції якої залежать долі мільйонів людей. Ця суворона необхідність змушує, наскільки можливо, дистанціюватися від пропонованої публіці скромної чарівності телевізійного шоумена, а більше уваги думати над сутнісними характеристиками того, що проголошував Путін.

4. ДОГМАТИ РОЗВИНУТОГО «ПУТІНІЗМУ»

Аудиторія ювілейного засідання Валдайського форуму, на яку було зібрано понад 200 експертів, інтелектуалів, політичних, громадських і духовних лідерів із понад 30 країн світу, відповідала порядку денному — «Різноманіття Росії для суча-

сного світу». Тема — про глобальні виклики та про визначення російської ідентичності через призму цих викликів. За словами одного з організаторів форуму С. Караганова, ця тема обрана тому, що «Росія не може більше розвиватися, ми знаходимося в глухому куті і не можемо більше розвиватися без визначення того, хто ми і куди хочемо йти. На жаль, це питання не вирішується ні інтелектуальною елітою, ні владою. Тому ми вирішили підштовхнути інтелектуальну еліту і владу до більш інтенсивних пошуків національної ідеї та національної ідентичності... Напевно, ми почнемо з того, які виклики і можливості надає світ. Потрібно вирішити, що нам загрожує» [36].

Вагомість проблеми потребувала і відповідного антуражу. На цей раз у команді Путіна вирішили, що розмова повинна бути з особливим доленосним значенням. А раз так, для викладу доктринальної проблеми важливо було дотриматися хрестоматійної «єдності місця, часу і дії». Саме тому на початку виступу Путіна було озвучено, що Новгородська земля, її річки — Волхов і Нева, та й саме озеро Валдай лежали біля витоків Російської держави. І цей момент слід вважати одним з принципових — подальші роздуми Путіна про «спільну дніпровську купель» або про «Київ — матір міст руських», таким чином, були підпорядковані первісним джерелам — Новгороду, Валдаю і Неві. Ця вихідна точка в системі координат зобов'язувала і до відповідного трактування Путіним проблеми російської ідентичності: «Йдеться не просто про аналіз російського історичного, культурного, державного досвіду. Передусім, я маю на увазі загальні дискусії, розмову про майбутнє, про стратегію і цінності, ціннісну основу розвитку нашої країни, про те, як глобальні процеси впливатимуть на нашу національну ідентичність, про те, яким ми хочемо бачити світ XXI століття, і що може принести в цей світ спільно з партнерами наша країна — Росія» [37].

Тема про «ціннісну основу розвитку країни» давала багаті можливості докорінно змінити попередній імідж В. Путіна. У перше десятиліття правління його сприймали лише як пересічного висуванця силових структур. Мабуть, настав час, коли в Кремлі прорахували, що необхідно представити Путіна в принципово новій іпостасі — як батька нації, гаранта державної цілісності, що дбає про подальше процвітання країни. У своїй промові він повинен був донести до країни та й усього світу благо звістку про нову стратегію виживання Росії перед викликами глобалізації, про збереження Росією своєї унікальної національної ідентичності у світі, що кардинально змінюється. У тому світі, який стає дедалі відкритішим, прозорішим, взаємозалежнішим і водночас — висококонкурентнішим, у якому стикаються інтереси всіх країн і народів.

Важливо було знайти і представити широкий громадськості свій — суто російський — шлях, свою рафіновано російську траєкторію розвитку в сучасному глобалізованому світі. Треба віддати належне і спічрайтерам Президента РФ в постановці проблеми: «Для росіян, для Росії питання “Хто ми?”, “Ким ми хочемо бути?” звучать в нашому суспільстві все голосніше і голосніше. Ми відійшли від радянської ідеології, повернути її не-

можливо. Прихильники фундаментального консерватизму, ідеалізуючи Росію до 1917 року, схоже, також далекі від реальності, як і прихильники західного ультралібералізму. Очевидно, що наш рух уперед неможливий без духовного, культурного, національного самовизначення, інакше ми не зможемо протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам, не зможемо домогтися успіху в умовах глобальної конкуренції. А сьогодні ми бачимо новий виток такої конкуренції» [38].

Ця постановка питання зафіксувала важливий момент в історії Російської Федерації, коли її правлячий клас став думати про необхідність розв'язання проблеми, давно вже порушеної та й більш-менш успішно розв'язуваної в багатьох країнах світу. Це — питання національної ідентичності. В Україні вона свого часу була порушена її другим Президентом Л. Кучмою в книзі «Україна — не Росія». При цьому Президент України ніколи не претендував на монополію у тлумаченні цієї проблеми. У добу його адміністрації в країні з'явилася серія публікацій (наукових і публіцистичних), присвячених «українській національній ідеї». Більше того, навколо цієї проблеми утворився справжній публічний дискурс. Щоправда, в наступному десятилітті ця тема в Україні була звільгаризована. Однак після Євромайдану питання про національну ідентичність постало знову. Замовчати її або «забалакати» на різних «токшоу» було неможливо.

І розв'язати цю проблему «остаточно і назавжди» теж неможливо. За Е. Ренаном, національна ідентичність є своєрідним щоденним плебісцитом за трьома найважливішими аспектами: «Ким ми були?», «Хто ми є тепер?», «Ким ми прагнемо стати?». Здобуття національної ідентичності є питанням щоденної і щогодинної адаптації соціуму до мінливого світу. А вироблена нацією соціо-нормативна культура становить сутнісну сторону еволюції природи і людини. За словами Е. Ренана, «нація — це душа, духовний принцип. Дві речі, що є по суті однією, складають цю душу, цей духовний принцип. Одна — в минулому, інша — в майбутньому. Одна — загальне володіння духовною спадщиною спогадів, інша — загальна угода, бажання жити разом, продовжувати спільно користуватися нерозділеною спадщиною, що дісталася... Мати загальну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх у майбутньому — ось головні умови для того, щоб бути народом. Любити пропорційно жертвам, на які погодилися, пропорційно бідам, які довелося перенести... Розділяти в минулому спільну славу і спільний жаль, здійснювати в майбутньому ту ж програму, разом страждати, насолоджуватися, сподіватися, ось що краще загальних митниць і кордонів, відповідних стратегічним міркуванням; ось що розуміється, незважаючи на відмінності раси і мови» [39].

Високі наукові критерії Е. Ренана виводять на необхідність збагнути те, з якими ж викликами часу зіткнулася Росія, і які відповіді готовий був запропонувати від імені правлячого класу президент Росії В. Путін.

Аналіз його виступу на Валдаї наводить на думку, що, насамперед, перед спічрайтерами пре-

зидента Російської Федерації фігурувало завдання представити національного лідера в образі новатора, що докорінно змінює напрям усього потоку суспільної свідомості. У доповіді було зазначено, що після 1991 р. у громадській думці Росії існувала ілюзія, що нова національна ідеологія (ідеологія розвитку) може народитися наче сама по собі. Більше того — держава, влада, інтелектуальний і політичний клас в «лихих 1990-ті» практично самоусунулися від розроблення національної ідеї. Зіграв негативну роль і той факт, що колишня комуністична ідеологія залишила після себе тяжку оскомку. У підсумку, за визнанням Путіна, в Росії «просто насправді всі боялися навіть доторкатися до цієї теми». І виною тому, треба думати, була існуюча на той непростий час «семибанкірщина» олігархів: «відсутність національної ідеї, заснованої на національній ідентичності, була вигідна тій квазіколоніальній частині еліти, яка воліла красти і виводити капітали, і не пов'язувала своє майбутнє з країною, де ці капітали заробляла» [40]. Отже, перший ворог у виступі Путіна був названий — квазіколоніальна частина еліти.

Наступний виклик національній ідентичності Росії, на думку Путіна, був кинутий з боку ринку. А тому він заявив, що «нова національна ідея не розвивається за ринковими правилами. Самоусунення держави, суспільства не спрацювало, так само як і механічне копіювання чужого досвіду. Такі грубі запозичення, спроби ззовні цивілізувати Росію не були прийняті абсолютною більшістю нашого народу, тому що прагнення до самостійності, до духовного ідеологічного, зовнішньополітичного суверенітету — невід'ємна частина нашого національного характеру. До слова сказати, не спрацьовує такий підхід і в багатьох інших країнах. Минув той час, коли готові моделі життєстрою можна було встановлювати в іншій державі просто, як комп'ютерну програму» [41].

Протистояння визначилося і по лінії «глобалізований ринок проти державного суверенітету і самобутнього національного характеру Росії». Розглядати цю об'єктивну дуальну опозицію як якусь спецоперацію з метою «спроби ззовні цивілізувати Росію» немає достатніх підстав. Судячи з усього, курс було взято на переконування, що людство зіткнулося зі змовою «світового уряду», який ставить своїм завданням поневолення богообраного народу «святої Русі».

Доповідь на Валдаї засвідчила, що співниками зовнішніх ворожих Росії сил, за власним переконанням чи мимоволі, стають несвідомі елементи всередині російського суспільства. І це відбувається в той час, коли країна як ніколи потребує історичної творчості в генеруванні своєї національної ідеї. Ця ідея не може бути нав'язана згори або побудована на основі ідеологічної монополії. Вона має бути синтезом національного досвіду, заснованого на всебічному осмисленні культурних, духовних і політичних традицій. А раз так, вважає Путін, то до цієї творчості повинні долучитися люди різних поглядів — неослов'янофіли і неозахідники, державники і ліберали. А держава, у свою чергу, сформулює їм відповідне замовлення: всі вони в національному дискурсі мають позбутися звички слухати тільки своїх ідейних однодум-

ців. З погляду державних інтересів це означає, що «ліберали повинні навчитися розмовляти з представниками лівих поглядів і, навпаки, націоналісти повинні згадати, що Росія формувалася саме як багатонаціональна і багатоконфесійна держава з перших своїх кроків, і що, ставлячи під сумнів нашу багатонаціональність, починаючи експлуатувати тему російського, татарського, кавказького, сибірського і будь-якого завгодно ще націоналізму і сепаратизму, ми стаємо на шлях знищення свого генетичного коду. По суті, починаємо знищувати самі себе» [42].

У такий спосіб був сформульований і третій ворожий виклик з боку націоналізму і сепаратизму: російського, татарського, кавказького, сибірського і ще якого завгодно. Відповіддю на цей виклик є «державний інтерес».

На думку Путіна, ще одна небезпека виникає з боку внутрішньої опозиції, особливо від тих, хто намагається переосмислити і переписати російську історію в контексті актуальних проблем сьогодення. Складається враження, що спічрайтерам Путіна невтямки, що кожне молоде покоління виробляє свій погляд на історію, а тому переписування історії — її природний стан. Адже найістотніше в історії — не лише факт, а і його інтерпретація в контексті супутніх подій. Все це стосується й історії Росії — історії безперервної громадянської війни правлячого класу проти власного народу. І від переосмислення такого минулого нікуди не дітися.

У силу службової кар'єри і свого становища президент РФ В. Путін настирливо вказує науці її місце в російській державі: «У нас практично немає родини, яку б обійшли стороною біди минулого століття. Питання оцінки тих чи інших історичних подій досі розколюють країну і суспільство. Ми повинні залікувати ці рани, відновити цілісність історичної тканини. Не можна більше займатися самообманом, викреслюючи непривабливі або ідеологічно незручні сторінки, розриваючи зв'язок поколінь, кидаючись у крайнощі, створюючи або розвінчуючи кумирів. Пора припинити помічати в історії тільки погане, лаяти себе більше, ніж це роблять будь-які наші недоброзичливці. Критика необхідна. Але без почуття власної гідності, без любові до батьківщини ця критика є принизливою і непродуктивною» [43].

Теза про «спільність історичної долі» — найважливіший складник національної ідентичності кожного народу. Але розуміння цього неможливо досягти на шляху директивних установок. Усвідомлення спільності виникає із щоденного досвіду реального життя, тому що «історичний досвід» майже одне і те саме, що й «громадянська історія». У часовій перспективі можна вести мову про політичні або соціальні спільноти поколінь, об'єднаних накопиченим і впорядкованим досвідом [44].

У Путіна історичний процес асоціюється з бюрократією «історії держави російської», а тому він і формулює державне замовлення на історію: «Ми повинні пишати своєю історією, і нам є чим пишати. Вся наша історія без вилучень повинна стати частиною російської ідентичності. Без визнання цього неможливі взаємна довіра і рух суспільства вперед» [46].

Ось тут — у формулюванні «вся наша історія без вилучень» — і закладена істотна вада. У своїй доповіді «Що таке нація?» французький соціолог Е. Ренан акцентував на тому, що кожна нація повинна постійно переосмислювати своє минуле, поділяючи не тільки загальну славу, а й відчуваючи загальне каяття за скоєні гріхи — вільні й невольні. Це відповідає християнській традиції про катарсис — самоочищення в процесі самоаналізу. За словами Ренана, «сутність нації саме в тому, щоб усі індивідууми мали багато спільного, щоб усі вони багато позабули. Жоден француз не знає, бургунд він, алан чи вестгот; всякий громадянин Франції повинен забути Варфоломіївську ніч, вбивства на Півдні в XIII столітті» [47].

Навіть послідовний атеїст В. Ленін, і той написав роботу «Від якої спадщини ми відмовляємося», де на перших порах спробував відмежуватися від великодержавного шовінізму в Росії. Але це не про Путіна. Для нього «вся наша історія без вилучень має стати частиною російської ідентичності», включаючи, мабуть, і чорносотенні погроми, які тепер активно практикують у Криму щодо українців і кримських татар, і тактику «випаленої землі» в Луганській і Донецькій області. Усі ці дії потребують відповідного ідеологічного антуражу, що нагадає військовий камуфляж.

На авансцені в доповіді Путіна — «ворог зовнішній», боротьба з яким проголошується ледь не історичною місією Росії. Боротьба з ним має багато особливостей: сучасна Росія виявила свою неспроможність у конкурентній боротьбі на ниві новітніх технологій; не досягла вона і значних успіхів в модернізації російської глибинки (Москва і Санкт-Петербург — ще не вся Росія); вона виявилася нездатною навіть якісно освоїти природні багатства Сибіру і Далекого Сходу. Не досягнувши успіху в розв'язанні нагальних завдань країни, тепер стала активно претендувати на лідерство на ниві утвердження моральності й духовних цінностей. Та не тільки в своїй країні, а й у всьому світі.

Як по-іншому сприйняти всі ці стогони з приводу «занепаду Європи», як не спробу відвоювати собі місце, навіть духовну місію в авангарді світової історії: «Ще один виклик російській ідентичності пов'язаний з подіями, які відбуваються у світі. Тут є і зовнішньополітичні, і моральні аспекти. Ми бачимо, як багато євроатлантичних країн фактично пішли шляхом відмови від своїх коренів, в тому числі і від християнських цінностей, що становили основу західної цивілізації. Заперечуються моральні начала і будь-яка традиційна ідентичність: національна, культурна, релігійна або навіть статеві. Проводиться політика, яка ставить на один рівень багатодітну сім'ю і одностатеве партнерство, віру в бога і віру в сатану. Експеси політкоректності доходять до того, що всерйоз йдеться про реєстрацію партій, що ставлять своєю метою пропаганду педофілії. Люди в багатьох європейських країнах соромляться і бояться говорити про свою релігійну належність. Свята скасовують навіть або називають їх якимось по-іншому, сором'язливо ховаючи саму суть цього святого — моральну основу цих свят. І ця модель намагаються агресивно нав'язувати всьому світу.

Переконалий, це прямий шлях до деградації і примітивізації, глибокої демографічної і моральної кризи» [48].

Ці міркування, що претендують на масштаби Апокаліпсису і Нагірної проповіді, одночасно породжують запитання, на які може дати відповідь лише життя. І таких запитань багато. Чому російські нувориші вивозять свої сім'ї для постійного проживання саме в ті країни, де нібито заперчується національна, культурна, релігійна і навіть статеві ідентичність? Чому в анексованому Криму влада не дозволяє відзначати трагічну річницю депортації кримськотатарського народу? Чому в окупованих російськими найманцями регіонах України відбуваються акти глуму над українською національною символікою й українською ідентичністю? Чому в контрольованих російськими найманцями районах репресовані проповідники і церковники Київського патріархату? Чому «місіонерська» діяльність російських найманців супроводжується мародерством і вбивствами цивільного населення? І таких «чому» можна вибудувати дуже довгу низку. Зрозумілої відповіді на них бути не може, бо як можна вести мову про моральність агресора? Чи не тому Росія перебуває фактично в міжнародній ізоляції? Не дарма прес-секретар президента Росії Д. Песков поскаржився, що Кремль у спробах роз'яснити свою позицію щодо України західним партнерам стикається зі «стіною нерозуміння» [49].

У ситуації, що склалася в Росії, догматично реанімується міф про «однополюсний світ», що нібито загрожує суверенітету національних держав. І це при тому, що спроби встановлення «однополюсного світу» давно пішли в небуття, а на світовій арені постали такі незалежні гравці, як Європейський Союз та Китай, Бразилія і Японія, Індія та Південна Африка, зрештою і Росія з її 3,3 % світового ВВП та ядерною зброєю. А питання про суверенітет держав узагалі потребує окремого розгляду, оскільки в епоху глобалізації суверенітет держав постійно трансформується, набуває все нової конфігурації і смислового наповнення.

Міркування Путіна про повагу суверенітету і територіальної цілісності інших держав, коли зневажено міжнародне право і низка договорів, у яких зафіксовано принцип непорушності кордонів України, втрачають будь-який сенс в контексті російської агресії на південно-східних рубежах нашої держави. І зовсім вже по-єзуїтському звучали слова Путіна на Валдайському форумі про те, що «Росія з тими, хто вважає, що ключові рішення мають вироблятися на колективній основі, а не на розсуд і в інтересах окремих держав або групи держав, що має діяти міжнародне право, а не право сильного, не кулачне право, що кожна країна, кожен народ не є винятковим, але унікальним, звичайно, самотнім, має рівні права, в тому числі право на самостійний вибір свого розвитку» [50].

Розуміння Росією прав України на самостійний вибір ілюструють руїни промислових підприємств і житлового сектора, усієї сфери життєдіяльності в окупованих районах Донбасу.

Із згубним впливом Заходу В. Путін пов'язує такий виклик Росії, як мультикультуралізм. Сам цей термін викликає в Путіна ідіосинкразію, бо

він сприймає мультикультуралізм як привнесену і штучно впроваджувану модель, не здатну «забезпечити інтеграцію в суспільство іншомовних й інокультурних елементів». Спрямування критичних стріл у бік Заходу теж можна зрозуміти — це відволікає від внутрішніх російських проблем. За свідченням найповажнішого в Росії фахівця із етнонаціональних відносин Е. Паїна, в країні з 1991 р. немає ніякого мультикультуралізму, як немає і виразної національної політики: «Не можу сказати, чи була національна політика в СРСР кращою або гіршою, ніж у Росії, головне, що вона була». Тепер у Росії процвітає ксенофобія, основним об'єктом якої є свої (внутрішні) мігранти — громадяни Російської Федерації, жителі республік Північного Кавказу [51].

Путін цієї проблеми впритул не бачить. Для нього Росія — благословенна земля, де «за століття не зник жоден, навіть найменший етнос». Більше того, виявляється, «всі вони зберегли не тільки свою внутрішню самостійність і культурну ідентичність, а й свій історичний простір». І так зберегли, що навіть сам Путін, з його мережею інформування, «з цікавістю дізнався (не знав навіть), за радянських часів так уважно до цього ставилися, майже кожен маленький народ мав своє друковане видання, підтримувалися мови, підтримувалася національна література». Якщо Путін про це дізнався тільки тепер, то де вже про це було знати пересічній людині?..

А дізнавшись про це, президент Росії висловився, що гоже було б повернутися до цієї практики і в наш час. Радянський досвід постійно розбурхує свідомість Путіна, оскільки відродження імперської Росії в межах СРСР — його програмінімум. А це, мабуть, пов'язано з ліквідацією України як держави й українців як нації. Ось тоді можна буде створювати «міні-резервації» для малих народів, які демонструватимуть «квітучу складність», де російська держава-цивілізація була б «скріплена російським народом, російською мовою, російською культурою, Російською православною церквою та іншими традиційними релігіями Росії» [52].

За цими словами у кращому разі — двоїста мораль, в гіршому — брехня і наклеп. Наприклад, на Валдайському форумі прозвучало, що «суверенітет, самостійність, цілісність Росії — безумовні. Це ті червоні лінії, за які не можна нікому заходити». Немає сумніву, це положення — імператив, коли стосується територіальної цілісності Росії. А як щодо суміжних з Росією держав? Практика показує, що у реальній етнонаціональній політиці одні критерії та оцінки щодо Росії, і зовсім інші виставляються, коли заходить, наприклад, про Україну. Взяти хоча б організовані агентурою Москви референдуми, що стимулювали в Криму і на сході України спалахи російського великодержавного шовінізму і сепаратизму. Виходить, що процеси, піддані осуду в Росії, вона активно культивує щодо України. Коли, наприклад, справа стосується «знищення генетичного коду» українців чи кримських татар, це російська пропаганда трактує як відновлення історичної справедливості. І ці штампони вона успішно вмонтовує у свідомість широких мас.

Громадська думка росіян ні в гріш не ставить національну самобутність інших народів, їхнє право на суверенний вибір своєї прийдешньої долі. Наприклад, як показало соціологічне опитування «Левада-Центру» 21—24 березня 2014 року, російське населення загалом одностайне щодо можливості приєднання Росією територій колишніх республік СРСР, де проживають росіяни. У 58 % респондентів превалювало переконання, що «Росія має на це право, вона повинна захищати своїх». Навіть респонденти (28 %), які сумнівалися в правочинності Росії порушувати суверенітет інших держав, приєдналися до думки, що «взагалі-то Росія не має на це права, але в разі приєднання Криму Росія поводитиметься гідно і законно, відповідно до норм міжнародного права». Національну гідність великоросів хіба що спробували врятувати ті 4 % респондентів, які вважали, що «Росія не має на це жодного права, дії Росії міжнародним співтовариством не можуть не розглядатися як анексія чужої території і воєнна інтервенція проти суверенної держави». Вагалися з відповіддю 10 % опитаних [53].

Звичайно, можна стверджувати, що громадська думка одного дня може бути однією, а наступного — протилежною. А закон необхідно виконувати за будь-яких умов. Так от, з 9 травня 2014 року в Росії почало діяти доповнення до Кримінального кодексу, в якому передбачено перебування до п'яти років за ґратами лише за висловлювання про відокремлення від РФ будь-яких територій. Де вже тут ставити питання про референдум? Враховуючи, що Путін підписав договір про приєднання Криму, то навіть розмови росіян про сумнівність dokonаної анексії півострова потрапляють під дію цього закону. Згідно зі статтею 280.1 «Публічні заклики до здійснення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності Російської Федерації» заклики до екстремізму караються або штрафом до 300 тис. рублів, або примусовими роботами на строк до 300 годин, або позбавленням волі до трьох років. Якщо ж подібні заклики будуть розміщені в ЗМІ або в Інтернеті — примусовими роботами на строк до 480 годин або позбавленням волі на строк до п'яти років [54].

Таким виявився «холодний душ» репресивних законів після того, як на Валдайському форумі Путін проголосив новий курс у внутрішній і зовнішній політиці Росії. На думку Л. Шевцової, Валдай надав Путіну шанс відчутти свій зоряний час. Настав момент, коли Кремль вирішив, що пора пред'явити світові доктрину, покликану обґрунтувати новий політичний режим, що сформувався в Росії в ХХІ ст., а заодно і міжнародні претензії Кремля. Для цього була спеціально підібрана аудиторія — зійшли зі сцени зарубіжні політики, підготовувані владою зарубіжні та російські експерти, кілька приголублених владою декоративних опозиціонерів, а також зграйка найрізноманітніших експертів.

Л. Шевцова побачила, що Валдайська доктрина Путіна «створює враження збірної солянки, в яку кухар кинув непоеднувані інгредієнти: советизм, націоналізм, імперіалізм, православний фундаменталізм. Цю суміш важко назвати «ідеологією», однак її ідея, озвучена Путіним, не викликає сум-

ніву. Сутність “Валдайської доктрини” Путіна — не тільки відторгнення, а й стримування Заходу як сукупності ліберально-демократичних норм всередині Росії і поза Росією — як західних зовнішньополітичних інтересів... Путін відкидає Захід як систему, як спосіб мислення, як спосіб життя. Ідею про “унікальність” російської цивілізації Путін промовив ще в ході своєї президентської кампанії. Тепер же він уточнює, що є його метою. Ця мета — “держава-цивілізація”, яка будується на традиційних цінностях, “скріплених” передусім православною церквою. У чому стрижень цієї “держави-цивілізації”, очевидно — в самодержавстві» [55]. Таким є опозиційний погляд.

На думку лояльних до Путіна людей, виступ на Валдаї був одним із найважливіших у його житті. Промову Путіна сприйнято як ідеологічну, присвячену стратегії і цінностям, які утворюють основу розвитку Росії. Для російської влади було дуже важливо, що йшлося вже не про утилітарні й вторинні концепції на кшталт «суверенної демократії», а про пошук об’єднувальних принципів, ідей і цілей, без яких існування нації втрачає сенс. Особливо коли йдеться про Росію, яка завжди була цивілізацією ідеологічною.

Валдайська промова Путіна по-своєму підсумовувала зміст серії передвибірних статей і тез, виголошених на зустрічах із представниками громадськості. Серед них свого часу привертала увагу промова в Краснодарі, виголошена в 2012 р. У ній було озвучено важливе, як показала подальша інтервенція в Україну, положення про роль пропаганди в завоюванні світового простору. Зокрема, пропаганду було потрактовано як: спробу «впливати на світогляд цілих народів, прагнення підпорядкувати їх своїй волі, нав’язати свою систему цінностей і понять — це абсолютна реальність, так само як боротьба за мінеральні ресурси, з якою стикаються багато країн, у тому числі і наша країна» [56].

Сім років перед тим у Мюнхені Путін виступав у ролі викривача американського диктату, який нав’язує свою волю всьому світу. Але на Валдайському форумі ставки були вищі: Путін виступив «як критик всієї сучасної моделі розвитку західної цивілізації, політик, який вказує на очевидні проблеми і загрози, які влада Заходу не хоче або не може вирішити». Як зазначали експерти, Путін повторював цю думку в різних варіаціях — в спокійній, і в різкій формі, прагнучи довести до відома співрозмовників, що «у Європи немає майбутнього без Росії». При цьому слухачі мали усвідомити, що Росію не слід сприймати поодиночці, а тільки в тісній інтеграції з сусідами, що є «абсолютним пріоритетом» російської зовнішньої політики. Щодо України, то присутнім довели до відома, що росіяни й українці, — за великим рахунком, — один народ, частина «великого російського світу, російсько-українського». Євразійський союз Путін представив як проект збереження ідентичності народів і єдино вірний шанс для всього пострадянського простору стати самостійним центром глобального розвитку, а не периферією для Європи чи Азії.

Для одних ця аргументація здалася переконливою, а для інших — вельми сумнівною. Напри-

клад, провідний експерт з питань Росії, Євразії та енергетичної політики фонду «Спадщина» (США) А. Коен на сайті Forbs.ru зазначив, що «Володимир Путін намагається сформулювати нові цінності для Росії, але поки це звучить непереконаливо». Промова Путіна «стала ще однією спробою сформулювати ідеологію пострадянської Росії. При цьому Путін декларує, що “зверху” національну ідею не спустиш і чітко формулює ліміти тієї самої ідеї. Звичайно, вона докорінно відрізняється від суслівської мертвечини, але звучить скоріше як ідеологія Загальноросійського народного фронту, а не складного російського політичного “міра” другого десятиліття ХХІ століття». Своїми ідейними попередниками В. Путін обрав О. Солженіцина і К. Леонтьєва, відомих в Росії «охоронців», але аж ніяк не П. Чаадаєва чи М. Бердяєва. Із цих підстав Валдайський клуб на своєму ювілейному засіданні засвідчив існуючі в Росії обмеження, які заважають пошуку ідентичності й адаптації країни до зовнішнього світу, розвитку її зовнішньої політики. А заклики до дискусії так і не привели до відкриття нових перспектив [57].

Озвучена на форумі ідея про те, що Росії тепер ніхто у воєнно-стратегічному аспекті не загрожує, якось опинилася поза увагою. А вельми актуальна ідея, що головна боротьба має відбуватися за молодь, її освіту і конкурентоспроможність, була лише позначена. Через те, зазначав С. Караганов, «ми поки боремося проти геїв, з одного боку, боремося проти Америки, з іншого боку», а в цей же час американцям «настільки не до нас, оскільки у них і своїх проблем багато». Насправді головне для росіян — «просто зрозуміти, що нам робити» [58].

Навіть для багатьох прихильників Путіна обра на ним ідеологія все ще далека від досконалості, і не в останню чергу тому, що ідеологію не можна вибудувати шляхом поєднання пазлів «духовність, православ’я, народність» тощо. Для створення ідеології передусім потрібен цільовий проєкт, навколо якого і може вона сформуватися. Коли Путін на Валдайському форумі заявив, що «Росія — це не проєкт. Росія — це доля», все це набуло якогось фатального відтінку.

5. ГРИМАСИ ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО МИСЛЕННЯ

Після озвучення президентом РФ В. Путіним основних ідей доктрини настав час ці ідеї пропагувати і впроваджувати в життя. А тут ще приспіла агресія Росії проти України, що спонукало багатьох політичних і громадських діячів або «зберегти обличчя», або солідаризуватися з імперським курсом.

Усі чиновники Росії догідливо стали «струнко». Неприхований подив викликає позиція лауреата Нобелівської премії миру М. Горбачова, який позиціонує себе на 50 % росіянином, а на 50 % українцем: його турбує не факт агресії Росії проти України, а те, що «українська криза спровокувала серйозне і небезпечне погіршення відносин між Росією і Заходом. Президент США Обама заявив, що Росію необхідно ізолювати, він та інші керівники Заходу відмовилися від переговорів з російським президентом в рамках “Вісімки”. Запроваджені економічні санкції проти Росії, різко скорочено

співпрацю в багатьох областях, приймаються рішення щодо посилення військової присутності НАТО в сусідніх з Росією країнах. Все це нагадує про роки холодної війни. Ми чуємо твердження про те, що холодна війна відновилася, а деякі вважають, що вона і не закінчувалася» [59].

Обходячи питання, хто в цій ситуації є агресором, а хто жертвою агресії, М. Горбачов вважає, що постраждалою стороною стала знехтувана «Вісімкою» Росія, на яку, мовляв, невідомо за що накладені економічні санкції. У розмірковуваннях Горбачова стерта межа між агресором і жертвою агресії: «Треба визнати, що відносинами між Росією та Україною завдано величезної шкоди. Не можна допустити, щоб це перетворилося на взаємне відчуження наших народів. Тут величезна відповідальність лягає на лідерів — президентів В. Путіна і П. Порошенка. Вони повинні показати приклад. Треба знизити загострення пристрастей. Хто правий, хто винен — розберемося потім. Зараз головне — налагодити діалог з конкретних питань. Нормалізувати життя в районах, постраждалих найбільше, залишивши поки осторонь проблеми статусу і т. д. Тут і Україна, і Росія, і Захід могли б допомогти — і окремо, і спільно» [60].

Із цього виходить, що Україна має забути про статус Криму як своєї складової частини, не звертати увагу на те, що Росія в ролі агресора дестабілізувала обстановку в районі Донбасу, що російською зброєю цілеспрямовано знищуються промислові підприємства, інфраструктура міст і сіл.

Більше того, М. Горбачов відшукує «ворогів внутрішніх» в середовищі російської ліберальної інтелігенції: «Наші народи все-таки, я думаю, не посваряться. Ми занадто близькі в усіх відношеннях. Непереборних проблем і відмінностей між нами немає. Але багато що залежатиме від інтелігенції та ЗМІ. Якщо вони будуть працювати на роз'єднання, затівати і посилювати сварки і конфлікти — бути біди».

Приклади нам відомі. І тому я закликаю інтелігенцію поводитися відповідально» [61]. Дорікнувши інтелігенції, Горбачов стає на захист найближчого оточення Путіна від санкцій Заходу: мовляв «не треба виходити з логіки взаємних звинувачень і санкцій. По-моєму, Росія такий крок вже зробила, відмовившись від контрзаходів після останнього раунду західних санкцій. Слово за партнерами. Думаю, їм треба, насамперед, відмовитися від так званих персональних санкцій. Як вести діалог, якщо ви “караєте” людей, які приймають рішення, що впливають на політику? Треба розмовляти один з одним» [62]. Міркування про недоцільність карати людей, «які приймають рішення», Горбачов розцінює як повернення до постулатів нового мислення, яке він запропонував світові в момент максимально-го загострення відносин між Сходом і Заходом.

Визнав за необхідне висловити свою стурбованість ситуацією навколо України і колишній міністр закордонних справ РФ (1996—1998), прем'єр-міністр РФ (1998—1999) Є. Примаков. Можна без застережень прийняти його тезу, що криза навколо України є «подією номер один за своїм впливом на розвиток міждержавних відносин в сьогоденному світі». Її, на думку Примакова, слід розглядати як наслідок світової змови

Заходу проти Росії «з метою впровадження однополярного світоустрою». З боку США є «прагнення витіснити Росію зі світової політики», завдання «заглушити відцентрові тенденції проамериканських сил в Києві», «встановити воєнний контроль США над Чорним морем», щоб ущемити «життєві інтереси Росії» та «зробити Туреччину більш піддатливою у відносинах зі Сполученими Штатами».

Вершина конспірології Є. Примакова — судження про те, що саме Америка була закулісним ініціатором захоплення Росією півострова Крим і вторгнення в інші східні області України. «Судячи з позиції Вашингтона, ставка робилася на втягування російських Збройних сил на Південний Схід України. У такому разі Європа з урахуванням настроїв її громадськості на довгі десятиліття залишалася б в орбіті політики США» [63]. І Росія як інтервент, і Україна як жертва агресії, виявляється, є об'єктами обману з боку США, внаслідок чого сталося «втягування російських Збройних сил на Південний Схід України».

Виступи Горбачова і Примакова послужили своєрідною мобілізацією пропагандистського активу Росії на захист нетлінних цінностей оновленої ідеології «путінізму». Пропагандистська президентська рать взялася за справу. Її стараннями процес української кризи і пропонувані методи її розв'язання в російському інформаційному просторі почали викладати з нальотом лукавості, державно-бюрократичного егоїзму, грубої засмальцьованої пропаганди і моральної дволичності.

Уже на другий день після ратифікації угоди про асоціацію України з Євросоюзом з'явилася стаття С. Караганова «Причина цього конфлікту — помилка Заходу, тому росіяни не здадуться» [64]. За його розумінням, «бійка за Україну» між Росією і Заходом зовсім не означає, що «йдеться про боротьбу за Україну. Для росіян це щось більш значуще — а саме боротьба за те, щоб зупинити спроби включити території, які в Росії вважають життєво важливими для виживання країни, в чужу сферу контролю». Виходить, що територія України нібито одвічно не представляє ніякого інтересу — вона значуща лише як сфера російського впливу і контролю. Вирішальне слово, звичайно, за Росією. Так було завжди, і так буде надалі. Хіба що в «лихі 1990-ті», гріх «споживацьких задовольнень» на якийсь час вразив російську еліту, відволік її від імперських самонастанов. Порятунком Росії прийшов від її національного лідера: «Президент Володимир Путін засвоїв уроки історії і не поділяє щодо Заходу жодних ілюзій. Російські громадяни, на відміну від розчарованих радянських людей, яким завжди було недалеко до голоду, знають, за що вони готові боротися. Наша країна знаходить зараз своє місце у світі».

Це «місце у світі» буде визначатися не валовим внутрішнім продуктом на душу населення, не наповнюваністю споживчого кошика і не рівнем демократії і самореалізації особистості. Пріоритет — в іншому: «Порівняйте радянські збройні сили, незграбні і дорогі, з рухомими і гнучкими збройними силами сучасної Росії». До цього слід додати відповідну зовнішньополітичну пропаганду, розраховану на Європу, що впала в гріх, відмовившись «від християнства і традиційних норм».

Тому російська пропаганда, вважає Караганов, повинна дати всім зрозуміти, «що західні уряди перетворили на потенційного ворога тих [Росію], хто прагнув стати їхнім союзником. Росія не відступить. Для нашої країни це стало питанням життя чи смерті».

У вельми рішучій формі давши зрозуміти, що територію України Росія Заходу не віддасть, Караганов закінчує статтю вже зовсім загадково: «При цьому нам не слід накликувати на український народ жахи війни. Робити це — означає відректися від ще однієї європейської цінності — від розуму». Очевидно, ці слова слід розуміти так: мовляв, України не віддамо, а навпаки — і нагородимо, і обіграємо. Для цього, очевидно, надсилають колони вантажівок з гуманітарною допомогою. Ну чим не данайці, що приносять дари? Після всіх жахів, які довелося пережити українському народові. Після руйнувань. Після масових жертв. Невже в Росії повністю відсутній тверезий аналіз всього, що відбувається?

Для прояснення ситуації є сенс відійти від публіцистики Караганова й звернутися до російської академічної науки, в якій присутня сильна школа «реальної політики». Один з її представників академік РАН О. Арбатов так формулює сутність проблеми: «Україна стала предметом прямого політичного та ідеологічного протистояння Росії і Заходу, яке спричинило виключення Росії з “Великої вісімки” та інших престижних форумів, економічні санкції і згорання багатьох каналів співпраці різного характеру. За гостротою ця криза безпрецедентна не тільки після закінчення холодної війни, а, мабуть, з кінця 1970-х років, коли радянські війська увійшли до Афганістану. Наслідки цієї кризи можуть мати більш довготривалий характер». Мова про те, що «розрив цієї країни [України] на частини знову розколе всю Європу» [65].

Навряд чи що-небудь можна заперечити з приводу висновків Арбатова. Судячи з усього, розкол України, якщо дійде до нього, означатиме такий же поворотний момент в історії холодної війни, як і зведення Берлінської стіни. На ці сумні думки наводить і той факт, що від побудови стіни (13 серпня 1961 року) до її краху (9 листопада 1989 року) пройшло майже три десятки років, а це навіть більше, ніж термін дорослішання нового покоління. Цей новий розкол Європи, що пройшов нині через територію України, очевидно триватиме доти, доки в Росії існуватиме авторитарний режим. А про те, що він вже реально існує, можна судити з аналітичного дослідження МЗС Німеччини. У ньому значиться: Держдума РФ «танцює під дудку Путіна», а російські правоохоронні органи приймають рішення, які влаштовують Кремль. Проблема посилюється тим, наголошується в дослідженні, що переважна частина російського середнього класу та еліт сприймає ці порядки в країні, оскільки вони «отримують економічну вигоду від існуючої системи або залежать від неї», а чиновництво повністю влаштовує корупція, яка є частиною російської системи [66].

Критично мислячі люди в російському суспільстві є, і приклад тому — хоча б багатотисячний «Марш миру» в Москві 21 вересня 2014 року із закликами припинити війну Росії проти України. Академік РАН Ю. Рижов, підписав у вересні

2014 року заяву з вимогою «припинити агресивну авантюру: вивести з території України російські війська і припинити пропагандистську, матеріальну і військову підтримку сепаратистів на Південному Сході України». Маючи досвід Надзвичайного і Повноважного посла РФ у Франції (1991—1998), Ю. Рижов вважає, що реальної надії на закінчення війни при Путіні практично немає. На його думку, можливе лише зменшення втрат і перетворення ситуації на «в'язку». За його розумінням, глава російської держави «посварив нас з усім світом», «оголошує, що у нас немає партнерів, а всі вороги, кругом вороги», навіть усередині країни «є внутрішні вороги, паразити і шпигуни» [67].

Судячи з усього, швидкої демократизації Росії не варто очікувати. Україні доведеться адаптуватися до клімату «нового спалаху заледеніння», періоду холодної війни, який триватиме невідомо скільки. На думку М. Ходорковського, існуючий політичний режим у Росії може зберегтися ще 20 років, хоча «є надія, що Путін здійснить якусь помилку, тому що всі авторитарні режими зазнають краху внаслідок помилок». Тоді терміни падіння режиму можуть варіюватися: «Я — песиміст. Між двома роками — якщо зробить помилки — і двадцятьма» [68].

Тим часом українське населення, судячи з усього, як піддавалося, так і буде піддаватися масованому пропагандистському впливу. Цей вплив уже триває досить довго, а належної контрпропагандистської роботи немає. В Україні досі відсутня робота із громадянського виховання підростаючого покоління. Усі інформаційні канали віддані на відкуп фінансово-промисловим ділкам, які здебільшого розглядають ЗМІ як бізнес-проекти. Державний апарат України, особливо в останнє десятиліття перед агресією Росії, самоусунувся від розроблення національної ідеї і послідовного патріотичного виховання.

Тому в інформаційному просторі України буйно відтворюються потрібні для Росії погляди на сучасний світоустрій, місце і роль у ньому України та Росії. Полягають ці погляди в тому, що нібито через механізм Угоди про асоціацію з Євросоюзом (ЄС) Захід спробував «відірвати Україну від Росії» та інтеграційних структур СНД, підпорядкувати Україну своїм фінансово-економічним стандартам, зруйнувати найбільший після російського пострадянський науково-технічний і промисловий потенціал. І все це робиться для того, щоб прийняти Україну в НАТО, розмістити поблизу кордонів з Росією американський флот і бази ПРО.

Пропагандистський акцент зосереджений на думці, що Росія все це бачила, а Україна перебувала в невіданні. Тому ця ситуація не могла не викликати стурбованості Росії: «Кремль відкрив очі президенту Віктору Януковичу на цю небезпеку, запропонував братську економічну допомогу, і той скасував (або відклав) підписання угоди з ЄС. Але українські антипатріотичні сили, націоналісти і фашисти за прямого підбурювання і допомоги Заходу організували Євромайдан і повалили Януковича, здійснивши антиконституційний переворот і силове захоплення влади в Києві». Такою, за свідченням Арбатова, була базисна модель інтерпретації українських подій в Росії [69].

Ця модель не зазнала значущих змін і з початком переговорних процесів з врегулювання кризи у вересні 2014 року. Росія намагається «зберегти обличчя» нібито миротворця. Про це свідчить трактування подій в Україні керівником адміністрації президента Росії С. Івановим: «Хотів би нагадати, з чого все почалося. З того, що пан Янукович запропонував відкласти підписання угоди про асоціацію України з Євросоюзом. Підкреслюю: не відмовився від підписання, а запропонував не поспішати. Оскільки в останній момент — як кажуть, краще пізно, ніж ніколи — зрозумів, що підписання цієї угоди завдасть дуже серйозної шкоди економіці країни, покладе її на лопатки. У результаті почався майдан, підтриманий західними країнами. І як наслідок — події на південному сході України, які переросли у війну, по суті своїй громадянську, каральну, внаслідок якої загинули тисячі людей. У цьому ланцюзі подій — вбивство своїх на майдані, Крим, злочини в Одесі, збитий “Боїнг”, триваючий до недавнього часу обстріл прямою наводкою українських міст, гуманітарна катастрофа. А тепер — сьогоднішній день... Імплементация угоди про асоціацію України з ЄС відкладається на один рік. У мене до вас риторичне запитання: за що боролися?» [70].

У цьому лукавому ланцюжку подій порушено принцип: «після того, зовсім не означає, що з причини того». Причиною Майдану було неприйняття українським народом кримінального режиму Януковича, а непідписання Угоди — лише безпосереднім приводом. Події на південному сході України не могли перерости у війну без масованої поставки з Росії важких озброєнь, у т. ч. установок залпового вогню, та наявності особового складу для обслуговування техніки масового ураження, що доведено міжнародними експертами. Військові дії, спрямовані на захист територіальної цілісності України і непорушності її кордонів, не можуть бути кваліфіковані як каральні. А вибудований ланцюжок подій — «вбивство своїх на майдані, Крим, злочини в Одесі, збитий “Боїнг”, обстріл прямою наводкою українських міст, гуманітарна катастрофа» — межа лицемірства. Достатньо взяти до уваги відеокадри застосування важкої артилерії з російської території, висновки міжнародної комісії щодо збитого російською ракетою «Боїнга».

Прийняту на державному рівні модель у Росії пропагандистська машина тиражувала, вкладаючи у вуха на повну силу. Оскільки, мовляв, до влади в Україні прийшли «націоналісти» і «фашисти», то українська армія і діє як «агресор» проти опозиційно налаштованих громадян південно-східних областей України (передусім — російськомовних), які вирішили шляхом референдуму реалізувати своє право на самовизначення і возз'єднання з історичною батьківщиною — Росією. Ніхто з пропагандистів і не згадує про те, що в Росії подібні референдуми недопустимі, що за сепаратизм і заклики до відокремлення в Росії передбачено тривалі терміни ув'язнення. Що принцип територіальної цілісності Росії президент Путін називає «червоною рисою», за яку він нікому не дозволить заступати, а для тих, хто зв'язується на це, чекає кримінальне переслідування. Усе, про що в Росії не дозволено навіть подумати,

культивується і нав'язується регіонам України як найбільше соціальне благо і торжество історичної справедливості.

Одночасно Росія намагається виставити себе як сторону, взагалі не причетну до сепаратизму на південному сході України. Більш того, вона невинно постраждала від санкцій з боку Заходу. Раз уже так сталося, нехай, мовляв, Захід тепер і розрулює ситуацію: «Росія не здатна припинити народне повстання в двох областях, і тому будь-які нові санкції з боку Заходу просто б'ють мимо цілі. А от США та їх союзники можуть і повинні чинити тиск на Київ, щоб той припинив операцію і шляхом переговорів врегулював відносини між Центром і регіонами на основі федералізації або інших принципів» [71].

У цій пропагандистській моделі Україна фігурує далеко не на першому плані. Головний ворог — США та інші члени НАТО, стурбовані тим, як не дозволити Росії «піднятися з колін» і перешкодити розвитку її рівноправних економічних відносин з Євросоюзом. А Захід, як з'ясувалося, ставить своїм завданням утримати однополярний світ під орудою Вашингтона, утвердити своє право на зміну неугодних режимів військовою силою або шляхом організації кольорових революцій; на нав'язування іншим народам західних цінностей, політичних норм і культурних стандартів. Цю точку зору методично транслиують російському обивателю, а також експортують в Україну.

Треба віддати належне О. Арбатову — у своєму аналізі він дистанціюється від імперської пропаганди, ставши на позицію, що переважає в європейських країнах і в США. Ця точка зору полягає у визнанні того, що український народ скинув корумпований режим Януковича, який під тиском Москви відмовився від угоди про асоціацію з Євросоюзом. Цим актом українці підтвердили свій вибір на користь демократичного європейського шляху розвитку. Користуючись можливістю покарати знесилену кримінальним режимом Україну, Росія приєднала Крим, порушивши тим самим територіальну цілісність України в межах, визначених ООН і закріплених Будапештським меморандумом 1994 р. і Великим договором з Росією від 1997 р. Унаслідок цього, світ став свідком безпрецедентного випадку: вперше після 1945 р. в Європі одна держава відняла частину території в іншій. З використанням частин спецназу, зброї і «добровольців» Москва інспірувала збройний сепаратистський рух у південно-східних областях України, провокуючи українську армію на відповідні удари, що спричинило жертви і серед мирного населення.

На Заході вважають, що цим справа може не скінчитися, стверджує О. Арбатов. Якщо Росія не зможе утримати знесилену Україну під своїм контролем, то з російського боку можлива і подальша територіальна експансія. Йдеться про відродження імперії шляхом захоплення Південної Осетії, Абхазії, українських південних і східних областей, потім і молдовського Придністров'я, а при нагоді — Північного Казахстану та російськомовної частини Балтії. Реальні соціально-політичні процеси в Росії, заклики до реваншу за пережите Росією приниження в 1990-ті роки, визнання про-

тиборства із Заходом за єдино правильну політику, а територіальної експансії як природного способу існування Російської імперії дають привід для зростаючого занепокоєння з боку Заходу і пострадянських сусідів Росії. Отже, у світі об'єктивно назріває проблема винесення на порядок денний питання щодо відродження з боку НАТО політики стримування та ізоляції Росії, яка, як вважають на Заході, свого часу успішно спрацювала проти СРСР.

В описуванні цієї позиції Заходу О. Арбатов не відступає від істини. Однак було б наївно розраховувати, що він раптом стане на бік Заходу і засудить позицію Росії. Спираючись на традиційну академічну модель «реальної політики», освячену іменами таких патріархів науки, як Г. Моргентгау і Г. Кіссінджер, О. Арбатов обирає позицію «надсуттєвою». Скромно і невибагливо він нагадує, що в політичному аналізі слід забути всілякі «високі принципи», а подивитися на світ з погляду 1) національних інтересів, 2) геополітики та 3) балансу сил провідних держав світу. При цьому не слід забувати про те, що представники «реальної політики» дуже цинічно розглядають всілякі міжнародно-правові норми, моральні принципи, а тим більше апеляції до сподівань народів й історичних аргументів. Усе перераховане з погляду «реальної політики» є всього лише інструментами, які вільно можна змінювати для досягнення поставленої мети. Вигідно Росії — і вона на перше місце ставить принцип територіальної цілісності і невтручання у свої внутрішні справи. Хоче Росія підірвати єдність України — «на перший план ставляться права національних меншин на самовизначення і можливість гуманітарних інтервенцій для захисту прав людини, етнічних і конфесійних спільнот» [72].

Нинішнє протиробство в світі, вважає Арбатов, не слід пов'язувати з якимись ідеологічними «ізмами», краще відкрито заявити, що наріжним каменем є великодержавні інтереси Росії. Тоді все стає на свої місця: і відродження героїчного пафосу імперіалізму, і позитивний сенс концепції ядерного стримування (а негативний — ядерне роззброєння), і оспівування політики нарощування озброєнь та демонстрації воєнної сили, і виправдання пошуку військових баз за кордоном, і прославляння суперництва в торгівлі зброєю.

Під кутом зору «реальної політики», зазначає О. Арбатов, «конфлікт Росії і Заходу навколо України був об'єктивно неминучий». Так уже, мовляв, поведлося в цьому світі, що колишні метрополії завжди керувалися принципом «поділяй і володарюй», а новоутворені держави вступали в боротьбу за імперську спадщину. А Захід не завжди послідовний у своїй політиці: наприкінці 1980-х і впродовж 1990-х років він був «зайнятий освоєнням радянської спадщини в Центральній і Східній Європі шляхом договірно-правового об'єднання Німеччини, мирного розширення НАТО і Євросоюзу, силового розчленування Югославії та Сербії. Тим часом Росія як правонаступниця СРСР гасила численні конфлікти на пострадянському просторі, в т. ч. власну територію. Країни НАТО не хотіли залучатися в кривавий безлад, а Росія була дезорганізована, економічно залежна і йшла у

фарватері міжнародного курсу США. Ніяких формальних чи негласних домовленостей, режимів і механізмів підтримки стабільності на пострадянському просторі не було створено, за винятком декількох миротворчих і переговорних місій» [73].

Тому, стверджує О. Арбатов, пущені на самоплив світові та регіональні проблеми невдовзі нагадали про себе загостренням суперечностей між Росією і Заходом. Більше того — з погляду «реальної політики» для цього виникли цілком об'єктивні і навіть звичні для міжнародної політики причини та передумови. У першому десятилітті ХХІ ст. змінилося співвідношення сил у світі. Консолідована Путіним Росія набула стійкого економічного зростання (переважно за рахунок безпрецедентного зльоту цін на вуглеводні), а за ним прийшла і відносна соціально-політична стабільність. Москва отримала вільні капітали для інвестицій, розраховувалася з величезним зовнішнім боргом, різко (вчетверо за 2001—2008 рр.) збільшила фінансування національної оборони. А в цей же час відносно ослабли міжнародні позиції США, Євросоюзу і Японії. Це спричинено провалами у зовнішній політиці адміністрації Дж. Буша (особливо в Іраку і Афганістані, а також щодо Ірану і Північної Кореї), і світовою кризою, спровокованою багато в чому безвідповідальною фінансово-економічною політикою США.

Усе це позначилося на зміні співвідношення сил у світі, насамперед проявилось у посиленні дипломатичної активності Москви у вирішенні регіональних криз, у протидії США у військово-технічній сфері. Але найголовніше, зазначає О. Арбатов, «РФ почала енергійні спроби об'єднання під своїм керівництвом пострадянського простору і витіснення звідти впливу Заходу. Мабуть, в Москві вирішили, що без цього було неможливо стати самостійним центром сили в поліцентричному світі. Адже експортно-сировинна економіка не дозволяла зрівнятися за економічним потенціалом із США, Євросоюзом, Китаєм. А ядерний арсенал хоч гарантував імунітет від великої війни, але поступово девальгувався з поширенням ядерної зброї у світі та розвитком високоточних оборонних і наступальних озброєнь в неядерному оснащенні» [74].

Рано чи пізно ці об'єктивні передумови, вважає О. Арбатов, мали б дати про себе знати. Першим серйозним сигналом Заходу з боку Росії стала промова Путіна у Мюнхені в 2007 р. Росія попередила, що більше не має наміру грати за колишніми правилами, а тому претендує на рівноправні відносини. В іншому разі — Росія піде своїм шляхом.

За однією з версій, Захід ніяк не заявив про свою позицію — мабуть, спрацював комплекс самовпевненості. Так, президент Мюнхенської конференції з безпеки В. Ішінгер, який свого часу був послом у Парижі, Вашингтоні та Лондоні, через деякий час заявив: «Маю зізнатися, що багато хто тоді, можливо, і не зрозумів повністю значення і сенсу тієї промови російського лідера. А вже навесні 2008 року, коли новим президентом Росії став Дмитро Медведев, всі відразу переключилися на співпрацю і всеосяжну політику «перезавантаження» наших відносин, а не аналіз того, що говорив Путін» [75].

Версія О. Арбатова інша: реакція Заходу на промову Путіна була не байдужою, а передбачувано негативною — якраз до цього моменту НАТО і Євросоюз всерйоз розпочали освоєння пострадянського простору. На зміну невдалій коаліції ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова) прийшла концепція «Європейської політики сусідства», що набирала дедалі більшої ваги. Потім настала черга і стратегії «Східного партнерства». Бухарестський саміт НАТО (квітень 2008 року) оголосив, що в альянс «відкриті двері» для Грузії та України. Усе це ставило під загрозу стратегію Москви з формування на пострадянському просторі «сфери привілейованих інтересів».

Реакція Росії на такі події була загрозливо-агресивною. Виступ В. Путіна на закритому засіданні ради Росія—НАТО став сенсацією. Він повідомив, що Москва сприймає наближення НАТО до російських кордонів як реальну загрозу інтересам держави і пообіцяв адекватні заходи у відповідь. Президент РФ натякнув: якщо НАТО надасть план дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО Грузії, то Росія визнає Абхазію і Південну Осетію, спираючись на косовський прецедент, і тим самим створить буферну зону між силами НАТО і своїми громадянами.

За словами джерела, присутнього на засіданні ради Росія—НАТО, про Грузію російський президент говорив абсолютно спокійно і ніби мимохідь. Коли зайшло про Україну, Путін розлютився. Звертаючись до Буша, він сказав: «Ти ж розумієш, Джордж, що Україна — це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій — це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». І тут він дуже прозоро натякнув, що якщо Україну все ж таки приймуть у НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто фактично він пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму і Східної України» [76].

Показово те, що відразу прокремлівські політологи й експерти в ефірі російських телеканалів заговорили про те, що вступ України до НАТО загрожує розвалом країни і що саме тому Україна ніколи до НАТО й не вступить. Це означає, що Кремль зорієнтував своїх журналістів, і бухарестський натяк Путіна пішов у російські маси.

Після тимчасового «перезавантаження» відносин США і Росії за президентства Д. Медведєва з новим приходом до президентської влади В. Путіна відчуженість між Росією і Заходом посилилась, а суперництво відновилося з подвоєною силою: «Масові протестні акції в 2012 р. були сприйняті російським правлячим класом як підготовка Заходом кольорової революції, через що зближення з ним підірве політичну систему, що склалася в Росії» [77].

У відповідь на зовнішні і внутрішні виклики російське керівництво спішно скасувало курс «європейського вибору Росії». На зміну йому поставили офіційну доктрину «євразійства», що припускає першочергову інтеграцію Росії в Митному і Євразійському союзах з пострадянськими республіками, насамперед з Білоруссю і Казахстаном. Проголошену Медведєвим концепцію «Партнерство заради модернізації» було відкинуто, а замість неї взято курс на реіндустріалізацію еко-

номіки з опорою на оборонно-промисловий комплекс, що отримав держоборонзамовлення на 19 трлн руб. до 2020 р.

6. «СОВОК» ЯК СОЦІАЛЬНИЙ АГЕНТ «ПУТІНІЗМУ»

Після тривалого періоду стабілізації суспільного розвитку Росії, зумовленого не в останню чергу підвищенням добробуту населення за рахунок цін на нафту, з 2011 р. в країні почалася активізація протестного руху. Спочатку були багаторазові політичні виступи громадян Росії після виборів до Державної Думи VI скликання 4 грудня 2011 року. Вони продовжилися під час кампанії з виборів президента Росії та й після них. Учасники протестних акцій заявляли, що вибори супроводжувалися порушеннями законодавства і масовими фальсифікаціями. Тому одне з основних гасел більшості акцій — «За чесні вибори!».

Найрезонанснішими були події 6 травня 2012 року — «Болотна справа». Тоді кілька десятків людей було звинувачено владою у масових заворушеннях й актах насильства на Болотній площі під час акції протесту «Марш мільйонів». У той час громадське розслідування цих подій встановило: 1) 6 травня не було масових заворушень, а були окремі сутички поліції з демонстрантами; 2) зіткнення були спровоковані правоохоронними органами; 3) першопричиною стало порушення владою схеми маршруту, узгодженої заявниками в мерії Москви. Ця справа отримала певний суспільний резонанс. За даними «Левада-Центру», в травні 2013 року про «Болотну справу» серед москвичів наслухалися 30 %, щось чули 56 %, нічого не чули 13 %. У всій Росії наслухалися про неї 25 %, щось чули, але не пам'ятали в чому суть — 45 %, а 30 % взагалі були необізнані [78].

Ці дані свідчили, що провінція Росії налаштована консервативно, вона менш сприйнятлива до проблем модернізації Росії та лібералізації суспільного життя. Водночас провінція Росії заявила про себе як про потенційний резерв охоронної практики можновладців. Щоправда, навряд чи є підстави вбачати якийсь розкол у російському суспільстві: і столицю, і провінцію об'єднує глибоко вкорінена в суспільну свідомість радянська ментальність з її осьовим імперським стрижнем.

Представник російської інтелігенції, поет і радіодраматург І. Померанцев стурбований сьогоденням і майбутнім Росії: «Росія здається хворою країною. Кожна країна час від часу переживає як періоди розквіту і духовного здоров'я, так і занепаду і хвороб. Що відбувається з Росією — пов'язано з традиціями російської історії та психології. У кожного народу є своя тотожність, так би мовити, паспорт. На превеликий жаль, тотожність російської нації прямо пов'язана з імперським мисленням — навіть у двадцять першому столітті, після розпаду Радянського Союзу. Це було звичайним явищем у вісімнадцятому, дев'ятнадцятому століттях як певний ступінь розвитку. Однак у сучасному світі «імперськість» виглядає архаїчно. Проблема Росії в тому, що вона не може знайти ніякої іншої справи, крім як бути імперією, а значить, когось підкорювати, ламати комусь руки і ноги. І доти, доки Росія не знайде себе в чомусь

іншому, вона залишатиметься архаїчною державою» [79].

Проблеми витоків імперської політики Росії цікавлять і аналітиків Заходу. Цілком природно, що з цього питання є різні думки і судження відвертих прихильників великодержавної імперської Росії. Так, американський професор, автор теорії «агресивного реалізму» Джон Міршаймер стверджує, що війна між Росією і Україною нібито на совісті Заходу (розширювали НАТО, підтримували протестувальників на Майдані, вели себе зухвало з Росією тощо). На його думку, у відповідь на ці дії Заходу Путін відреагував «приєднанням Криму, оскільки побоювався перетворення півострова на військово-морську базу НАТО, а також роботою із дестабілізації України з тим, щоб змусити її відмовитися від планів приєднання до євроатлантичних структур. Реакція Путіна — абсолютно передбачувана, мала статися. Зрештою, Захід збиткувався на задньому дворі Росії і погрожував її стратегічним інтересам, які Путін обстоював рішуче і неодноразово. Еліти в США і Європі були приголомшені цим лише тому, що вони більше не здатні на об'єктивний і неупереджений аналіз міжнародної політики... США і європейські лідери помилилися у спробі перетворити Україну на фортецю Заходу на кордоні Росії. Тепер наслідки цих непередуманих дій будуть все чіткіше поступати, і було б ще більшою помилкою не помічати цього» [80].

Навряд чи ця точка зору знайде собі багато прихильників в Україні, яка ніколи не погодиться з оцінкою свого місця в геополітичному розкладі світу як така, що нібито перебуває «на задньому дворі Росії». Феномен Майдану вже засвідчив, що український народ відмовився від сприйняття себе в ролі провінційної периферії будь-яких міжнародних центрів сили. Саме це не спроможні усвідомити прихильники «реальної політики», які мислять імперськими категоріями сили: «Нерідко доводиться чути твердження, що Київ має право сам вирішувати, хто буде його союзником, і росіяни не мають права заважати об'єднанню із Заходом. Це небезпечний спосіб мислення для України, коли йдеться про зовнішньополітичний вибір. Сумна правда полягає в тому, що в політиці великих держав на перший план часто виходить право сили. Абстрактні права, такі як право на самовизначення, виявляються безглуздими, коли могутні країни конфліктують з слабшими державами». Тобто, за Дж. Міршаймером, виходить, що право на історичний вибір свого майбутнього є всього лише «небезпечним способом мислення для України», коли поряд є Росія, що володіє ядерною зброєю, а «особливо якщо захист цієї держави не входить у життєво важливі пріоритети Заходу» [81].

Представники «реальної політики» не завжди знаходять собі прихильників серед американських політиків і в експертному середовищі США. Наприклад, американський професор Т. Ніколс, ставлячи завдання знайти витoki серійної агресії президента Росії на міжнародній арені, вважає, що академічне мислення школи «реальної політики» стосовно Путіна взагалі себе не виправдовує, як і не пояснює його політику версія про ураження його національного самолюбства, нібито зневаже-

ного Заходом. З погляду Т. Ніколса, російський президент аж ніяк не є адептом «реальної політики», «націоналістом Путіна теж не назвеш: він навряд чи взагалі розуміє цю концепцію», а тому «ніякими сухими теоріями реалізму або ущербними історичними аналогіями неможливо виправдати війну Росії з мирним сусідом» [82].

Проблема, на думку Т. Ніколса, полягає в радянській імперській ментальності В. Путіна. У цьому — ключ до розуміння путінських воєн від Грузії до України: «Тобто для розуміння Путіна потрібно усвідомити, ким він насправді є: росіяни називають таких, як він, “совок”, що означає “радянський хлопець”, продукт радянської системи. Подібно до інших представників свого покоління, він з когорти людей, які дорослішали у величезній і потужній багатонаціональній державі початку сімдесятих. Безликі гвинтики, що приводили цю систему в дію, непримітні люди, такі як Путін, що пройшли ідеологічне накачування. Цим людям вселили помилкову віру в те, що найвеличніші дні СРСР ще попереду. У більш зрілі роки ці “совки” почали відчувати занепокоєння і переживати типову кризу середнього віку. Але по досягненні середнього віку багато з цих “совків” також зрозуміли, що прожили життя в державі, заснованій на брехні і такій, що трималася лише на силі» [83].

Подібне розуміння суспільних процесів прийшло в Росію лише через певний час, і далеко не всі усвідомили витoki цих глобальних зрушень. Цьому передували кілька причин. Адже ще в 1975 р., після вигнання з Сайгона, Америка перебувала в безнадійному занепаді. І навпаки — Радянський Союз демонстрував своє безперечне лідерство, наїжачившись сучасними озброєннями нового покоління, направляючи своїх «радників» до найодіозніших режимів на земній кулі. Співвідношення сил було на користь СРСР, а велике коло історії ніби котилося якщо і не в бік комунізму, то у всякому разі до торжества ідей світової революції. Навіть китайці оспівували великий «вітер зі Сходу», який несе перетворення.

І в цей самий час, акцентує увагу Т. Ніколс, в 1975 р. Путіну було всього 23 роки, він починав роботу в КДБ — найелітнішій радянській установі. Вона могла забезпечити йому доступ в усі владні структури, і він смакував передчуттям того часу, коли його співгромадяни будуть боятися його і підлабузнюватися до нього. Однак з'ясувалося, що всього через десять років він став свідком початку кінця радянської імперії, коли такі круті й жорсткі лідери, як Ю. Андропов, впали жертвами старіння і хвороб, а представники молодого і слабого покоління радянських лідерів, такі як М. Горбачов, прийшли їм на зміну і, за словами Ніколса, «здали країну».

Важко уявити собі такий крутий перелом у суспільній свідомості, коли ще в 1975 р. світ, здавалося, належав Москві, а через 10 років ця мрія юності раптом була розтоплена. За оцінкою Т. Ніколса, «такі люди, як Путін, зірок з неба не хапають, але вони хитрі й верткі (радянська система славилася своїм умінням позбавлятися від творчо мислячих людей і нагороджувати дуже розумних людей — це не одне і те ж)». Наприкінці 1980-х років Путін

зробив те, чого не змогли зробити менш здібні радянські люди старшого покоління: він переметнувся від знесиленої Радянської держави до нового демократичного руху. Більше того, Путін демонстративно перейшов на позиції націоналізму, став носити хрестик, виставляти напоказ свою заклопотаність становищем російськомовного населення (але тільки щодо тих, хто проживає на території колишніх радянських республік). При цьому він приручив крайні праві націоналістичні угруповання Росії і вписав їх у свою політику неорадянського експансіонізму [84].

Про те, що Путін не відповідає стилю мислення «реальної політики», зазначає Ніколс, свідчить хоча б нехтування ним заповіддю цієї школи: «Не наживай собі зайвих ворогів». Він постійно провокує Америку, яка в особі Барака Обами демонструє, що абсолютно не бажає воювати, але, тим не менш, змушена втягуватися в європейський конфлікт. Путін також наочно демонструє, що «не розуміє тих сил в Україні, які він створює, або якими маніпулює. Він фактично спонукав до життя і оживив український націоналізм, що становить загрозу для Росії, якої можна було б уникнути, якщо залишити в Україні велику кількість російськомовних виборців... Щодо решти Європи, то Путін, звичайно, нагадав своїми діями НАТО, яке мирно дримало, про те, для чого ця організація існує передусім. Він до краю посилив і в НАТО, і в ЄС позиції традиційного супротивника — Польщі. Якщо це частина генерального плану, то з логікою тут явно не все гаразд» [85].

У багатьох міркуваннях Т. Ніколса присутні логіка і здоровий глузд. Однак неможливо погодитися з ним, що «війна повернулася до Європи лише через В. Путіна ... злобного радянського функціонера, який хоче повернутися назад у минуле і жити в тій епосі, на зміну якій швидко прийшов новий і кращій світ» [86]. Є підстави думати, що минуле В. Путіну абсолютно ні до чого — влади, якою він володіє, в радянських умовах він не отримав би ніколи. А тим більше не отримав би і доступу до того фінансового капіталу, яким, за повідомленнями ЗМІ, він володіє як один із найбагатших у світі. Так що все і простіше, і складніше. Для утримання влади і капіталу (а це, схоже, і є головний рушійний імпульс його діяльності) Путіну, мабуть, доводиться займатися складною і досить клопіткою роботою зі створення потужної соціальної бази із числа своїх прихильників серед населення Росії. А вербувати їх доводиться із середовища того самого «homo soveticus» (у простолюді — «совка»), які становлять масову, хоча і вельми хитку базу «путінізму» як суспільного явища. І те, що рейтинг Путіна після приєднання Криму досяг 83 %, свідчить, що з цим завданням він впорався досить успішно. Це означає, що ситуація потребує аналізу не так особистих характеристик Путіна, як глибинного аналізу соціальних процесів в Російській Федерації, які забезпечують масову підтримку його великодержавної імперської політики.

У намаганні розпізнати феноменом «homo soveticus», звернемося до робіт Л. Гудкова — очолюваний ним «Левада-Центр» від початку розпаду СРСР методично і глибоко досліджує «совок» як

суспільне явище. Перед тим варто взяти до уваги, що поняття «радянська людина», на думку Л. Гудкова, — не етнічна характеристика соціуму, сформованого в умовах тоталітаризму, а специфічний соціально-філософський конструкт, теоретична абстракція, що передає сутнісні ознаки цього явища.

Соціологія описує людину «совка» як ієрархічну, з патерналістською свідомістю. Як людину імперську, для якої колективні цінності представлені передусім як великодержавність. Ця людина — лукава, двоєдушна, керується правилами двозначності, оскільки змушена весь час пристосовуватися до репресивної держави, демонструючи лояльність і постійно обманюючи її. Яскравим прикладом того є колгосп, який не буде існувати, якщо колгоспник не крастиме або не використовуватиме колгоспні ресурси для власного присадибного господарства. А це і є умовою виживання людей і колгоспу. Інтереси виживання формують нехитру й водночас лукаву життєвську стратегію понижувальної адаптації: люди особливо не розраховують на краще життя, вони переважно бояться втратити те, що мають. Вони не мають довіри ні до інститутів влади, ні до інших людей. Тому є відлюдниками, вкрай недовірливими. Боятися нового і весь час перебувають у соціальній напрузі [87].

Робота з таким контингентом населення, а ще більшою мірою — селекційна діяльність з його відтворення та примноження вимагають цинізму і володіння технологіями маніпулювання населенням, щоб тримати його свідомість у напруженому стані. Тому консультант Ради національної безпеки і Держдепартаменту США Е. Люттвак серед новітніх російських технологій з інтеграції пострадянського простору вирізняє системне використання пропаганди, у т. ч. «масове вкидання фальшивих історій про звірства іншого боку на телебаченні та в Інтернеті, які повинні були викликати озлоблення населення» [88].

Перші результати застосування таких технологій були отримані в серпні 2008 року — за президентства Д. Медведєва. Це був сплеск «патріотичних» настроїв, викликаних маленькою перемогою війною з Грузією, яка супроводжувалася надзвичайно масовою антигрузинською пропагандою. За оцінкою Л. Гудкова, «вже тоді були апробовані ті прийоми провокування насильства, риторика негативної мобілізації та виправдання застосування військової сили Росією для захисту “своїх” (“фашистський режим Саакашвілі”, “геноцид”, змова проти Росії, загроза “розширення НАТО” та ін.), які на повну силу використовують у нинішній війні з Україною» [89].

Агресія проти Грузії лише короткочасно підвищила рейтинг Кремля серед російського населення. Восени того ж року раптово для громадян Росії вибухнула фінансово-економічна криза, і рейтинг російських властей поповз донизу. За даними «Левада-Центру», до 2012 р. в російському суспільстві стало помітним невдоволення Путіним і перспективою його повернення в президентське крісло. На той час понад 60 % росіян говорили, що втомилися чекати поліпшення в економіці, підвищення життєвого рівня, розв’язання проблем у

соціальній сфері, і хотіли, щоб до влади прийшов хтось інший з іншою політичною програмою.

Розчарування від підставного президентства Медведева накладалося на тривогу російського середнього класу, пов'язану з передчуттям повернення Путіна, із чим пов'язували посилення репресивності авторитарного режиму. Протестний рух, приводом для якого стали фальсифікації на виборах (вважається, що їх масштаб був все-таки перебільшений), був вираженням морального неприйняття путінського консерватизму, невиразного розуміння російською громадськістю повільно наростаючої, але неминучої деградації країни. За різними вимірами «Левада-Центру», 45—47 % респондентів вважали, що Путін не мав би йти на наступні вибори (2018 р.). Це не могло не насторожувати владу. Але, попри посилені грошові впливання в соціальний сектор, рівень підтримки Путіна продовжував знижуватися аж до осені 2013 року, а в грудні 2013 року — січні 2014 готовність підтримати його кандидатуру на наступних виборах коливалися в межах 28—32 %.

Дистанціювання від казенної путінської Росії — проблема не тільки якоїсь частини творчої інтелігенції. Насторожено поставився до повернення Путіна й середній клас. Серед його представників піднялася хвиля емігрантських настроїв — кожен другий освічений та матеріально успішний молодий городянин (у великих містах) став замислюватися про від'їзд із країни. Соціально слабкі групи, передусім жителі бідної й депресивної провінції, пенсіонери, працівники держсектора, сільське населення, були вкрай невдоволені відмовою держави від виконання своїх соціальних зобов'язань. У підсумку рейтинг Путіна (тут важливий тренд, а не окремо взяті цифри) падав аж до грудня 2013 року і зупинився лише перед Новим роком. Тимчасове піднесення рейтингу російської влади почалося з розгортанням пропагандистської кампанії, пов'язаної з Олімпіадою в Сочі. Суттєву роль у цьому відіграли патріотичні заходи, святкові вистави і цілком закономірна ейфорія з приводу перемог. Але це був тимчасовий успіх влади, після якого соціологи очікували чергового зниження рейтингу Кремля.

Переломний тренд масових настроїв у Росії різко намітився з початком київського Майдану, точніше — у зв'язку з російською реакцією на вигнання Януковича. Події на Майдані були сприйняті путінським режимом як смертельна загроза для свого подальшого існування. По-перше, сама ідея інтеграції України в Європейський Союз порушувала весь геополітичний проект Путіна щодо відновлення, хоч і не в повному обсязі, великої держави, але все ж за домінування ролі Росії на пострадянському просторі. Вихід України з цього простору руйнував всю задуману систему. У суспільній свідомості утверджувалася думка, що масові протести проти корумпованих еліт, бюрократичного свавілля можуть мати реальний успіх. І Україна довела це. Росія була змушена оперативно впливати на ситуацію. Тому після масових демонстрацій в Москві 2011—2012 рр. російська влада видала серію законів і підзаконних актів, спрямованих на дискредитацію опозиційних, навіть недержавних організацій, рухів і груп у російському суспільстві.

Жорстокій дискредитації було піддано українські події. Послідовно відбувалося нав'язування думки, що події на Майдані — не народний рух, а підступи Заходу. У соціології такий механізм називають дискваліфікацією людей, які виступають за правову державу, демократію, новий тип державності в Україні. Цих людей спробували позбавити їхньої значущості, волі та дієздатності в громадській думці. Як результат, їх стали зображувати лише як агентів змови чи провокацій з боку Заходу, що цілковито відповідає радянським міфам про вороже оточення в «обложеному фортеці». Водночас це знімало і питання про правочинність руху і тих сил, які стояли за Майданом.

Спочатку в російській пропаганді було визнано, що Майдан — це повстання проти корумпованого режиму Януковича. А потім було заявлено, що в процесі повстання сталося перехоплення влади ультрарадикальними українськими націоналістами, які вкинули країну в хаос, кризу держави та її подальший розпад. Висунутих Майданом лідерів стали називати «фашистами», «бандерівцями», «нацистами», приклеюючи і ярлик «антисемітів». Щоправда, з приводу «антисемітизму» стався збій, враховуючи значний внесок у справу Майдану єврейської громади України. Тому в хід пішло нове визначення — «жидобандерівці», а через якийсь час — «жидофашисти». І все це трактували як загрозу безпеці росіян в Україні.

Настирлива пропагандистська кампанія підводила до того, що в цій екстраординарній ситуації — розпаду держави, наростання беззаконня і вакууму влади — Росії не залишається нічого іншого, як ввести війська для захисту росіян, тому Рада Федерації прийняла відповідне рішення. Громадськості стали нав'язувати думку, що Росія зовсім не анексує, не захоплює чужі території, а просто повертає свої споконвічні землі, відновлюючи тим самим свою традиційну роль великої держави.

Ця відверто брехлива кампанія була безпрецедентною і за інтенсивністю, і за тотальністю, і що найсуттєвіше — з відключенням усіх альтернативних джерел інформації: було закрито кабельне телебачення, телеканал «Доц», Інтернет-сайти, змінено редакції деяких сайтів та інформаційних джерел. Такі дії відразу позначилися на російській громадській думці: «якщо ще в листопаді—грудні (2013) абсолютна більшість (від 65 %) вважала, що події в Україні — внутрішня справа українців, і туди Росії не слід втручатися, то до кінця січня—лютого (2014), коли набула сили ця пропаганда, ситуація повністю змінилася. Виникло відчуття тривоги, що все це може перерости в якусь велику війну Росії з Україною і навіть у щось більше. Багато людей стали стежити за цими подіями. Якщо спочатку приблизно 25—30 %, то до березня — вже дві третини населення. Шквал інформації не давав можливості людям думати, що вони розуміються на тому, що відбувалося: тільки 43 % відповідали, що більш-менш розуміються, але довіряють засобам масової інформації, наприклад російському телебаченню [90]. Отже, все розуміють так, як трактує телебачення».

Поступово, переходячи від думки «захистити російське населення» до стратегії «відновити історичну справедливість і повернути Росії її спокон-

вічні території», російська пропаганда домоглася фантастичного пробудження імперських почуттів. За оцінкою Л. Гудкова, в інформаційному полі Росії було здійснено вкрай агресивну і тотальну пропагандистську кампанію проти української демократії, що звалила корумпований режим Януковича, підтримуваний Москвою, а також дискредитація прагнень значної частини українського суспільства до інтеграції з Європою. Ця груба пропаганда заговорила мовою війни, мобілізаційної риторики боротьби з «бандерівцями», з «українським фашизмом», різко змінила ставлення росіян до своєї влади: «Влада, яка до того сприймалася як корумпована, егоїстична, некомпетентна, мафіозна, повела себе відповідно до колишніх, ще радянських стандартів брежнєвської «супердержави»: повернула Крим, продемонструвала всьому світу свій своєрідний характер, різко підвищивши тим самим свій символічний статус в очах росіян. Схвалення цих дій радикально посилює підтримку путінського режиму, повернуло йому повноту легітимності. Ефектом пропаганди телебачення стало практично зникнення відмінностей у підтримці влади серед різних соціальних груп» [91].

Те, що переважна частина росіян раптом перетворилася на недругів українського народу, — наслідок масованої пропаганди телевізійних програм на російського споживача. Умонтовані в інформаційні програми пропагандистські кліше мусили знайти «свого» споживача, налаштованого на сприйняття саме такого інформаційного продукту.

Соціологічні дослідження показують: підтримка агресивної політики щодо України зросла серед бюрократії, чиновників, бюджетників, працівників держпідприємств. Підтвердилася закономірність, за якою найшвидше реагують освіченіші групи і залежні від держави категорії працівників, за ними потягнулися й інші. Врешті, анексію Криму підтримало понад 80 % росіян. І це все загрожує небезпечними наслідками: коли російська колективна згода досягає такого рівня, то відмінності між респондентами з різних соціальних страт і категорій стираються настільки, що народ перетворюється на демографічну масу. Тотальний ефект брехливого інформаційного опромінення, зняття відмінностей, відключення альтернативних каналів інформації і дуже агресивне нав'язування того, що нібито відбувалося: підміна картинок і тексту, розміщення різних фейкових повідомлень, на яких особливо багатий Перший канал російського телебачення. Це означає, що молоді й освічені у своїх оцінках і судженнях нічим не відрізняються від літніх і неосвічених. Таким і є ефект пропаганди: прогноз погоди, футбольний матч професор і двірник сприймають приблизно однаково.

На думку відомого московського медіа-експерта І. Яковенка, телебачення стало одним з найефективніших механізмів з утримання влади, а пропагандистська машина Росії, на його погляд, — загроза, небезпечніша від «Аль-Каїди». Річ у тім, пояснює він, що Путін і його оточення насправді не є тоталітарними ідеологами. У цьому принципова відмінність російського ладу, російського режиму від націонал-соціалістів Німеччини,

фашистів Італії і більшовиків Леніна — Сталіна. У класичних тоталітарних режимах завжди спочатку були професійно сконструйовані ідеології й смисли існування, прийнявши які, люди жертвували своїм життям. «Путінізм» поки що такої ідеології не запропонував, і коли один із журналістів запитав Д. Медведева, заради чого він міг б пожертвувати власним життям, той довго думав і відповів: «Заради сім'ї, напевно».

«Путінізм» не містить в собі нічого такого, заради чого можна було б пожертвувати життям. Він може запропонувати лише негативну ідентичність Росії, спрямовану проти кого-небудь — Америки, України, Балтійських держав тощо. І тут, зазначає І. Яковенко, на перше місце виходить медіакратія: «У нашому квазітоталітарному суспільстві відбувається особливий, незвичайний фашизм, незвичайний тоталітаризм. Тут все влаштовано зовсім по-іншому. Не так, як у нацизмі Німеччини, коли все-таки Геббельс і Юліус Штрайхер грали допоміжну роль, а основними були війська СС і Гестапо. Тобто два складники будь-якого тоталітарного режиму — брехня і насильство. Так от у всіх без винятку тоталітарних ідеологіях і режимах ХХ століття насильство відігравало ключову роль, а брехня допомагала. У російському квазітоталітарному режимі все навпаки: брехня є основою, а насильства у нас не так багато. Брехня — основа, і в цьому принципова відмінність» [92].

Так уже сталося, що в поточній ситуації Україна є не тільки об'єктом брехні, а й точкою кристалізації, навколо якої почала формуватися прогресивна громадська думка Росії. На думку І. Яковенка, якщо в інформаційному просторі навколо України буде створено полюс правди, точку кристалізації журналістики, то структура медіаполя може поступово змінитися, а це вплине і на стан суспільної думки загалом. Більше того, ставлення до України може стати своєрідною точкою тяжіння нормальної російської культури. Йдеться про традиції культури Герцена, Тургенєва, Горького, Буніна, Бродського, які писали свої твори переважно за кордоном, у Європі. Якщо це трапиться в наші дні, російське громадянське суспільство зможе вийти на позитивний образ російської національної ідеї, який так і не був знайдений. «Знаєте, яка в Росії національна ідея? — запитує Яковенко. — Ось усі впродовж дев'яностих років за дорученням Єльцина шукали національну ідею. Не знайшли. Не там шукали. Її знайшов режисер Балабанов, який в цьому своєму знаменитому, так би мовити, фільмі “Брат-2” її сформулював: “Кирдик Америці. Кирдик твоєї Америці!”. І друга цитата, яка стала поясненням ось цього короткого формулювання російської національної ідеї: “Не брат я тобі, сука чорножопа!”. Ось це російська національна ідея сьогодні. Розумієте? Ось це! Нічого іншого! Ось це — основа! Це фундамент! Не “Православ'я, самодержавство, народність”, не “Вперед до перемоги комунізму”, а ось ці чіткі ясні слова, які знаходять сьогодні шлях до сердець десятків мільйонів росіян... Боротьба з “балабанівщиною” на території Росії досить проблематична. Отже, треба створювати певну точку кристалізації російської культури за межами Росії» [93].

За такої ситуації «національну гідність великоросів» рятує хіба що невелика частина населення, яка обурюється, переживаючи сором і моральну пригніченість з приводу політики Росії щодо України. Ці групи зайняті переважно поза державним сектором. У їх складі — люди більш освічені, 40—50 років, які частіше користуються альтернативними джерелами інформації, а тому розуміють наслідки такої агресивної політики. Якесь частина суспільства взагалі дистанціюється від політики: літні люди, домогосподарки, сільські мешканці. Вони перебувають поза актуальними політичними процесами, а тому їй не цікавляться всім, що поза межами їх буденних справ.

Л. Гудков дійшов висновку, що «основний ресурс підтримки Путіна — молоді росіяни з провінції, бюрократія і державний сектор» [94]. У своїй основній масі — це населення переважно малих і середніх міст, де збереглася радянська галузева структура, насамперед машинобудування, важка промисловість, що становили ядро військово-промислового комплексу. Сьогодні там, як правило, відсталі технології, неконкурентні підприємства, звідки поступово розбігаються робітники. Усі вони усвідомлюють, що ринкові реформи для них — смерть. Без держзамовлення, без державної підтримки вони не виживуть — це бідне і депресивне середовище. Радянський Союз із його системою зайнятості та гарантованої зарплати живить їх ідеалізовані уявлення про стабільність за помірною достатку.

За таких обставин і пробивається соціальний попит на «homo soveticus» — людину, яка живе від зарплати до зарплати, заздрісно дивиться на те, як багаті російська злодійкувата бюрократія і дрібніше начальство, а також бачить хори і «мерседеси», які транслюють на телевізійних екранах. У неї немає шансів на поліпшення життя, і це вона якщо й не розуміє, то підсвідомо відчуває в щоденній буденності. Адже в приватній сфері існування принципово нічого не змінилося, та й немає ніяких перспектив на зміни в майбутньому. І вона змушена жити з відчуттям залежності від сваволі влади, своєї незахищеності і пригніченості обставинами. Для неї брежнєвське правління, коли всі жили скромно, зате «нас боялися і поважали», постає часом розквіту «наддержави». А тому в режимі «путінізму» вона бачить механізм компенсації убогства, хронічної бідності свого приватного життя, шлях подолання своїх комплексів неповноцінності — індивідуальних і національних.

Соціальна база «путінізму» — це консервативна периферія з дуже слабким потенціалом самоорганізації. Для цього контингенту населення характерна неприязнь до носіїв більш високих устремлінь. І це зрозуміло, бо в суспільстві, де немає визнання досягнень, у т. ч. економічного успіху, де гроші дістаються не завдяки здібностям і таланту, а через близькість до розподільника владних повноважень, через корупцію, там успіх економічний, як і ознаки високого споживчого статусу, стають дискваліфікованими. Тоді починає діяти компенсаційний механізм: ідентифікація себе з «великою державою» психологічно звільняє людину від почуття приниженості у повсякденному житті, залежності від свавілля влади, соціальної безпо-

радності. Причетність до «великої держави» стає зворотним боком слабого Я.

Такі комплекси неповноцінності, що певний час дрімають, стали дуже відчутними внаслідок інтенсивної антиукраїнської пропагандистської кампанії. Звідси і зарозуміло-зневажливе ставлення до України та її населення. Наприклад, у березні 2014 року «Левада-Центр» провів опитування: «Які почуття викликає в Україні приєднання Криму до Росії?». Відповіді були такі: 17 % російських респондентів сказали, що вони взагалі не знають, що і відповідати; ще 17 % зазначили, що, на їхню думку, в Україні анексія Криму не викликає ніяких негативних почуттів до Росії; 25 % визнали, що анексія Криму, звичайно, викликає негативні почуття в українців, але вони не переходять у ненависть до Росії та її керівництва; 18 % допускали, що це спричинить ненависть до російського керівництва, але не до Росії; тільки 24 % відповіли, що розуміють, наскільки ці дії Росії образливі для українців, що і може викликати ненависть до неї. При цьому 75 % росіян взагалі не вважали, що їхня країна несе хоч-якусь відповідальність за події в Україні. Нездатність тверезо оцінити ситуацію засвідчує ступінь деморалізації російського суспільства [95].

Стан суспільства, де приймають як належне і збройну інтервенцію, і військовий шантаж, і пропагандистську демагогію, забезпечив небувалу консолідацію російського населення навколо влади, окресливши широкі рамки соціальної бази «путінізму». Риторика «відродження Росії як великої держави», яка «повертає свої землі», а не втрачає їх як при Горбачові чи Єльцині; яка захищає росіян в Україні, де вони нібито піддані загрозам з боку «націоналістів», «бандерівців» і «київської хунти»; Росії, яка протистоїть тискові і критиці ворожого Заходу, забезпечила сильний ефект квазіморальної консолідації, масову підтримку дій кремлівської влади. Хвиля подібних псевдопатріотичних переживань і кримської ейфорії навряд чи спаде найближчим часом — наслідки цієї політики будуть відчутні протягом десятиліть. Щодо цього не тішають себе ілюзіями й російські громадяни: якщо в березні 2014 року тільки 24 % опитаних вірили, що після анексії Криму українці будуть відчувати «ненависть до Росії в цілому», то в серпні того ж року очікування саме такої реакції від українців мали вже 38 % росіян [96].

Ці дані не дають підстав думати, що в Росії настає прозріння, а можливо, навіть і бажання спокутувати свій гріх. А якщо і так, то в дуже вузькому сегменті суспільства. Сплеск великодержавних імперських почуттів також не може бути надто тривалим — механізми, що забезпечують соціальну мобілізацію на негативній основі, вельми короткострокові. Рано чи пізно настане розчарування — особливо після того, як росіяни відчують наслідки політики агресії (в т. ч. санкційні) і дійдуть висновку, що економіка не витримає нового витка мілітаризму. Після кожної війни, як відомо, настає мир. А разом з ним хоч якась упорядкованість.

7. НОВИЙ СВІТОВИЙ ПОРЯДОК ТА «ІНШИЙ СВІТ» ПУТІНА

Відомі слова Ангели Меркель у телефонній розмові з Б. Обамою про те, що В. Путін перебуває в

«іншому світі», вимагають розгляду питання в площині дуальної опозиції: 1) «новий світовий порядок» і 2) «інший світ» Путіна. Судячи з усього, головним у цьому розгляді стане питання: наскільки уявлення з позиції цих «світів» несуть у собі адекватне бачення реальних глобальних процесів?

Словосполучення «новий світовий порядок» асоціативно нагадує одного з патріархів сучасної архітектури світоустрою — Г. Кіссінджера, який висловлював сумнів щодо утвердження очікуваного порядку і справедливості в цьому світі: «Концепція порядку, що лежала в основі сучасної епохи, не витримує нових реалій» [97].

Таке визнання дещо бентежить: чи можна очікувати впорядкування відносин Росії та України за відсутності порядку у світі? Адже криза навколо України — проблема, що виходить далеко за межі двосторонніх відносин. Не дарма Б. Обама на 69-й сесії Генеральної Асамблеї ООН поставив проблему агресії Росії в ряд найголовніших світових загроз: «У той час, як ми зібралися тут, спалах Еболи вражає систему охорони здоров'я в Західній Африці і загрожує швидко поширитися за її межі. Агресія Росії в Європі нагадує про дні, коли великі нації погрожували малим, переслідуючи власні територіальні амбіції. Жорстокість терористів у Сирії та Іраку змушує нас дивитися в серце п'їтьми» [98]. За такої постановки питання проблема «нового світового порядку» видається мало не єдиною гарантією в забезпеченні миру в усьому світі, в т. ч. в Україні. Та наскільки вірогідним може бути досягнення цієї мети, впевнено не скаже ніхто.

Г. Кіссінджер як один із патріархів концепції «реальної політики», виходячи з її принципів, звертає увагу на те, що тривалий час пошук світового порядку відбувався майже винятково на основі понять, які панують у західних суспільствах. Спираючись на потужну економіку і військову силу, Сполучені Штати Америки в післявоєнні роки стали не лише світовим лідером, а й внесли новий вимір у розуміння світового порядку. Йдеться про поширення свободи і демократії, яким приписували здатність сприяти справедливому і міцному миру. У тому розумінні світового порядку як доконаний факт визнавали судження, що народи і держави конкурують між собою в силу своєї природи — так уже влаштований світ. Тому для стримування їхніх амбіцій необхідно спиратися на баланс сил і згоду між освіченими державними діячами. Згідно з цією точкою зору, люди схильні діяти логічно, осмислено і розумно, спираючись на здоровий глузд і знаходячи компроміси мирним шляхом. Поширення демократії є глобальною ціллю і місією світового порядку. Вільні ринки повинні позбавити людей від бідності, збагатити суспільства і замінити традиційне суперництво країн їх економічною взаємозалежністю.

Попри ідеалізм цієї концепції, певний порядок у міжнародні відносини вона все-таки внесла. Значна частина території земної кулі представлена незалежними державами. Поширення принципів демократії та представницького управління, хоч і не стало загальносвітовою реальністю, домінує серед устремлень багатьох народів. Цьому сприяють глобальні комунікації, фінансові мере-

жі, які працюють в режимі реального часу. Тому сплав американського ідеалізму і традиційних європейських концепцій державної влади та балансу сил приніс певні плоди. Проблема лише в тому, що на узбіччі цього процесу виявилися величезні регіони світу, які ніколи не поділяли західної концепції порядку, а просто вимушено погоджувалися з нею через різні обставини. На цій підставі Кіссінджер доходить висновку, що «сьогодні це стало особливо очевидно на прикладі української кризи... Порядок, проголошений і встановлений Заходом, підійшов до поворотного моменту» [99].

У цій ситуації Україні потрібно осмислено знайти своє саморозуміння і свій шлях. Почати можна хоча б з такого базового суспільного інституту як держава, що для сучасної України є імперативом. Складність у тому, що в Європі, куди Україна прагне, сама природа держави постала перед численними спробами ревізії. Європа вирішила, що вона вже переросла традиційні розуміння держави з її незалежністю і суверенітетом, а тому взялася будувати зовнішню політику переважно на принципах «м'якої сили». На цьому шляху Європа так і не віднайшла багатьох нових атрибутів державності, але тим часом створила вакуум влади всередині самого Євросоюзу і розбалансувала силовий фактор уздовж своїх кордонів. Значною мірою це відчули в Україні, якій доводиться на власному досвіді переконуватися, що посилення на законність і легітимність чинної влади Києва навряд чи зможуть підтримувати порядок в регіоні та світі без силового потенціалу та належної стратегії. У мусульманських країнах свої особливості — там розпад держав провокують релігійно-етнічні чинники. А в азіатському регіоні, на противагу європейському, взагалі переважає принцип балансу сил незалежно від легітимності тих чи тих дій влади.

Нові проблеми виникли також у площині економіки і політики. Економіка стає все більш глобальною, а сфера політики переважно залишається пріоритетом національної держави. Через те міжнародний порядок наштовхується на парадокс: процвітання світу у сфері економіки залежить від успіху глобалізації, однак у сфері політики цей процес призводить часом до результатів, що суперечать головним устремлінням глобалізації.

Ще одна слабкість сучасного світоустрою — відсутність ефективного механізму взаємодій, міжнародних консультацій та можливої співпраці. З одного боку, у світі відбувається незліченна кількість форумів і конференцій, що розв'язують у кращому разі тактичні питання, а в гіршому — є джерелом інформаційних заходів «соціальних медіа». Досить згадати, скільки проведено різних слухань з українського питання і прийнято резолюцій зі словами «занепокоєності», а то й «глибокої занепокоєності», але як мало було конкретної міжнародної допомоги у протистоянні анексії Криму та недопущенні вторгнення Росії на територію Донбасу. Насправді, пошуки оптимального порядку і у Східній Європі, і у світі вимагають чіткої, осмисленої стратегії в розумінні порядку і механізмів його досягнення та підтримки.

Спершу слід досягти необхідного суспільного консенсусу і міжнародного взаєморозуміння з

актуальних питань. Кіссінджер і ставить ці питання перед Сполученими Штатами як гарантом світового порядку XXI ст. Але вони постали і перед українським суспільством. Наприклад, чого Україна не може допустити за будь-яких умов, якщо їй навіть доведеться діяти наодинці? Чого вона прагне досягти, навіть якщо інші країни не будуть у цьому допомагати? Чого прагне досягти або не допустити в союзі з іншими країнами? Чим не слід займатися, навіть якщо до цього буде підштовхувати якийсь альянс або багатостороння організація? Яка суть тих цінностей, які Україна прагне обстоювати? Якою мірою реалізація цих цінностей залежить від обставин, а якою — від наявності політичної волі?

Для відповіді на ці запитання необхідне поєднання волі і стратегічного мислення. Якщо вже Україна брала курс на євроінтеграцію, то має пам'ятати, що історія не дає перепочинку країнам, які забувають про своє історичне покликання. Навіть у досягненні миттєвих результатів. При цьому слід прийняти як даність, що жодні піднесені патріотичні переконання неспроможні замінити необхідного для оборони силового потенціалу та належної геополітичної стратегії. Демократія теж чогось варта лише тоді, коли вміє себе захистити.

Виклик часу нарастає, і не факт, що країни демократії знайдуть сили дати на нього адекватну відповідь. Саме про це йшлося в статті А. Гата в журналі «Foreign Affairs» за 2007 р. У ній стверджувалося: «Не виключено, що авторитарний капіталістичний лад, представлений сьогодні Китаєм і Росією, може стати реальним альтернативним інструментом модернізації, а це в свою чергу дозволить припустити, що кінцеву перемогу ліберальної демократії або її перевагу у світі не можна вважати неминучою» [100].

Під час обговорення цієї статті було висловлено побоювання, що «авторитарний капіталізм» може стати реальною загрозою демократичному Заходу. Однак незабаром розмови про необхідність більш активного просування демократії вщухли. Причина — криза 2008 р., яка підштовхнула Захід до залучення фінансових можливостей Китаю. На цьому тлі розмови про дефіцит демократії в Китаї стали сприймати як недоречність.

Усе змінив 2014 р., коли «російська весна» стала зримо загрожувати існуючому світопорядку. Про це йшлося в травневому номері того ж «Foreign Affairs», де вміщено статтю В. Міда «Повернення геополітики». У ній зазначається, що американці і європейці воліли б залишити геополітичні питання, пов'язані з територіями та військовою потужністю, в минулому, а замість цього сфокусуватися на проблемах світового порядку і глобального управління. Однак до цього не дійшло: «Російські війська захопили Крим. Китай агресивно претендує на акваторії. Японія у відповідь також поводить себе дедалі жорсткіше. Іран намагається використовувати свій союз із Сирією і «Хезболлою», щоб домогтися панування на Близькому Сході». На перший план виходить традиційне геополітичне суперництво «на кшталт того, яке можна побачити тепер в Україні». А це докорінно змінює характер міжнародної політики і, «в міру того, як атмосфера похмурішає, зміц-

нювати і підтримувати світопорядок стає все складніше». Причини того очевидні: «Китай, Іран і Росія ніколи не визнавали геополітичний розклад, що склався після холодної війни, і тепер старанно намагаються його змінити. Цей процес не буде мирним». А свідчення тому вже сьогодні видно: «російська окупація українських земель — лише черговий етап перетворення Східної Європи на зону гострого геополітичного конфлікту, що робить стабільне й ефективне демократичне управління неможливим за межами Балтії і Польщі» [101].

На думку В. Міда, в ситуації, що склалася, «Путін, незважаючи на те, що карти йому випали слабкі, цілком успішно зриває західні проекти на колишній радянській території. Він зумів застопорити розширення НАТО. Він розчленував Грузію, втягнув у російську орбіту Вірменію, зміцнив свій контроль над Кримом і підніс Заходу вкрай неприємний і принизливий сюрприз своєю українською авантюрою. Із західної точки зору, Путін прирікає свою країну на похмуре майбутнє, злидні і маргіналізацію. Проте Путін не вважає, що історія закінчилася. На його погляд, він лише зміцнив свою владу всередині країни і нагадав іноземним державам, що кігті у російського ведмеда, як і раніше, гострі» [102].

Ключові тренди на міжнародній арені підводять до висновку, що нинішній світ аж ніяк не скасовує економічну і політичну конкуренцію між країнами, не ослабла і військова конкуренція. Цим справа не обмежується. Існує одна незмінна ще з часів холодної війни сфера конкурентного протистояння, яка в умовах глобалізації домінує, — конкуренція ідеологічна. Вона стосується ефективності моделей — соціально-політичних, фінансових, технологічних тощо. Конкуренція методів і технологій розв'язання національних і глобальних завдань. Питання стосується базових справ політичного буття — наскільки спроможна конкретна країна запропонувати світові свою модель ефективного розвитку.

Від сприйняття у світі обраної країною моделі суспільного розвитку залежать її роль і місце в системі сучасних міжнародних відносин і вплив на інші країни. Вибір для України, судячи з усього, не такий великий. Доводиться констатувати, що навіть Китай і Європейський Союз не ставлять перед собою завдання продукування глобальних моделей — їхні зусилля спрямовані переважно на максимальний адаптивний тюнінг американських моделей відповідно до своїх умов. Тому Америка залишається єдиною країною, що виробляє глобальні моделі внутрішнього розвитку, які активно застосовують в інших країнах. Росія в умовах відвертої агресії проти України для такої ролі не годиться. Як пише М. Злобін, «Росія ... створила не просто непривабливу, а відразливу модель внутрішнього розвитку і продовжує рухатися в цьому напрямку... Не може не турбувати те, що політичний розвиток Росії сьогодні викликає чимале відторгнення у світі, навіть у тих, хто потенційно міг би бути її союзником. Приймаючи закони, спрямовані на розв'язання своїх внутрішніх проблем, влада країни повинна розуміти, як це впливає на її репутацію. Займаючись зміцненням "традиційних

цінностей», що саме по собі корисно, важливо не переборщити і знову не захворіти на хронічну російську хворобу — відставання від історичного часу, в якому живе світ, що швидко простує вперед» [103].

У ситуації дефіциту альтернативних демократичних ідей не варто ігнорувати формування «авторитарного Інтернаціоналу» у складі Китаю, Росії та Ірану. Як писав у жовтні 2014 року голова Президії Ради із зовнішньої і оборонної політики Росії Ф. Лук'янов, ідея про те, що Росія і Китай несуть Америці спільну загрозу, відродилася знову, але зовсім на іншій основі: «зараз об'єктивні обставини, необхідність виживання штовхають неліберальні системи одну до одної. Останнім часом багато говорять про військову силу, повернулася тема класичного протистояння. Нарощування військової потужності Росією і Китаєм, дискусії в Сполучених Штатах про можливу відповідь це підтверджують. Однак на ділі куди більш важливою виявляється інша мобілізація — згуртування суспільства для ідейно-інформаційної відсічі. Не випадково, за чутками, російський і китайський лідери під час зустрічей приділяють більше уваги обміну досвідом щодо збереження внутрішньої стабільності, ніж дискусіям про енергетику чи американську гегемонію». Свого часу Китай виявляв великий інтерес до російської концепції «суверенної демократії». Тепер відбувається російсько-китайське зближення на ідейній основі: російська влада вивчає китайські розробки з контролю над Інтернетом, а керівництво КПК вивчає російські починання щодо націоналізації еліт, а також неліберальної роботи з неурядовими організаціями. Загальний висновок Лук'янова: «консерватизм зближує» [104].

Шлях, на який виводить зближення на консервативній чи навіть архаїчній основі, окреслив Дж. Тейлер у журналі «Foreign Policy» 5 вересня 2014 року, цитуючи Путіна під час зустрічі з молоддю на озері Селігер: «Росія є однією з найбільш потужних ядерних держав. Це не слова, це реальність». У цьому Путіну важко заперечити. І він це знає, а тому й не втомлюється твердити, як, наприклад, 14 серпня того ж 2014 року, під час свого виступу в Ялті перед присутніми там представниками думських фракцій, що скоро він планує «потішити» Захід «новими розробками в галузі наступальних озброєнь». І все це звучить в той момент, коли не вщухають звинувачення з приводу почастішання порушень російськими стратегічними ядерними бомбардувальниками і винищувачами повітряного простору США і західноєвропейських країн, а в глибинах світових океанів російські та американські атомні підводні човни ведуть протиборство, що нагадує найгірші дні холодної війни. В час, коли лідери НАТО зібралися на свій саміт в Уельсі (вересень 2014), Росія оголосила про проведення в цьому місяці безпрецедентних за розмахом навчань своїх стратегічних ядерних сил. У цьому ряду і заява Кремля, що він внесе поправки у воєнну доктрину з урахуванням наростання напруженості у відносинах між Росією і НАТО. Поки незрозуміло, що це означає, але, зважаючи на посилення напруженості із західним альянсом, у цьому немає нічого хорошого [105].

Складається враження: якщо події і далі розвиватимуться в такому ж руслі, то про пришестя нового світового порядку доведеться на якийсь час або назавжди забути. Гегемонія США, яка ґрунтується головним чином на загрозі застосування сили, стала в наш час втрачати свою репутацію. НАТО теж закрилося у власній шкаралупі. А російське суспільство впродовж кризи в Україні демонструвало своє захоплення Путіним за те, що він, мовляв, не тільки сміливо протистоять Заходу, а й зумів «повернути» Крим Росії.

Є й інші зрушення. У наукових колах проглядається інтерес до осмислення трансформації пострадянської національної ідентичності Росії після анексії Криму в березні 2014 року Ігор Зевелев вважає, що «дії Москви щодо України тільки на перший погляд були несподіваними. На ділі вони стали логічним наслідком ідеологічних і політичних змін, що почалися восени 2011 року після прийняття рішення про повернення Володимира Путіна на пост президента. Ці дії і привели до кардинального перегляду зовнішньополітичної доктрини Росії» [106].

І. Зевелев вважає, що зрозуміти поточні процеси в Росії з погляду вельми популярної там школи «політичного реалізму» абсолютно неможливо, а події весни 2014 року і зовсім змушують переглянути звичні рамки зовнішньополітичного аналізу. Адже після березня 2014 року, на його думку, Кремль сильно ризикує і багато чого втрачає у відносинах з країнами Заходу і сусідами на пострадянському просторі.

Зрозуміти причини ризикованих кроків Кремля, вважає Зевелев, можуть допомогти висновки американського дослідника Роберта Джервіса, який встановив, що «часто пояснення причин, за якими прийняті ті чи інші важливі рішення, вимагає вивчення переконань осіб, які прийняли ці рішення, їхніх поглядів на світ і образи інших суб'єктів». За такого підходу головним питанням є не те, хто був правий, а хто помилявся. Важливе інше: «Чому уявлення людей про світ виявилися різними?». За твердженням Р. Джервіса, «уявлення людей про світ і про інших суб'єктів розходяться з реальністю цілком і з причин, доступних нашому розумінню» [107].

Р. Джервіс пропонує брати до уваги реальний і давно відомий факт, що уявлення людей про світ й інші суб'єкти ніколи не бувають абсолютно адекватними з реальністю. На цій підставі логічно припустити, що й адекватність політичних рішень принципово залежить від діагнозу, який Ангела Меркель поставила В. Путіну: вона «не впевнена, що він перебуває в контакті з реальністю», і напевне, перебуває «в іншому світі». Із цього, очевидно, слід виходити при аналізі цільних ідей, що з'явилися в інтелектуальному дискурсі про пострадянську ідентичність Росії за останні двадцять років. З них обрані саме ті, які вважали найбільш підходящими для легітимації режиму і зміцнення сили російської держави. Йдеться насамперед про чотири ключові теоретичні моменти: концепцію «розділеного народу»; тему «захисту громадян за кордоном»; тему «русского мира»; значення визнання і збереження, прийняття і просування концепту «великої російської цивілізації».

Цей теоретичний відсів стався не відразу і не раптом. Дебати про російську ідентичність і роль Росії у світі сягають своїм корінням суперечок між слов'янофілами і західниками. У підсумку все розмаїття існуючих нині поглядів можна звести до трьох основних шкіл: лібералів, реалістів-державників і націоналістів. Мета ліберального проекту для Росії — перетворити її на частину «Великого Заходу». Реалісти-державники становили до останнього часу найвпливовішу школу зовнішньополітичної думки Росії. Вони виступають за підтримання сфери впливу на території колишнього Радянського Союзу і прагнуть стримувати американську глобальну першість. Росія в їхньому баченні — один із впливових центрів багатополярного світу, а Сполучені Штати — країна, яка ставить завдання зберегти однополярну структуру світу в обхід міжнародного права, а також натхненник усіляких «кольорових революцій». Націоналістичний напрям охоплює дві підгрупи: неоімперіалістів («імперців») та етнічних націоналістів. Спочатку в середовищі «імперців» домінувало завдання відновлення держави в кордонах СРСР, а потім воно звузилося до створення навколо Росії буферної зони протекторатів і залежних країн із колишніх радянських республік. Націоналісти — більш радикальні; вони виступають за відновлення географічної відповідності між державою і нацією шляхом возз'єднання Росії, Білорусі, частини України і Північного Казахстану.

Після розпаду Радянського Союзу в Росії поперемінно домінували то ліберальна, то державницька течії зовнішньополітичних «реалістів». На час повернення Володимира Путіна на пост президента РФ у 2012 р. на зовнішньополітичному курсі все сильніше стали позначатися внутрішньополітичні міркування й ідеологічні установки щодо збереження влади. Спершу це виглядало як посилення поглядів реалістів-державників за рахунок чергової маргіналізації лібералів. Дії Кремля навесні 2014 року продемонстрували, що відбувається широке запозичення ідей, які розвивалися в межах націоналістичного дискурсу, і їх вважали дещо маргінальними. Тепер є всі підстави стверджувати, що сформувалася нова зовнішньополітична доктрина, яка включає в себе елементи поглядів реалістів-державників і націоналістів.

Наприклад, навесні 2014 року дії Москви з анексії Криму вже суперечили всім уявленням лібералів-західників про розумну політику. Так, у 1997—1999 рр. питання щодо належності Криму фігурувало в Росії під час дебатів про ратифікацію «Великого договору» з Україною. Тоді перемогла точка зору, що дружба з Україною є важливішою за проблему Криму. По-іншому повернулася справа у 2014 р.: у реалістів-державників та імперців з'явилося відчуття сили і впевненість, що Росія може безболісно приєднати Крим, скориставшись глибокою кризою української державності. Впливової опозиції, здатної перешкодити цьому, в Росії немає. Відносини з Заходом більше не пріоритет, і його можна проігнорувати. Головне ж у тому, що фактично офіційною стала ідеологія пострадянського реваншу, що включає в себе образ Росії-збирачки розділеного штучними кордонами «руського мира» [108].

Правлячі кола Росії намагаються створити з окремих фрагментів імперської і націоналістичної риторики фундаментальну і цілісну ідеологію, спроможну консолідувати російське суспільство та мобілізувати його на охорону існуючого режиму. На цій підставі проявився підвищений інтерес до росіян («співвітчизників»), які, проживаючи за межами Росії, усвідомлюють історичні, культурні та мовні зв'язки з нею і бажають зберегти їх незалежно від свого громадянства. Уже після 2007 р. концепцію «руського мира» було впроваджено в поле активного суспільного дискурсу. До весни 2014 року ці два феномени ще розмежовували: поняття «співвітчизники» мало у своїй основі закони та юридичні норми, а поняттям «руський мир» позначали те, що належить самосвідомості. Навесні 2014 року ситуація принципово змінилася: «Поняття “співвітчизники” і “руський мир” фактично злилися в націоналістичній риторичі про відродження Росії та її реванш на пострадянському просторі». Подібної еволюції зазнали і поняття «розділеність російського народу» та обґрунтування його права на возз'єднання. Сформована в середовищі радикальної націоналістичної опозиції ліберальному курсу Єльцина і стримувана владою впродовж двох десятиліть ця ідея раптово отримала легітимацію у зверненні президента РФ 18 березня 2014 року: «Російський народ став одним з найбільших, якщо не сказати — найбільшим, розділеним народом у світі» [109].

Усі ці фрагменти потребували більш широкої світоглядної концепції. Її надзавдання — порушити питання цивілізаційної належності країни до рівня великого наднаціонального проекту. Поступово визрівала і більш фундаментальна мотивація в необхідності появи такого проекту — взяти хоча б невдачу спроб Росії стати самостійною частиною «Великого Заходу». Претензії на статус великої держави підштовхнули Москву глибше задуматися над своїм місцем у сучасному світі. Все це спонукало до прийняття думки про те, що Росія не просто країна, а цивілізація. Офіційно про це згадав Д. Медведев у берлінській промові 2008 р., закликавши до налагодження «справді рівноправного співробітництва між Росією, Євросоюзом і Північною Америкою як трьома гілками європейської цивілізації». Однак, як показали подальші події, погляд на Росію як гілку європейської цивілізації підтримали далеко не всі. Вже через рік, у липні 2009 року, заступник директора Інституту Європи РАН О. Громико писав: «І все ж, більша частина російського політичного класу схильна протиставляти Росію і Європу». На його думку, це є не що інше, як розвиток охоронних тенденцій у російській державній ідеології, включаючи і концепцію суверенної демократії. Міркування про «руську», «російську» чи «слов'янську» (різні підвиди цієї думки) цивілізації «використовують для випинання третього, або особливого, шляху Росії». А цей підхід може виявитися «знаряддям у руках прихильників конфронтаційної парадигми, які прагнуть протиставити Росію решті світу» [110].

Подібне конфронтаційне бачення викладено у виступі міністра закордонних справ Росії С. Лаврова на 48-й Мюнхенській конференції з питань безпеки (лютий 2012), в якому акцентовано увагу

на неминучості формування поліцентричної міжнародної системи безпеки. За його словами, особливістю нашого часу стало те, що формування міжнародних відносин набуває цивілізаційного виміру, а пошук народами своєї ідентичності — виміру релігійного. З цієї точки зору Росія і Північна Америка — східна і західна гілки європейської цивілізації. А це є свідченням недоцільності на порядку денному тези про «інкорпорацію» Росії в «розширений Захід» без урахування сторіччями напрацьованих традицій зовнішньополітичної самостійності Росії. Тим більше, що ця країна ступила тепер на шлях комплексного оновлення, який передбачає модернізацію її політичної системи. Темпи і характер демократичних процесів в Росії будуть диктувати внутрішні проблеми, а не поради ззовні. А тому і закінчення холодної війни Росія сприймає як повернення до безперервності процесів, порушених трагедіями ХХ ст. Усе це слід розуміти як повернення до імперської Росії ХІХ ст. [111].

Причина переорієнтації цивілізаційної концепції Росії в охоронне русло традиційно банальна для російської історії — невдала модернізація країни спричинила посилення консервативної архаїки в суспільно-політичній думці. Концепція Росії як окремої великої цивілізації більше відповідала новій консервативній ідеології і давала змогу парировати критику сучасної недемократичності державного устрою. Як зазначав І. Зевелев, «до весни 2014 року дискусії щодо нової російської національної ідентичності, включаючи і розвиток концепції “русского мира”, мало дотикалися до традиційного порядку денного в галузі зовнішньої політики і національної безпеки. Революція в Україні спонукала (на думку Кремля — зажадала) сек'юритизувати ці питання, тобто перевести їх у розряд найважливіших для виживання нації і держави». В інформаційному просторі Росії поняття «русский мир» стало співзвучним поняттю «споконвічно російська земля», «російське місто» Севастополь, «російська слава» Чорноморського флоту та ін.»

Уже 7 березня 2014 року прес-секретар президента Росії Д. Песков заявив, що «Росія — це країна, на якій фундується “русский мир”, і президентом країни є Путін, саме Путін є головним гарантом безпеки “русского мира”, і Путін вже недвозначно заявив про свої позиції» [112]. Ця і подібні заяви стали свідченням того, що в уявленнях російських офіційних осіб відбулися фундаментальні зміни щодо зони відповідальності Кремля при тлумаченні національної безпеки: перехід від держави до більшої, ніж держава, спільноти, гарант безпеки якої — В. Путін. Це навіть не «Москва — Третій Рим», а «Москва — Православний Ватикан».

У такий спосіб були розставлені крапки над «і» в самоідентифікації Росії. Абстрактно сприйманий «Захід» став фігурувати в російському інформаційному просторі як сила, що прагне поширити свої цінності і образи на увесь «русский мир», зазіхаючи тим самим на те, щоб потоптати унікальну — і все більш консервативну — російську національну ідентичність. У ролі інструментів експансії Заходу стали зображати НАТО і Європейський

Союз, який своєю політикою «Східного партнерства» проводить курс на відрив України та інших пострадянських країн від Росії. Революційні події в Україні були інтерпретовані в Москві як державний переворот, інспірований Заходом на території «русского мира». Було піднято планку «історичного виміру» протистояння Заходу і Росії: у «Зверненні» Путіна від 18 березня 2014 року значилося, що «горезвісна політика стримування Росії, яка проводилася і в ХVІІІ, і в ХІХ, і в ХХ століттях, триває й сьогодні». І вже вершиною лицемірства прозвучало положення про те, що «відносини з Україною, з братнім народом, були, залишаються і завжди будуть для нас найважливішими, ключовими без жодного перебільшення» [113].

Із приходом Путіна на третій президентський термін країна стала інтенсивно змінювати сформовану після закінчення холодної війни систему міжнародних відносин в Європі і на пострадянському просторі. Нова зовнішньополітична доктрина спирається на комплекс ідей про особливу російську цивілізацію, «русский мир» і необхідність захисту співвітчизників навіть силовими методами: «Така доктрина більше пов'язана з внутрішніми уявленнями про російську ідентичність, ніж з концепціями світоустрою, які постають у рамках теорії і практики міжнародних відносин. Це створює серйозну напругу у відносинах між Росією і країнами Заходу, а також з усіма пострадянськими державами. Те, що виглядає як відновлення історичної справедливості і захист “русского мира” в одній системі координат, в інших дискурсах сприймається як захоплення великою державою частини території слабшого сусіда» [114].

Навесні-влітку 2014 р. в основному сформувалася ідеологія, політика і практика російської ідентичності. Її відправна точка — шовіністичні заяви, що суверенітет Росії поширюється на всіх російських людей, де б вони не перебували. Той, хто знайомий з риторикою нацистської Німеччини 30-х років, побачить у концепції «розділеного народу» багато жакливо знайомого. Ця концепція наводить на думку щодо правомірності захисту Росією росіян, які проживають за кордоном, а значить — щодо правомірності втручання у внутрішні справи інших держав. Адже «русский мир» витлумачено як органічну цілісну єдність усіх російських людей незалежно від їхнього місця проживання. І ці місця проживання змінюються шляхом, названим Путіним «возз'єднанням етнічних росіян».

При цьому Росія неухильно ігнорує норми міжнародного права, виправдовуючи себе тим, що вона не належить до західної цивілізації. Не є вона також ні частиною Китаю, ні частиною мусульманського світу. Ідеологи «русского мира» стверджують, що Росія сама по собі є цивілізацією, яка виконує свою провіденціальну місію не лише стосовно православ'я, а й щодо утвердження базових цінностей міжособистісного характеру й у відносинах між чоловіками та жінками, а також всередині людської статі. За оцінкою З. Бжезінського, «ми маємо справу з повноцінним світоглядом — амбітним світоглядом, який виправдовує твердження про те, що Росія — це світова держава.

І ніщо в міжнародному діалозі з Заходом не зачіпало пана Путіна так сильно, як слова президента Обама, який назвав Росію сильною регіональною державою. Більш образливої характеристики він дати не міг» [115].

8. БАЛАНС СИЛ: ПРОТИВНИКИ І ПРИХИЛЬНИКИ УКРАЇНИ

Одна із цілей різноманітних пропагандистських кампаній Росії — відбілювання своїх агресивних дій проти України. Спільне в тих кампаніях — фальш і лицемірство. Лише один уривок з виступу президента РФ на Нараді послів і постійних представників РФ 1 липня 2014 року в Москві репрезентує основні пропагандистські кліше з виправдання агресивного курсу Росії: «Ми повинні з вами ясно розуміти, що події, спровоковані на Україні, стали концентрованим вираженням горезвісної політики стримування. Її коріння йде, як ви знаєте, глибоко в історію, і очевидно, що така політика не припинялася, на жаль, і після завершення “холодної війни”».

На Україні, як ви бачили, під загрозою опинилися наші співвітчизники, російські люди, люди інших національностей, їхня мова, історія, культура, законні права, гарантовані, до речі, загальноєвропейськими конвенціями. Маю на увазі, коли кажу про російських людей і російськомовних громадян, людей, які відчують, почують себе частиною так званого широкого “русского мира”, не обов’язково етнічно російські люди, але ті, хто вважає себе російською людиною.

Якої реакції наші партнери очікували від нас при тому, як розгорталися події на Україні? Ми, звичайно, не мали права залишити кримчан і севастопольців на свавілля войовничих націоналістів і радикалів, не могли допустити, щоб був істотно обмежений наш доступ до акваторії Чорного моря, щоб на Кримську землю, в Севастополь, овіяний бойовою славою російських солдатів і матросів, врешті решт, а я думаю, досить швидко, прийшли б війська НАТО і був кардинально змінений баланс сил у Причорномор’ї. Тобто, практично все, за що Росія боролася, починаючи з петровських часів, а може, і раніше, історики знають краще, — все це було фактично викреслено.

І хочу, щоб усі розуміли: наша країна буде й надалі енергійно обстоювати права росіян, наших співвітчизників за кордоном, використовувати для цього весь арсенал наявних засобів: від політичних та економічних — до передбачених у міжнародному праві гуманітарних операцій, права на самооборону» [116].

Звинувачення Росією Заходу в тому, що він нібито систематично, починаючи з XIX ст., здійснює щодо Росії політику стримування, яка триває й нині в Україні у формі утиску російських людей і нав’язування їм європейських цінностей — це всього лише пропагандистський виверт. Інтелігентні російські дослідники на це не ведуться. Так, історик Олексій Міллер пише: «Концептуалізація історії Росії через ідею цивілізаційного протистояння Європи безглузда і контрпродуктивна, оскільки всі російські творчі еліти — європейські, навіть якщо вони лають Європу». І далі: «Історично Росія успішно розвивалася в тих випадках,

коли не захоплювалася цивілізаційним протистоянням із Заходом і/або революцією. СРСР надірвався саме у своїй ролі другої наддержави, другого полюса світу, втягнувшись в непосильну гонку озброєнь і суперництво з США по всьому світу» [117].

О. Міллер веде мову про «російські творчі еліти», які дуже мало представлені у сфері державного управління. Ясна річ, що йдеться про те соціальне бюрократичне середовище Росії, в яке людина (навіть налаштована вельми ідеалістично) потрапляє і формується відповідно до запитів цього середовища. А ці казенні «присутні місця» — сукупність соціальних інститутів, що дуже повільно трансформуються. Такими є інститути влади, які суспільство не контролює: залежний суд, підлеглі режиму правоохоронні органи, надзвичайно консервативна система освіти тощо. Все це позначається на кадровому складі державного управління. За оцінкою Л. Гудкова, «всі російські політики, включені в нинішню номенклатуру, наділені приблизно одними і тими самими якостями, оскільки їхній відбір відбувається за одними і тими ж схемами особистої лояльності, а не за принципами компетентності і конкуренції. Як наслідок, багато якостей відтворюється. Це, перш за все, політичний цинізм, відсутність моральних обмежень, демагогія і прагнення до збереження влади... Головне їхнє завдання — утримати владу, плюс зберегти сильний корупційний складник, здійснювати тіньову діяльність» [118].

Із цих причин українська Революція Гідності не була сприйнята в Росії, оскільки була націлена на те, щоб покінчити з олігархічно-бюрократичним режимом і створеною ним системою влади. Тим більше, що в Україні постало питання про впровадження європейських цінностей революційним шляхом. Представникам олігархату України це теж не подобалося. В Росії також побачили у феномені Майдану загрозу існуючому ладу. Ще за два роки до українського Євромайдану Л. Гудков писав про логіку деградації тоталітарних режимів: «На даному етапі зміни дуже повільні, вони накопичуються, але все-таки змінюється і характер людини, і певне середовище. У Росії країна сегментується: виокремлюються Москва, великі міста, де складаються інша інфраструктура, спосіб життя, починають виділятися зовсім інші люди, які займають значущі позиції, і узбіччя цього — стагнуюча, консервативна периферія. Та сама індустріальна Росія, яка фактично не змінюється. У вас, насамперед, — це Східна Україна. У Росії — це бідне і деградує село, в якого немає жодних шансів вирватися з цього стану... Тобто країна в стані модернізації розпадається на окремі анклавви, де відбуваються різні процеси і протікає з цієї причини різний час» [119].

У спробах утриматися при владі деякі українські олігархи і їхні російські партнери намагалися зупинити історичний час і законсервувати «совкові» порядки на Донбасі. І все це відбувалося під прикриттям слів про охорону російської національної або донецької регіональної специфіки, яким нібито не підходять європейські норми і цінності. За словами С. Лаврова, Україна сьогодні створює атмосферу відторгнення способу життя

Донбасу: «Ці люди, які хочуть жити так, як вони звикли на своїй землі, оголошуються офіційно терористами, на них влаштовується полювання, по всій Україні висять білборди з поясненням, як виявляти сепаратистів, тих, хто хоче жити по-своєму, не по-українськи, наводяться статті Кримінального кодексу, який за сепаратизм карає терміном позбавлення волі» [120]. У такий спосіб він хитро зводить в одну площину соціокультурну особливість і сепаратизм, державну зраду, посягання на територіальну цілісність і суверенітет держави.

Багато що в сучасному бутті і подальшому розвитку Росії залежатиме від того, чи приймуть і наскільки довго сповідуватимуть охоронну риторику в Росії на масовому рівні. У розумінні народу, як впливає з матеріалів досліджень «Левада-Центру», російська влада стійко асоціюється як кримінальна і мафіозна, однак її приймають як доконаний факт, і зробити з нею нічого неможливо. Ці настрої поширювали і серед жителів Донбасу. А коли до цих настроїв долучили ще й агітацію, що в разі приєднання Донбасу до Росії відразу буде піднято заробітну плату і пенсії, то напівкримінальна природа існуючої в Донбасі економіки відразу стала неактуальною в суспільних настроях. Спрацював мало не головний соціальний механізм «совка» — на «халяву» треба брати, не оглядаючись, поки дають.

Спрацювала й ідеологічна обробка мізків: росіяни Донбасу, мовляв, теж особливий державотворчий народ, тому вони повинні мати привілеї. А оскільки Росія наділена особливими правами на пострадянському просторі, вона повинна в силу історичної місії домінувати і примушувати сусідів до «врахування своїх прав». Цей великодержавний комплекс виконує сильну компенсаторну роль у масовій ідентичності. Відність і заздрість маленької людини компенсується усвідомленням належності до сильної держави, якої всі бояться.

Історичне коріння агресивної політики Росії сягає часів активного «збирання російських земель», оскільки Русь (руські землі) трактували як «споконвічні землі Росії». А це — ключова підміна історичних і буттєвих реалій. Не помилка, а підміна. Русь — це не тільки і не тільки Росія. І далеко не вся Росія — Русь. Логіка Росії була і є донезмоги простою — якщо землі Русі не візьмемо ми, вони дістануться невірним «латинянам»; якщо Крим візьмемо не ми, він дістанеться НАТО. Тих, хто противиться загарбницьким планам Кремля, названо екстремістами і радикалами, що посягають, як свого часу «мазепинці», «петлюрівці», «бандерівці», на імперські традиції «славних петровських часів». Ці політичні банальності покликані відвернути увагу від загарбницьких стратегічних цілей і наслідків російських «гуманітарних операцій» відповідно до стратегії «гібридної війни». А здійснення «права на самооборону» спричинило руйнування в Донбасі інфраструктури міст, масові вбивства і багато трагічних подій.

Логіка подій змушує думати, що сепаратизм стає головним інструментом дестабілізації України як суверенної держави. Остаточні цілі, які переслідують Кремль, ще підлягають з'ясуванню. Однак немає жодного сумніву, що політичний аспект впливу РФ на українські події полягає у

поширенні «політичного хаосу» в країні з перспективами федералізації та недопущення її розвитку на європейських цивілізаційних засадах.

Нарощування кількості тіньових збройних сил Росії на території України мотивується безпідставними заявами про утиск прав російськомовного населення. Ірраціоналізм і пародійність ситуації посилюється тим, що звинувачення висуває держава, де немає жодної повноцінної української школи для етнічних українців Росії. І навпаки — Росія адресує звинувачення державі Україна, де 17 % школярів (що відповідає питомій вазі етнічних росіян в Україні) здобувають середню освіту російською мовою. Для Путіна зразком мовної політики в освіті і тепер є СРСР, коли питома вага тих, хто навчався українською мовою, становила всього 47 % населення України (у 2012/2013 рр. цей показник досяг 82 %). А прикладом радянських методів національної політики в галузі освіти може послужити закриття останньої української школи у Донецьку в 1989 р.

Штучність створеного російською пропагандою міфу про мовну дискримінацію в незалежній Україні виявляють соціологічні опитування, в яких мовне питання привертало увагу не більше 3—4 % громадян України. Воно вже давно перебуває в тіні сучасної концепції розвитку громадянського суспільства: «дві мови — одна нація» за перспективи активного вивчення третьої мови — англійської. Ніколи в незалежній Україні російська мова не була під заборонаю. Проблема в іншому: декому хотілося б мати законодавчо закріплене право жити в Україні й українською мовою не знати, не вивчати, а користуватися виключно російською. А тому має цілковиту рацію український оглядач Ігор Лосев у міркуваннях щодо всіляких пропозицій з нормалізації становища і захисту російської мови на Донбасі. Події на Сході та в Криму, вважає він, — «результат не надмірної українізації, а її практичної відсутності. Якщо у місцевого населення не буде вихована повага і симпатія до української мови, історії та культури, до державних символів, — ці регіони рано чи пізно відійдуть від України, причому не так, як Крим, а цілком демократично. Не можна йти на поводу в імперських русифікаторів. Не слід серйозно сприймати їхні стогони, що нібито скасування ганебного антиукраїнського закону Ківалова—Колесніченка спровокувало російську агресію в Криму та на південному сході. А якщо ми будемо жити так, щоб не давати приводу ворожій Москві, то нам доведеться ліквідувати нашу державу, забути українську мову і стати частиною російського народу. Вже краще дати привід!» [121].

У ключі «миротворчості» керівництво РФ, намагаючись створити «віртуальні» проблеми мовних утисків у східних регіонах України, геть не помічає власних утисків українського і кримськотатарського населення на окупованих територіях. Зокрема, залишаються непоміченими численні заяви представників Меджлісу і демонстрації кримських татар щодо обмеження їхніх прав та ігнорування їхньої громадянської позиції. Ці та інші факти вказують на те, що вторгнення РФ в Україну є прямим викликом ЄС і світовій спільноті, який до того ж несе загрозу посилення

осередків сепаратизму, які час від часу вдаються до терористичних методів.

Мало не два десятки років тому всесвітньо відомий чеський дослідник М. Грох попереджав щодо можливості повторення Росією спекуляцій у мовному питанні за моделлю нацистської Німеччини. Йдеться про фобії німецького населення, коли з виникненням нових незалежних держав у 1918—1919 рр. багато німців раптом виявили, що «їхній статус звівся до рівня офіційної національної меншини. Але, як правило, вони і після цього не бажали змиритися з переважанням мови малих — але тепер панівних — націй, під управлінням яких їм доводилося жити: чехів, румунів, поляків та інших. Це була вибухонебезпечна ситуація, наслідки якої з приходом Третього рейху в Німеччині стали зловісними. Сьогодні відбувається такий же процес зниження національного статусу, як, зокрема, статусу росіян, які стають меншістю в незалежних державах, що формуються завдяки національним рухам. Подібні історичні паралелі між становищем Volksdeutsche і становищем, так би мовити, “Volksrussen” вражають і вселяють тривогу» [122].

Ці тенденції вкотре увиразнюють важливість моніторингу компетентними міжнародними організаціями ситуації в південно-східних областях України. Міжнародне співтовариство повинне самостійно упевнитися у фіктивності заяв щодо мовної ситуації і переконатися, що всі звинувачення з боку Росії є етапом і однією з форм реалізації нею сепаратистської війни.

Розуміння навислої над людством російської загрози на Заході є, але аж ніяк не однотайне. На думку З. Бжезінського, цю загрозу необхідно розглядати і розв’язувати на трьох рівнях. По-перше, необхідно запобігти подальшому застосуванню сили. По-друге, слід «домогтися припинення свідомих спроб Росії дестабілізувати ситуацію в східних областях України. Дуже важко збагнути, наскільки амбітними є заявлені цілі — не випадково в тій частині України, де домінують росіяни, застосування сили виявилось таким витонченим. Учасники збройних конфліктів були добре оснащеними, вони мали ефективну зенітну зброю і танки. Навіть найглибше розчаровані громадяни України, які відчувають неприязнь до її уряду і не відчувують прихильності до цієї країни, не стануть зберігати таку зброю в підвалах і на горищах своїх будинків. Цю зброю їм надали для формування загонів, здатних протистояти потужним військовим формуванням. Це і є формою міждержавної агресії. Інакше це назвати не можна».

Третє завдання полягає в тому, «щоб наполягти, а потім обговорити з росіянами формулу остаточного компромісу, який передбачає заборону на відкрите і масштабне застосування сили і на спроби дестабілізувати ситуацію. А це означає наступне: якщо Україна не буде чинити опору, якщо безлад всередині країни збережеться й уряду не вдасться організувати ефективну систему національного захисту, тоді українську проблему потрібно буде розв’язувати в односторонньому порядку, однак це може спричинити наслідки, які, ймовірно, дестабілізують вразливі держави й відносини між Сходом і Заходом» [123].

Сакраментальне «однак», яке може дестабілізувати відносини між Сходом і Заходом, виражає драматизм ситуації у світі і весь трагізм ситуації в Україні. Передовиці провідних західних газет сповнені описами трагедій і актів насильства на території України, а також роздумами щодо відносин між Росією і Заходом. Ніхто начебто і не сперечається, що США, їхні європейські союзники і партнери повинні відреагувати на анексію Криму Росією, дестабілізацію Східної України, на знищення цивільного авіалайнера — тим більше, що всі ці дії загрожують світовому порядку. Однак усе виписується в невизначену і розмити позицію деяких сил Заходу, як це було і стосовно гітлерівської Німеччини напередодні Другої світової війни.

Осягнути глибини цієї ситуації допомагає стаття «Як уникнути холодної війни» в журналі *Current History* за жовтень 2014 року, автори якої — С. Чарап і Дж. Шапіро — працювали в апараті зовнішньополітичного планування Державного департаменту США під час першого президентського терміну Б. Обама. Це дає підстави сподіватися на досить високий рівень компетентності, знання панівних настроїв в аналітичних центрах і політичних колах США. Розглядаючи ситуацію необхідності відповіді Заходу на виклики Росії, автори зазначають: «Необхідність відповіді не означає, що будь-яка відповідь добра. Дотепер Захід більше налаштований на покарання Росії та її лідерів за моральні злочини, ніж на розв’язання проблем у відносинах, які завели сторони в глухий кут. В основі серйозної реакції мала б бути ширша стратегія, яка враховувала б, що ставки надзвичайно високі для регіональної стабільності, світового порядку і для усвідомлення того, як все це взагалі могло статися» [124]. Про відсутність стратегічного бачення американською адміністрацією сучасних світових трендів заявляв і З. Бжезінський. А теперішній дискурс, спричинений українською кризою, підтверджує це.

У намаганнях зрозуміти, що пішло не так, одна частина американських аналітиків усе зводить до особистісних характеристик президента Путіна, автоматично перебільшуючи роль особистості в історії. Ця позиція має і свої плюси: вона відразу спрощує ситуацію і визначає напрям реагування. Якщо вся справа в особистості Путіна, то від нього слід якось позбутися: наприклад, підвищивши рівень санкцій, підірвати його авторитет і створити передумови для палацового перевороту. Однак відразу спадають на думку некомфортні аналогії: політика щодо Саддама Хусейна в Іраку, Муаммара Каддафі в Лівії, Башара Асада в Сирії не дала очікуваних результатів. З огляду на це американські автори висловлюють припущення: якби Путін «завтра зник, жодну з фундаментальних проблем не було б розв’язано. Насправді, ці проблеми можуть тільки загостритися, оскільки наступники Путіна, можливо, стануть ще більше симпатизувати російському націоналізму і антизахідництву, панівним у російській культурі».

Логіка Чарапа і Шапіро полягає в неминучості мати справу з випадком, коли хвіст крутить собакою: сили російського націоналізму настільки потужні, антизахідництво настільки панує в російській культурі, що будь-який президент Росії

змушений враховувати це. І не факт, що хтось інший, замінивши Путіна, зуміє ефективно контролювати російський націоналізм. Тому, вважають американські автори, українську кризу і не варто розглядати як первинну сутність проблеми, а лише як знак поточного моменту. Цей знак потребує ширшої стратегії у відносинах Росії і Заходу, оскільки «українська криза породила суперечки з приводу доцільності розширення НАТО і ЄС після 1991 р. і про майбутнє цього процесу».

Певна група американських аналітиків вважає, що справа в безперервній експансії НАТО, а посягання Заходу на традиційну сферу впливу Росії призвело до її агресивних дій в Україні. Вихід із цієї ситуації такий: Захід повинен гарантувати Москві, що розширення НАТО буде припинено. Інша група аналітиків вважає, що членство в НАТО є вагомим чинником закріплення демократичних завоювань у посткомуністичній Європі, а тому правильно надати членство в НАТО не тільки Україні та Грузії, а й іншим сусіднім з Росією державам.

Об'єднує ці точки зору те, що Росія за своєю сутністю ворожа Заходу і його цінностям, а тому ніколи не погодиться на справжнє партнерство. Виходячи з цього можливі два варіанти розвитку подій: 1) агресивне стримування Росії; 2) конфронтація з Росією у зв'язку з кризою в Україні. На противагу цим міркуванням американські аналітики висувують і третю версію: якщо визнати можливість «сумісності подальшого розширення західних інститутів із співпрацею між Росією і Заходом, потрібно шукати компроміс. Необхідний баланс між санкціями проти Росії за порушення нею норм міжнародного права і готовністю до поліпшення відносин з нею в майбутньому» [125].

Після розпаду СРСР головною проблемою у міжнародних відносинах на лінії Захід — Схід було те, що еліти Центральної та Східної Європи дуже прагнули стати частиною НАТО і Європейського Союзу, не намагаючись виторгнути для себе особливі умови: «Офіційні особи НАТО і ЄС отримали цілковиту свободу встановлювати свої порядки в міністерствах колишніх країн — членів Варшавського договору, культивуючи правила Брюсселя і створюючи нові структури за цим шаблоном. Новачкам довелося приймати існуючі правила, щоб приєднатися до клубу».

Інша справа, вважають Чарап і Шапіро, — Росія: навіть якби ця країна стала ринковою демократією, навіть якби вона сильно прагнула до членства в НАТО чи ЄС, чого не було і що важко припустити, «НАТО і ЄС не змогли б упоратися із грандіозним завданням перетворення такої великої країни з безліччю соціально-економічних проблем і викликів безпеки, якби самі не пішли на радикальні зміни». Блок НАТО теж не був готовий до радикальних змін. Вихід був знайдений у формулі: «Партнерство Росії без членства в НАТО». Залишався і привід для занепокоєння: беззаперечне прийняття правил гри НАТО і ЄС посткомуністичними країнами за винятком Росії створювало враження, що колишні союзники по Варшавському договору мали б перейти до нової для них ролі — стримування російського впливу.

Такі перипетії автоматично почали розкручувати спіраль «дії — протидії». У квітні 2008 року на саміті НАТО в Бухаресті було прийнято підсумкову декларацію, в якій чітко заявлено про те, що Україна і Грузія стануть членами Альянсу. Відповідь Росії не надто забарилася — в серпні 2008 року вона вторглася в Грузію і визнала два регіони, що відкололися, незалежними державами. У тому ж році ЄС прийняла програму «Східного партнерства», яка передбачала глибоку економічну і політичну інтеграцію Молдови, України, Білорусі, Грузії, Вірменії та Азербайджану, але не Росії. У відповідь Москва активізувала просування власних проектів регіональної інтеграції в оборонній та економічній сферах — Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) і Євразійського економічного союзу. Перебіг цих подій аргументує розгляд кризи в Україні в контексті ось цієї боротьби за вплив у країнах, які Європа і Росія звикли називати своїми «спільними сусідами». Зрив підписання угоди України з ЄС, Євромайдан і подальша втеча Януковича з України різко змінили диспозицію.

Гамбіт Росії щодо України, включаючи анексію Криму, призвів до того, що парадигма партнерства Росії і Заходу без членства в західних організаціях була викинута на смітник історії. У відповідь на дії Москви Захід формує потрібну стратегію щодо України: 1) поглиблення інтеграції з новим українським урядом та іншими вразливими сусідами Росії; 2) накладання санкцій на Росію й ізолювання її; 3) посилення захисту країн — членів НАТО в Центральній і Східній Європі. Більш того, Захід подвоїв зусилля з розширення сфери впливу далі на схід — Україна, Грузія і Молдова вже підписали договори про асоціацію. У відповідь Росія, ймовірно, посилить свій опір, і тим самим цикл дії і протидії продовжиться. «За цих обставин, — вважають американські аналітики, — пропозиція нових гарантій безпеки НАТО або членства в Євросоюзі дедалі більш уразливим державам, які мають спільний кордон з Росією, підвищує ризики прямого збройного конфлікту. І Захід практично не зможе підтвердити ділом гарантії безпеки, які він надає цим країнам. Москва дала ясно зрозуміти, що вважає своїм життєво важливим інтересом непоширення євроатлантичних організацій на територію суміжних з нею держав, тоді як Європа і США не вважають безпеку сусідів Росії своїм фундаментальним інтересом» [126].

Якщо це не так, то в майбутньому буде змога впевнитися, як налаштована сучасна громадська думка США щодо холодної війни: чи пожертвують Сполучені Штати Нью-Йорком, щоб захистити Берлін? Американські аналітики вважають, що на сьогодні ніхто не вірить у готовність американців зробити це заради Києва. Ця проблема має для американців і світоглядний вимір: чи варто так ризикувати в ім'я торжества принципу, за яким кожна країна має право на власний вибір у зовнішній політиці? У 1953 р. в Берліні, у 1956 р. в Будапешті і в 1968 р. у Празі американці на такий ризик не пішли. Не вдалися до рішучих кроків і після анексії Криму. А Росія тим часом, пишуть Чарап і Шапіро, «довела готовність до рішучих дій і продемонструвала, що це більше не риторичне

запитання» [127]. Думка відставних аналітиків Держдепу США, не будучи істиною в останній інстанції, відображає позицію значної частини американського суспільства. Крім того, за повідомленнями українських ЗМІ, у багатьох столицях світу також схилиються до того, що з Путіним «слід розмовляти і домовлятися» [128].

Чітко цю позицію виклав Г. Кіссінджер: «Якщо ми будемо серйозно ставитися до Росії як до великої держави, нам потрібно на ранньому етапі визначити, як примирити її занепокоєння з нашими потребами. Нам слід вивчити можливість запровадження демілітаризованої зони на території, що відокремлює Росію від дислокованих в Європі військ НАТО. Захід не наважується зайнятися всерйоз економічним відновленням Греції, і він абсолютно точно не готовий витягувати Україну з економічної кризи, щоб це була вулиця з одностороннім рухом. Тому потрібно, як мінімум, розглянути можливість якоїсь співпраці між Заходом і Росією в Україні, яка повинна мати статус неприєднаної країни. Криза в Україні перетворюється на трагедію, тому що довгострокові інтереси побудови світового порядку плутають з необхідністю відновлення національного самовизначення та ідентичності України». На думку Кіссінджера, ситуація, що складається, веде до катастрофи: «Це означає, що головним завданням для Заходу стала руйнація Росії, тоді як довготривала мета повинна полягати в тому, щоб інтегрувати її» [129].

Такі думки переконують, наскільки важко Україні обстоювати свої позиції, не допускаючи компромісів за рахунок своїх корінних інтересів. При цьому доводиться враховувати і те, що нові домовленості про врегулювання ситуації в Україні мають бути прийнятні і для Заходу, і для Росії. Від цього не втекти. За цих обставин радикально налаштованим українцям слід зважати, що альтернативою такій позиції буде лише подальша конфронтація з Росією, якої Захід не бажає, задля обстоювання принципів, які Захід не готовий захищати. Не заглядаючи у віддалене майбутнє, яке може постати в іншому світлі, на сьогоднішній ситуація виглядає саме так і далеко несприятливо для інтересів України. І, попри все, Україна має вистояти.

Допомогою в цьому, безсумнівно, є підтримка країн Європейського Союзу, Сполучених Штатів, Австралії і Канади. Багато тамтешніх політиків і експертів вважає, що Захід повинен допомогти Україні й оборонною зброєю. Мова не про те, щоб озброювати українців для нападу на Росію. Та й неможливо напасти на країну, таку як Росія, маючи тільки оборонну зброю. Але оборонна зброя має бути як стримувальний чинник, щоб позбавити спокуси розв'язати українське питання збройним шляхом. Слід продовжувати діалог задля пошуку можливих компромісів. Стримувальна сила і відкритість до діалогу можуть бути ефективною стратегією в цій ситуації. Питання тільки у формулі можливого компромісу.

Ні в кого не викликає сумніву, що Україна має продовжувати рух, публічно підтриманий переважно більшістю громадян, до членства в Євросоюзі. Це тривалий процес, який потребуватиме і часу, і терпіння. І це ослаблює аргументи Росії, бо

уявлювана нею небезпека з боку ЄС стає віддаленою, а негативні наслідки у сфері зовнішньоекономічних відносин — не такими для неї руйнівними. Не менш вимушеною є необхідність переконати Росію в тому, що Україна, маючи на меті вступити в НАТО, найближчим часом до цього не готова. Одночасно потрібно дати чіткий меседж Росії про те, що Україна ніколи не стане членом Євразійського Союзу. Приблизно так, як висловлено на рівні громадянського суспільства словами Анастасії Дмитрук: «Никогда мы не будем братьями / Ни по Родине, ни по матери. / Духа нет у вас — быть свободными, / Нам не стать даже сводными». І зовсім інше — взаємовигідні торгові угоди між Україною і Росією, які не потребуватимуть збільшення витрат на обстоювання авторитету ціною незалежності іншої країни.

Є й питання, які не підлягають компромісному вирішенню. Йдеться про територіальну цілісність країни, зокрема і Крим. Прикладом у цьому може послужити «тайванське питання» в зовнішній політиці Китаю. У силу обставин китайці в XX ст. дійшли думки, що тайванську проблему буде вирішено «не в цьому столітті», однак ніхто не відмовився від цієї споконвічно китайської території.

Тривалий час даватимуть про себе знати й інші питання. Серед них — ставлення українців до Росії. Ворожість значної частини українців до сусідньої держави — нове явище, спричинене насамперед її агресивними діями. Відповідальність за це — на творцях нової путінської міфології про місце і роль Росії в сучасному світі.

За всієї убогості політики історичного безпам'ятства варто все-таки нагадати ідеологам «путінізму» слова з пісні Б. Окуджави: «Каину дай раскаяние». Може, станеться диво...

Література

1. Збигнев Бжезинский. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно: <http://rusnod.ru/news/theme4870.html>
2. Игорь Зевелев. Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новейшая внешнеполитическая доктрина России. — Доступно: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/granit-cy-russkogo-mira—16582>
3. Там же.
4. Збигнев Бжезинский. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно: <http://rusnod.ru/news/theme4870.html>
5. Шахназаров Г. Х. и др. Самоопределение России. Аналитический доклад по проекту «Россия в формирующейся глобальной системе». — Доступно: <http://www.uct.kiev.ua/~sofi/pf2/shakhn.html>
6. Меркель усомнилась в адекватности Путина. — LB.ua. — Доступно: http://lb.ua/news/2014/03/03/257911_merkel_usomnilas_adekvatnosti.html?print
7. Бжезинский З. Характер игры меняется. Запад принимает твердую позицию по России. — Доступно: <http://obozrevatel.com/politics/31597-bzhezinskij-harakter-igryi-menyetsya-zapad-sejchas-prinimaet-tverduyu-pozitsiyu-po-rf.htm>
8. СМИ сообщили о сомнениях Меркель в здравомыслии Путина. — Доступно: <http://www.forbes.ru/print/node/251591>

9. FT: Маневры Меркель обеспечили ужесточение санкций против Путина. — Доступно:

<http://nvua.net/print/world/FT-manevry-merkel-obespechili-uzhestochenie-sankciy-protiv-Putina-5770.html>

10. Збигнев Бжезинский. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно:

<http://rusnod.ru/news/theme4870.html>

11. См. Тойнби А. Постигание истории. — СПб.-М., 1991. — 607 с.

12. Шевцова Л. Россия: логика упадка / Новая газета. — №101—102. — 12—14 сентября. — 2011. — Доступно:

<http://www.novayagazeta.ru/data/2011/101/19.html?print=20111409180>

13. Там же.

14. Там же.

15. Шахназаров Г. Х и др. Самоопределение России. Аналитический доклад по проекту «Россия в формирующейся глобальной системе». — Доступно:

<http://www.uct.kiev.ua/~sofi/pf2/shakhn.html>

16. Там же.

17. Там же.

18. Гудков Л. Природа «путинизма». / Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. — Доступно: <http://www.levada.ru/press/2009121600.html>

19. Макаренко В. Уроки Ханы Арендт: внеконтекстуальные проблемы системы организационной лжи (статья 1). // Политическая концептология. — №1, 2015. — С. 8.

20. Гудков Л. Природа «путинизма». / Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. — Доступно: <http://www.levada.ru/press/2009121600.html>

21. Отпущенный из психлечебницы Панин обругал Земфиру за акцию с украинским флагом. — Доступно:

http://joinfo.ua/showbiz/1103291_Otpuschenniy-psihlechebnitsi-Panin-obrugal.html

22. Гудков Л. Природа «путинизма». / Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. — Доступно: <http://www.levada.ru/press/2009121600.html>

23. Гудков Л. Д. Абортивная модернизация. / Л. Д. Гудков. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССАЭН), 2011. — 630 с.

24. Гудков Л. Природа «путинизма». / Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. — Доступно: <http://www.levada.ru/press/2009121600.html>

25. Там же.

26. Там же.

27. Галумов Э. А. Имидж против имиджа. — М., Известия. 2005. — С. 69—83; Моисеева В. Негативный имидж России препятствует ее развитию // Независимая газета. — 2003. — 11 апреля.

28. Быков И. А. Проблема влияния на экспертное сообщество и журналистов через специальные мероприятия (На примере международного дискуссионного клуба «Валдай». — Доступно:

bykov.socionet.ru/public/Bykov_Valdai.html

29. Юбилейный Валдай. — Доступно:

Nikolas-Lambert.livejournal.com/373945.html

30. Николай Злобин: «С царем во главе, без царя в голове». Информационно-аналитический портал ПРОФИЛЬ. — Доступно:

www.profile.ru/article/nikolai-zlobin-«s-tsarem-voglave-bez-tsarya-v-golove»-77377

31. Там же.

32. Сегодня Владимир Путин принял участие в работе международного дискуссионного клуба «Валдай». — Доступно:

www.gazeta.ru/business/2013/19/5660621.html

33. Николай Злобин: «С царем во главе, без царя в голове». Информационно-аналитический портал ПРОФИЛЬ. — Доступно:

www.profile.ru/article/nikolai-zlobin-«s-tsarem-voglave-bez-tsarya-v-golove»-77377

34. Радио ЭХО Москвы: Особое мнение, 20.09.2013.19:08 Николай Злобин. — Доступно:

www.echo.msk.ru/programs/personalno/1160024-echo/

35. Там же.

36. Там же.

37. Национальная идентичность на Валдае / Вестник Кавказа. — Доступно:

www.vestikavkaza.ru/articles/Nationalnaya-identichnost-na-Valdae.html

38. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно:

www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html

39. Там же.

40. Ренан Э. Что такое нация? — Доступно:

www.hrono.ru/statii/2006/renan_naci.php

41. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно:

www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html

42. Там же.

43. Там же.

44. Там же.

45. Козелек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Переклад з німецької — К., «ДУХ І ЛІТЕРА», 2006, — с.52.

46. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно:

www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html

47. Ренан Э. Что такое нация? — Доступно:

www.hrono.ru/statii/2006/renan_naci.php

48. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно:

www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html

49. Песков рассказал о зашкаливающем рейтинге Путина. — Доступно:

<http://lenta.ru/news/2014/03/07/rating/>

50. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно:

www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html

51. Особенности российской интеграционной политики. — Доступно:

<http://snosmi.ru/social/20110626/171253118-print.html>

52. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно:

www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html

53. Россияне высказались за присоединение к РФ республик бывшего СССР. — Доступно:

<http://ruslentanews.com/news/mir/45971-rossijane-wyskazalis-za-prisoedinenie-k-rf-respublik-byvshego-sssr.html>

54. За призывы вернуть Крым Украине в России будут бросать в тюрьму на пять лет: Новости УНИАН. — Доступно:
<http://www.unian.net/politics/900135-za-prizyvivy-vernut-kryim-ukraine-v-rossii-budut-brosat-v-tyurmu-na-pyat-let.html>
55. Лилия Шевцова *ej.ru*).(День №171, вторник 24 сентября 2013, С. 4.
56. Валдай после Мюнхена: Владимир Путин призвал к обретению и укреплению национальной идентичности. — Доступно:
<http://oko-planet.su/politikrus/print:page,1,211001-valday-posle-myunhena-vladimir-putin-prizval-k-obreteniyu-i-ukrepleniyu-nacionalnoy-identichnosti.html>
57. Коэн Ариэль. Новый поворот: какую национальную идею Путин предложил России на Валдае. — Доступно:
<http://www.forbes.ru/print/node/245090>
58. Национальная идентичность на Валдае / Вестник Кавказа. — Доступно:
www.vestikavkaza.ru/articles/Nationalnaya-identichnost-na-Valdae.html
59. Горбачев М. Необходимо вернуться к новому мышлению. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Neobkhodimo-vernutsya-k-novomu-myshleniyu-16945>
60. Горбачев М. «Я против любых стен». — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Ya-protiv-lyubikh-sten-17051>
61. Там же.
62. Там же.
63. Примаков Е. Украина: тяжелое сегодня и сложное завтра. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Ukraine-tyazheloe-segodnya-i-slozhnoe-zavtra-16954
64. Караганов С. Причина этого конфликта — заблуждение Запада, поэтому русские не сдадутся. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/pubcol/Prichina-etogo-konflikta-zabluzhdeniya-Zapada-poetomu-russkie-ne-sdadsya-16975>
65. Арбатов А. Украина и реальная политика. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/ukraina-i-realnaya-politika-16754
66. Исследование МИД Германии: При Путине РФ стала авторитарным государством. — Доступно:
<http://www.unian.net/world/987513-issledovanie-mid-germanii-pri-putine-rf-stala-avtoritarnym-gosudarstvom.html>
67. Российский дипломат заявил, что при Путине война с Украиной не закончится. — Доступно:
<http://obozrevatel.com/politics/76592-rossijskij-diplomat-zayavil-chto-pri-putine-vojna-s-ukrainoj-ne-zakonchitsya.htm>
68. Если Путин не совершит ошибок, его режим может продержаться еще 20 лет — Ходорковский. — Доступно:
<http://www.unian.net/world/987536-esli-putin-ne-sovershit-oshibok-ego-rejim-mojet-proderjatsya-eshe-20-let-hodorkovskiy.html>
69. Арбатов А. Украина и реальная политика. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/ukraina-i-realnaya-politika-16754
70. Иванов С. Мир без стен. — Доступно:
http://globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Mir-bez-sten-16983
71. Арбатов А. Украина и реальная политика. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/ukraina-i-realnaya-politika-16754
72. Там же.
73. Там же.
74. Там же.
75. фон Шуберт Е. Вольфганг Ишингер: мы не полностью оценили значение Мюнхенской речи Путина... — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/diplomacy/Volf-gang-Ishinger-my-ne-polnostyu-otcenili-znachenie-Myunkhenskoi-rechi-Putina-16942>
76. Путин: «Украина — это даже не государство!» — Доступно:
http://censor.net.ua/resonance/294/putin_eto_daje_ne_gosudarstvoquot_
77. Арбатов А. Украина и реальная политика — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/ukraina-i-realnaya-politika-16754
78. Болотное дело глазами россиян и москвичей. — Доступно:
<http://www.levada.ru/print/07-06-2013/bolotnoe-delo-glazami-rossiyan-i-moskvichei>
79. Гриценко Е. Игорь Померанцев: Россия кажется больной страной. — Доступно:
http://life.pravda.com.ua/person/2014/09/16/180410/view_print
80. Джон Миршаймер: «Почему в украинском кризисе виноват Запад». — Доступно:
<http://ruposters.ru/archives/9027>
81. Там же.
82. Николс Т. Лидер России — не реалист и не националист. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Lider-Rossii-ne-realist-i-ne-nationalist-16962
83. Там же.
84. Там же.
85. Там же.
86. Там же.
87. Гудков Л. Имморализм постсоветского общества: его истоки, представления и последствия. — Доступно:
<http://www.cjgita.ru/a.n.-alekseev/kontekst/immoralizm-postsovetskogo-obshtstva-ego-istoki-proyavleniya-i-posledstviya>
88. фон Шуберт Егор. Эдвард Люттвак: «У русских есть стратегический талант». Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Edvard-Lyutttvak-U-russkikh-est-strategicheskii-talant-16805>
89. Тагаева Л. Лев Гудков: «Если за все отвечает один человек в стране, через какое-то время иллюзии в отношении его способностей превращаются в раздражение». — Доступно:
http://slon.ru/russia/lev_gudkov_esli_za_vse_otvechaet_odin_chelovek_v_strane_cherez_kakoe_to_vremya_illuzii_v_otnoshenii_1107112.shtml
90. Гудков Л. Имморализм постсоветского общества: его истоки, представления и последствия. — Доступно:
<http://www.cjgita.ru/a.n.-alekseev/kontekst/immoralizm-postsovetskogo-obshtstva-ego-istoki-proyavleniya-i-posledstviya>

91. Тагаева Л. Лев Гудков: «Если за все отвечает один человек в стране, через какое-то время иллюзии в отношении его способностей превращаются в раздражение». — Доступно:

http://slon.ru/russia/lev_gudkov_esli_za_vse_otvechaet_odin_chelovek_v_strane_cherez_kakoe_to_vremya_illuzii_v_otnoshenii_1107112.xhtml).

92. Марченко Н., Франчук М. Русский пир «нерукопожатных» / «День», 2014. — №130—131. — 18—19 июля. — С. 20—21.

93. Там же.

94. Тагаева Л. Лев Гудков: «Если за все отвечает один человек в стране, через какое-то время иллюзии в отношении его способностей превращаются в раздражение». — Доступно:

http://slon.ru/russia/lev_gudkov_esli_za_vse_otvechaet_odin_chelovek_v_strane_cherez_kakoe_to_vremya_illuzii_v_otnoshenii_1107112.xhtml

95. Левада-Центр. Присоединение Крыма к России. — Доступно:

<http://www.levada.ru/print/02-09-2014/prisoedinenie-kryma-k-rossii>

96. Там же.

97. Киссинджер Г. Как сконструировать Новый мировой порядок. — Доступно:

<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Kak-skonstruirovat-Novyi-mirovoi-poryadok-16911>

98. Обама: Россия — вторая угроза после вируса Эбола. — Доступно:

<http://grani.ru?Politics?Russia/m.233343.html>

99. Киссинджер Г. Как сконструировать Новый мировой порядок. — Доступно:

<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Kak-skonstruirovat-Novyi-mirovoi-poryadok-16911>

100. Гат А. Возвращение авторитарных великих держав. — Доступно:

<http://inosmi.ru/world/20070712/235498-print.html>

101. Мид У.-Р. Возвращение геополитики. — Доступно:

http://inosmi.ru/foreignaffairs_org/20140501/219969078-print.html

102. Там же.

103. Злобин Н. О моделях / Российская газета. — Доступно:

<http://www.rg.ru/printable/2013/08/21/modeli.html>

104. Лукьянов Ф. Консерватизм сближает. — Доступно:

<http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Konservativizm-sblizhaet-17019>

105. Тейлер Дж. Готов ли российский президент начать третью мировую войну? — Доступно:

<http://inosmi.ru/russia/20140905/222815358-print.html>

106. Игорь Зевелев. Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новейшая внешнеполитическая доктрина России. — Доступно:

<http://www.globalaffairs.ru/print/number/granitcy-russkogo-mira-16582>.

107. Там же.

108. Там же.

109. Там же.

110. Громыко А. Цивилизация и Россия. Споры продолжаются. — Доступно:

<http://sr.fondedin.ru/new/admin/print.php?id=1247833506&archive=1247834106>

111. Выступление министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова на 48-й Мюнхенской конференции по безопасности, Мюнхен, 4 февраля 2012 г. — Доступно:

<http://www.mid.ru/bdomp/ns-dos.nsf/44a7dafc231dc11ac32576d600>

112. Песков рассказал о зашкаливающем рейтинге Путина. — Доступно:

<http://lenta.ru/news/2014/03/07/rating/>

113. Обращение Президента Российской Федерации 18 марта 2014 года. — Доступно:

<http://news.kremlin.ru/news/20603/print>

114. Игорь Зевелев. Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новейшая внешнеполитическая доктрина России. — Доступно:

<http://www.globalaffairs.ru/print/number/granitcy-russkogo-mira-16582>

115. Збигнев Бжезинский. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно:

<http://rusnod.ru/news/theme4870.html>

116. Путин о ситуации в Украине. Выступление на совещании послов 1 июля 2014 года. — Доступно:

<http://www.solonin.org/doc-putin-o-situatsii-v-ukraine>

117. Совет по внешней и оборонной политике представляет «Стратегию XXI». — Доступно:

<http://www.globalaffairs.ru/print/event/Sovet-po-vneshnei-i-oboronnoi-politike-predstavlyayet-Strategiyu-XXI-16427>

118. Гудков Л. Резервация «совка» — это индустриальная Россия и Восточная Украина. — Доступно:

<http://glavcom.ua/articles/7509.html>

119. Там же.

120. Глава МИД России обвинил Киев в охоте на жителей Донбасса. — Доступно:

<http://korrespondent.net/world/russia/3505640-lavrov-sovetuet-ukrayne-ne-zaykatsia-ob-unytarnosty>

121. Лосев И. Лицемеры «миротворчества» // «День». — 2014. — №130—131. — 18—19 июля. — С. 21.

122. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. — М., Праксис, 2002. — С. 138-139.

123. Бжезинский З. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно:

<http://rusnod.ru/news/theme4870.html>

124. Чарп С., Шапиро Дж. Как избежать новой холодной войны. — Доступно:

http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crusis/Kak-izbezhat-novoi-kholodnoi-voiny-17041

125. Там же.

126. Там же.

127. Там же.

128. Сирук Н. «Беги, Гиллари, беги...» // День, 3192, 15 октября 2014 г.

129. Киссинджер Г., Хейлбран Дж. Генри Киссинджер: Обама скорее идеолог, чем стратег. — Доступно:

<http://www.globalaffairs.ru/print/diplomacy/Genri-Kissindzher-Obama-skoree-ideolog-chem-strateg-17659>

Шкляр Леонід Євдокимович

доктор політичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

«Нормандський формат»: за і проти. Сценарії для України

У статті йдеться про агресивну політику Росії щодо України — від анексії Криму та збройного конфлікту на Донбасі — до ескалації військових дій у Сирії.

Ключові слова: збройний конфлікт, ескалація військових дій, глобалізований світ, європейський вибір, військово-інформаційний наступ, дипломатія сили

Головною подією 2015 року на дипломатичному фронті без сумніву стала 70-а сесія Генеральної Асамблеї ООН. Підставою для цього стала не стільки кругла дата створення міжнародної організації, скільки той вузол проблем, що виник в останні роки. Насамперед, йдеться про агресивну політику Росії щодо України — від анексії Криму та збройного конфлікту на Донбасі — до ескалації військових дій у Сирії. Вказані обставини кинули серйозний виклик світовому порядку, що утворився після Другої світової війни, насамперед у його європейській частині, а також створили реальну загрозу хиткого балансу сил у вкрай нестабільному регіоні світу — на Близькому Сході. Вказані обставини підсилювали градус очікувань не лише з боку безпосередніх учасників подій, а й тих, хто прямо не причетний до конфліктних зон. Адже у сучасному глобалізованому світі, де перетинаються мільйони і мільярди інтересів, бути стороннім спостерігачем за подіями не випадає.

Значною мірою ці очікування були виправдані, зокрема, для України тим, що «українська тематика» не відійшла на периферію свідомості світових гравців, як того хотіла насамперед Росія, переключивши увагу міжнародних ЗМІ та учасників сесії ГА ООН виключно на сирійську проблематику. Йдеться у першу чергу про такі країни як США, Німеччина, Франція та інші впливові держави сучасного світу. Зокрема, про українську ситуацію говорив Президент США Барак Обама, виступ якого на Сесії ГА ООН Президент України П. Порошенко охарактеризував як «сильний».

Своєрідну естафету від ООН, де йшлося про Україну у загальному контексті світових проблем, сприйняла «Нормандська четвірка» — спеціально створений переговорний майданчик для політико-дипломатичного врегулювання ситуації на Донбасі. Учасниками цього формату є Україна, Німеччина, Франція та Росія. Зустріч вказаної «четвірки» відбулася 2 жовтня 2015 року у Парижі. Як слушно зауважив один із вітчизняних експертів, ця зустріч не покінчила з війною на Донбасі, але вона зупинила гарячу фазу конфлікту, що розгорався.[1]. І в цьому хай невеликий, але позитив у напрямку до нормалізації ситуації. Про більш конкретний аналіз проблеми, яким опікується «Нормандський формат», йтиметься далі, а зараз варто зупинитися на інших ключових питаннях, а саме: хто стоїть за лаштунками «донбаської кризи»; чи є шанси і можливості уникнути подальшої ескалації війни у цьому регіоні України; які сценарії очіку-

ють Україну внаслідок реалізації Мінських угод («Мінськ-2») та паризьких домовленостей від 2 жовтня 2015 у «Нормандському форматі»?

«Дипломатія» брутальної сили

Вітчизняний політичний філософ та експерт з конфліктології С. Дацюк слушно зауважив: «Росія увійшла у схему імперського милітаризму: одна війна завершується, одна війна в активній фазі, ще одна війна в Україні».[2]. Від себе додам, що стан «імперського милітаризму» є характерною рисою російських імперій незалежно від політичного режиму та його ідеологічного наповнення.[3]. На жаль, і після самоліквідації радянського союзу як «червоної» імперії у 1991 році, ця сумна традиція нікуди не поділася.

Підтвердження цього знаходимо насамперед у тій політиці, яку останніми роками проводить Російська Федерація як самостійна держава. Попри задекларовану прихильність демократичним принципам, насправді реалії життя її спростовують. Це підтверджується курсом на згортання демократії як всередині країни, так і на міжнародній арені. Вибірка щодо участі Росії у війнах та збройних конфліктах останніх понад ста років показує, що майже кожен п'ять років ця країна постійно конфліктує зі своїми сусідами, але не лише сусідами, як показує сирійська ситуація.

Проте, якщо війни царського режиму можна пояснити геополітичними інтересами за сфери впливу, а більшовицького — ідеєю «світової революції», то яка причина спонукає нинішню російську владу наслідувати експансіоністську політику своїх попередників? Як на наш погляд, природа цього явища полягає у тому, що внаслідок реформ 90-х років минулого століття Росія так і не стала по справжньому демократичною. Задекларовані ліберальні цінності досить швидко були дискредитовані атакою консервативних сил, а роль «духовних скрепів» стали відігравати найреакційніші ідеологеми та міфологеми, які неодноразово заводили Росію в історичну прірву. Консолідуючою національною ідеєю як для сучасних російських еліт, так і значної частини суспільства стала ідея відновлення імперії, а ключовою ланкою в її реалізації — зберегти Україну в орбіті свого контролю та впливу. Варто було лише дочекатися слушного моменту, — політичної кризи, викликані політикою В. Януковича, щоб на неї було здійснено військово-інформаційний наступ у вигляді

«гібридної війни» з відторгненням територій та збройними заколотами в окремих регіонах країни. На думку кремлівських стратегів така мить настала під час Євромайдану 2013/2014 років, коли активна частина суспільства підтримала Європейський, а не Євразійський вибір. При цьому колишня «еліта», зрадивши свій народ, замість того щоб постати перед судом, втекла до Росії, — свого спонсора і ляльководу. По собі залишивши зруйновану корупцією економіку, недієздатну армію, паралізовану службу безпеки, розчароване і дезорієнтоване суспільство. Цим і скористалася нинішня російська влада, зробивши ставку на військову силу як інструмент реалізації своїх політичних планів по відродженню імперії.

Слід зазначити, що під час сесії ГА ООН загострилася ситуація на Близькому Сході, насамперед у Сирії, пов'язану з планами Росії зі зброєю втрутитися у сирійський конфлікт під виглядом боротьби з так званою Ісламською державою (ІДІЛ) на боці режиму Б. Асада. Окрім планів закріпитися у цьому регіоні, Росія, як зазначалося, хотіла перемкнути громадську увагу світу з України на Сирію.

Звісно, процеси в Україні та Сирії різнопланові, проте не можна не відзначити деякі паралелі. Як відомо, кілька років тому в країнах арабського сходу прокотилася «арабська весна», мета якої — скинути авторитарні режими, демократизувати політичне життя, розпочати модернізацію економіки та суспільства. Докотившись до Сирії, цей процес наštовхнувся на силовий опір з боку авторитарного режиму Б. Асада.

Торкаючись паралелей між подіями в Україні та Сирії канцлер Німеччини А. Меркель зазначила: «у відносинах з РФ Україна та Сирія є двома окремими темами... Єдиним спільним знаменником у певній мірі є той факт, що російський президент В. Путін грає роль і в сирійському, і в українському конфліктах». [3].

З самого початку «арабської весни» по — сирійській, офіційний Кремль став на боці влади, яку він вважає «легітимною». Що таке «легітимність влади», де проживає 80% сунітів, а країною безстроково править персонаж, який представляє алавітську меншину, що становить близько 10% населення, мабуть знає лише кремлівська юриспруденція. Але як би там не було, факт залишається фактом: і у випадку з Україною, і у випадку з сирійськими повстанцями симпатії Кремля опинилися на боці сил реакції, а не демократії. У нашому випадку — Януковича і його оточення, у сирійському — Асада з його спільниками — шиїтами та алавітами. Виникає питання, чому Кремль опиняється на боці реакції, а не прогресу? Відповідь очевидна — авторитарний кремлівський режим боїться реальної, а не «керованої» демократії, бо в ній він бачає загрозу не лише владі самого Путіна, а й в цілому імперському проекту сучасної правлячої російської еліти. Демократія та імперія — речі не сумісні!

Війна для Кремля необхідна і ще з одної причини: відновити статус великої держави, з якою рахуються як з рівним партнером сильні світу цього. Тут йдеться про особливе кремлівське розуміння «величчя». Воно вбачається не у досягненнях гуманітарних прав людини, економічних свобод, науково-технологічних інноваціях тощо, а, насам-

перед, ця «величчя» усвідомлюється через прицил автомата Калашникова, наявності ядерного арсеналу тощо. Відтак, йдеться про архаїчне розуміння «величчя держави», під якою в Росії розуміють не сучасні технологічні прориви та демократичні свободи, а здатність анексувати чужі території, спираючись на чинник військової сили.

Технологія політики, у центрі якої — військова складова, будується за принципом: спочатку силовий тиск, шантаж, залякування або й пряме військове втручання, як це, наприклад, мало місце під час грузинсько-російської війни 2008 року, а вже потім переговори з позиції сили. Згадаймо унікальний «винахід» російської дипломатії, застосований свого часу як привід до війни з Грузією, — «присилування до миру»! Російська ж народна мудрість гласить: *«наси́льно мил не будеш»*. Ото ж і примушувати до миру кого б то не було через силу не випадає. Таку дипломатію ми називаємо брутальною, тому що тут рівноправний діалог, пошук компромісів підмінюється диктатом сили та погрозами її застосування. Як апофеоз ставки саме на «силову» дипломатію слід трактувати і дозвіл Ради Федерації Росії — вищої палати російського парламенту на застосування військ за межами території країни, ухваленого одностайним голосуванням 30 вересня 2015 року.

І, нарешті, ще один чинник, який відіграє важливу роль у силовій «дипломатії» російських можновладців — це прагнення змусити західних лідерів повернутися до «Ялтинсько-потсдамської картини світу», що утворилася внаслідок Другої світової війни. Нагадаємо, що в цій «картині» йдеться про розподіл сфер впливу великих держав, а отже не мало не багато — про фактичну ревізію результатів програної радянським союзом холодної війни, яку інколи ще називають Третьою світовою. Зокрема, такої трактовки поведінки Путіна на міжнародній арені дотримується російський експерт В. Белковський. [4].

Чи вдасться Путіну нав'язати світовій спільноті свій порядок денний у питанні нинішнього світопорядку є великі сумніви. Адже це суперечить фундаментальним принципам демократичного світогляду, в основі якого покладено цінності, а не лише інтереси. Натомість В. Путін і його команда дотримується іншої філософії: інтереси понад усе, а цінності за «залишковим принципом». Ця філософія успішно працювала у добу біполярного світу, сьогодні ж світ кардинально змінився і змінюється. Ця еволюція вказує на вектор багатополярності, а не реанімацію біполярності з його протистоянням двох наддержав. Тому ідеологічним підґрунтям світопорядку, що формується, є ціннісні імперативи, а не прагматичні інтереси, що передбачає діалог культур і цивілізацій, а не конфронтацію і війну.

Таким чином, можна констатувати, що у путінській Росії зроблено ставку на «дипломатію» брутальної сили, мета якої — імперський проект та «Ялтинсько-потсдамська картина» світового порядку. Чи є шанси в Україні вистояти і реалізувати свій проект європейської інтеграції? Як і що для цього потрібно зробити?

Норманський формат: мата і підсумки

Те, що сьогодні зветься «Нормандським форматом» або «нормандською четвіркою» було започат-

ковано у червні 2014 року під час зустрічі глав європейських держав з нагоди 70-ї річниці відкриття Другого фронту у роки Другої світової війни. Його утворили Україна та Росія як сторони конфлікту на Донбасі та Німеччина і Франція як посередники. Метою роботи «нормандської четвірки» став пошук можливостей дипломатичним а не воєнним шляхом розв'язати донбаську кризу. Цей формат включає як зустрічі на рівні глав держав та конференції у телефонному режимі, так і контакти міністрів закордонних справ чи уповноважених на те осіб країнами-учасниками. За більш як рік роботи «четвірки» було три зустрічі та декілька телефонних конференцій на рівні голів держав, де йшлося про припинення вогню та майбутнє Донбасу у складі України. Так, на зустрічі 16—17 жовтня 2014 року у Мілані, зокрема, йшлося про статус тимчасово непідконтрольних українській владі територій у майбутньому. Саме тоді виникла тема про так званий «особливий» статус цих територій.

Зрозуміло, що інтереси учасників вказаного «формату» не збігалися від самого початку, адже за столом переговорів опинилися — агресор (Росія з її сателітами) та жертва (Україна). Якщо наша країна від самого початку ставила питання про деескалацію конфлікту через припинення вогню і виведення російських бойових підрозділів, відновлення суверенітету держави у міжнародно визнаних кордонах на своїй території, то інтерес Росії полягав у легалізації та легітимзації сепаратистів, які підняли збройний заколот за військової, технічної та «гуманітарної» допомоги російської сторони.

На жаль, «четвірка» не стала одразу чинником деескалації конфлікту, більше того саме в період її утворення та перших кроків діяльності сталися такі резонансні події як збитий над Донбасом літак з цивільними пасажирами — Боїнг МН-17 та трагедія під Іловайськом. На тлі цих подій у вересні 2014 року під впливом «Нормандської четвірки» було ухвалено план припинення вогню та нормалізації ситуації у регіоні, відомого як «Мінськ-1».

Як показав подальший перебіг подій, ухвалений план був використаний ворогом для нарощування сили і підготовки до нових операцій, які у кінцевому підсумку призвели до втрати українською армією контролю над Донецьким аеропортом та стратегічно важливим залізничним вузлом — містом Дебальцево. Усім учасникам мінських переговорів стало зрозуміло, що досягнуті домовленості не виконуються, а збройний конфлікт поглиблюється. Так виникла необхідність у «Мінську-2», який відбулася 11—12 лютого 2015 року, на якому було прийнято низку принципових положень по врегулюванню ситуації.

На цій зустрічі було ухвалено Декларацію «Нормандської четвірки» та розроблено покроковий план імплементації Мінських угод, прийнятих ще у вересні 2014 року («Мінськ-1»). Серед іншого у цих документах йшлося про необхідність проведення виборів на непідконтрольних українською владою територіях Донецької та Луганської областей, ухвалення окремого закону щодо цього, а також відновлення Україною контролю над державним кордоном. Щоправда остання вимога у переліку пунктів плану опинилася майже на останньому місці, що викликало чимало нарікань

з боку вітчизняних політиків та експертів. Одразу досягти реалізації плану, відомого як «Мінськ-2», також не вдавалося. І, хоча активних наступальних військових дій з боку сторін не було, проте постійно точилася позиційна перестрілка, що загрожувало взагалі перекреслити результати досягнутих домовленостей. Виникла ситуація хиткого замирення. Бойовики заявили про намір провести вибори на підконтрольних їм територіях за «власним», а не українським законодавством. Росія активно підтримувала ці наміри, здійснюючи тиск на українську сторону, щоб та погодилася фактично визнати статус-кво у вигляді ДНР/ЛНР. Відтак, все очевиднішою поставала альтернатива: або війна, або який не який мир. Саме за таких обставин 2 жовтня 2015 року у Парижі зібралася «нормандська четвірка».

У тактичному та психологічному аспектах ця зустріч стала знаковою. Після паризької зустрічі, за словами заступника держсекретаря США В. Нуланд, Москва та підконтрольні їй бойовики почали виконувати положення, зафіксовані у «Мінську-2». [5]. Головним підсумком паризької зустрічі стало те, що всі учасники визнали безальтернативність Мінським угодам, які крім припинення вогню та відведення озброєнь по лінії розмежування, передбачають проведення демократичних виборів на тимчасово окупованих територіях за українським законодавством. Щоправда, серед іншого, умовою проведення таких виборів передбачається надання бойовикам імунітету або й амністії та спеціального режиму окремим районам Донбасу. Лише після цього настає третя фаза з відновлення суверенітету держави — повне виведення з України зброї та встановлення контролю над кордоном. Виступаючи 7 жовтня 2015 року у Верховній Раді міністр закордонних справ України П. Клімкін зазначив, що ні про яку «списочну амністію» не йдеться, а ідея імунітету під час виборів для всіх учасників процесу — окрема думка президента Франції. [6].

Сам факт амністії бойовиків та вибори ще до того, як Україна відновить контроль над кордоном, викликав неоднозначну реакцію як з боку бойовиків-терористів, так і з боку, скажемо так, радикально налаштованої патріотичної опозиції всередині України. Що стосується бойовиків, то вони замість того щоб оголосити про скасування «своїх» виборів, заявили про їх перенесення, що суперечить паризьким домовленостям. Щодо позиції опозиційних речників з патріотичного табору, то вони звинуватили владу у капітуляції. Зокрема, лідер партії «Свобода» О. Тягнибок заявив: «... паризькі перемовини стали черговим кроком на шляху до повної здачі Донбасу агресору». [7].

Експертне середовище сприйняло паризькі домовленості з обережним оптимізмом. Зокрема політичний експерт В. Горбач зазначив, що «паризькі домовленості — це і не зрада, і не перемога. Це передишка. Для всіх». [8]. Позицію тих, хто критикує владу за підсумки паризької зустрічі «Нормандської четвірки» можна зрозуміти, але не виправдати. Тим більше, такі висловлювання як «зрада» та «капітуляція» тут просто недоречні. Доводиться нагадувати політичним романтикам прописні істини, що політика взагалі, а зовнішня

тим паче, — це танго, в якому танцюють як мінімум двоє. А це означає, що позицію «партнера» хоч не хоч, а треба якоюсь мірою враховувати, інакше танок не відбудеться, а він вкрай потрібен. Окрім того, у політиці часто-густо доводиться діяти за принципом: роби не те, що хочеш, а те, що можеш. Резюмуючи, можна сказати, що у Парижі президентом України та його партнерами було зроблено максимум можливого, хоча ж, звичайно, усім хотілося більшого. Але, хіба і В. Путіну не хотілося більшого і, що він досяг усього, чого бажав? Очевидно, що ні. Отже, жовтневий Париж 2015 року слід сприймати і оцінювати як компроміс, який відкриває шлях до відновлення суверенітету України по усьому периметру її кордонів, за винятком Криму, проблема якого потребує окремого аналізу і виходить за рамки даної статті.

Сценарії

Отже, Нормандський формат у складі чотирьох країн досяг певних успіхів на шляху імплементації Мінських домовленостей від 12 лютого 2015 року. Після припинення вогню ймовірність виконання наступних двох позицій, що впливають з «Мінська-2», а саме: проведення виборів на тимчасово окупованих територіях за українським законодавством та встановлення контролю над державним кордоном ми оцінюємо як цілком реалістичну, хоча й не гарантовану. Адже прогнозувати поведінку лідерів терористів та їхніх спонсорів, як показує практика, не доводиться. Тому говорити про поступове і послідовне виконання усіх пунктів Мінських домовленостей без ексцесів навряд чи доводиться. Але вже зараз ми можемо спробувати окреслити можливі сценарії майбутнього, яке очікує Україну внаслідок інспірованої «донбаської кризи». Кризи, яка після виконання паризьких домовленостей дещо змінила форми прояву, — замість прямих військових дій продовжується інформаційна війна, шантаж і тиск на українську владу і суспільство.

Отже, сценарій перший, про який уже пишуть політичні експерти. Умовно його можна назвати «боснійським», оскільки між ситуацією, яка мала місце у Боснії початку — середини 90-х років минулого століття має прямі аналогії з українським Донбасом. Як зазначає політичний експерт П. Казарін «вся історія про Донбас — це дискусія про те, який сценарій очікує Україну: боснійський чи ірландський». [9]. Про «ірландський» говорити не будемо, оскільки його генезис, природа і наслідки суттєво відрізняються від тих обставин, що є в Україні.

Що ж до «боснійського» сценарію, то він пов'язаний з розпадом Югославії на початку 90-х років минулого століття і має типологічно подібні ознаки того, що коїться на південному сході нашої країни. Тільки роль Сербії як метрополії, у нашому випадку відіграє Росія. Так само як і остання, Сербія у 90-х роках минулого століття під час югославської кризи активно використовувала етнічну карту, у даному випадку — сербську громаду, що проживала на території Боснії і Герцеговини. Ця карта розігрувалася з метою дестабілізації ситуації у цій шойно проголошеній державі. У даному випадку йшлося про «Республіку сербську». Бос-

нійські серби за задумом Белграда мали б відігравати роль такого собі троянського коня, який утримує Боснію у політичній орбіті Белграда. Збройні конфлікти, що виникли у ряді балканських країн між сербськими громадами та народами, серед яких вони опинилися у меншості, призвели до появи такого варварського явища наприкінці XX століття, як «етнічні чистки». Лише зусиллями міжнародної спільноти вдалося загасити етнополітичний конфлікт на Балканах.

Другий сценарій — «хорватський». Він багато у чому перегукується з попереднім, тільки на відміну від «Республіки сербської» на території Хорватії утворилася «Сербська країна». За підтримки міжнародної спільноти хорватам вдалося успішніше впоратися із проблемою сербської меншини, нейтралізувавши сербський сепаратизм. Сьогодні Хорватія — успішна європейська країна, повноправний член Європейського союзу, де немає конфліктів на етнічному чи релігійному ґрунті.

Саме «хорватський сценарій» для вітчизняних експертів та політиків видається оптимальним, оскільки він повністю нейтралізує чинники політичної дестабілізації у державі і по суті декларує унітарний принцип її організації. Проте навряд чи він влаштовує донецьких сепаратистів та їх покровителів з Москви. Воно й зрозуміло, адже офіційний Кремль неодноразово, безцеремонно втручаючись в українські справи, заявляв про необхідність «федералізації» України та внесення відповідних змін до її Конституції, проект якого Верховною Радою ухвалено у першому читанні. В його тексті, як відомо, збережено принцип унітарності у якості засадничого принципу української державності. Саме тому кремлівським бойовикам на Донбасі до вподоби якраз — «боснійський», а не «хорватський» сценарій.

Нагадаємо, що ситуація у Боснії і Герцоговині на сьогодні порівняно з Хорватією виглядає значно складнішою. Згідно Дейтонських угод, які ознаменували закінчення війни на Балканах, на території Боснії і Герцоговини було збережено «Республіку сербську». Таке рішення було ухвалено за наполяганням західних країн, які відіграли вирішальну роль у припиненні війни на Балканах. Відтак, «Республіка сербська» — своєрідний аналог «Новоросії» на Донбасі — існує у якості окремого автономного утворення з фіксованим представництвом у боснійському парламенті (квота — 30%) та правом вето на загальні рішення центральної влади. Зрозуміло, що такий сценарій ніяк не може влаштовувати українську владу, оскільки у випадку його реалізації ні про яку європейську перспективу України йтися не може. Адже ідеологія «руського мира» як політичної основи донбаського сепаратизму суперечить самій ідеї інтеграції України у європейський світ, натомість декларуючи євразійську альтернативу, політичним центром якого, безперечно, має стати авторитарна путінська Росія.

Відтак, два сценарії — «боснійський» чи «хорватський», які відмінні між собою, бо перший є федералістським, а другий унітарним — на сьогодні видаються як дві конкуруючі концепції виходу з кризи та розвитку України у повоєнний період. Але, чи вичерпується цими двома сценаріями

спектр можливих шляхів розвитку ситуації на Донбасі і в країні в цілому? Очевидно, що ні і тому є декілька причин. Але головна із них та, що Росія — не Сербія і її можливості впливати на ситуацію у сусідніх країнах на багато більші. І в цьому криється причина того, що «боснійським» чи «хорватським» сценаріями ситуація не вичерпується. Вимальовується перспектива як мінімум ще двох сценаріїв. Насамперед йдеться, про так званий «придністровський» сценарій. Коротко суть його полягає у так званому «заморожуванні» конфлікту, коли активні воєнні дії не ведуться, але й відновити повністю суверенітет держави не вдається, оскільки виникає ризик поновлення повномасштабної війни. Вірогідність такого сценарію є досить високою, у разі, якщо: а) бойовики не скасують ідею проведення виборів за власним, а не українським законодавством; б) російська участь у сирійській операції проти Ісламської держави буде успішною і світ визнає її такою; в) можливо, тоді Кремль ризикне торпедувати і Мінські угоди та результати паризьких домовленостей, звинувативши Україну у тому, що саме вона їх не виконує.

Такий сценарій хоча і є небажаним, проте повністю виключати його вірогідність не випадає. Щоб запобігти його реалізації, необхідна консолідація міжнародних зусиль по збереженню та можливому посиленню санкцій проти Росії. У цьому контексті досить актуальними є слова канцлера Німеччини А. Меркель, яка виступаючи 7 жовтня 2015 року у Європейському парламенті, заявила про те, «що ми маємо вводити санкції разом і ми не можемо дозволити, щоб наші принципи були переписані Росією». [10]. Здійсненню цього сценарію, на наш погляд, можуть завадити дві обставини: перша, — це невдала спроба путінського «бліцкригу» на сирійському театрі воєнних дій, внаслідок яких Ісламська держава не припиняє свого існування, а режим Б. Асада ослабляється або й взагалі зникає; друга, — перспектива не лише продовження режиму санкцій, а і його посилення. Поки що ж говорити як спрацюють ці чинники зарано, а відтак і можливість «заморожування» конфлікту на Донбасі за «придністровським» сценарієм залишається досить вірогідною.

Четвертий сценарій, про який майже ніхто не говорить, — «абхазо-осетинський». Концептуально він виглядає приблизно так: сепаратисти, ігноруючи Мінські угоди та паризькі домовленості, усе таки проводять вибори на підконтрольних їм територіях за власною ініціативою. Результати цих виборів практично ні ким у світі не визнаються за винятком Росії, звісно ж, Абхазії, Південної Осетії та ще декількох подібного роду утворень. Представницька «влада» ЛНР/ДНР звертається до Росії з проханням про включення їх до складу Російської Федерації. Тут можливі два варіанти розвитку подій: а) прискорений, коли як і у ситуації з Кримом реакція скоріше за все буде миттєво-позитивною; б) уповільнений, коли запит надійшов, а остаточної відповіді немає. Ситуація опиняється у підвішеному стані — улюблена тактика В. Путіна, на яку звернув увагу П. Порошенко під час виступу на ГА ООН: «Росія, щоб зберегти свій вплив у сусідніх країнах, впродовж десятиліть навмисно створила навколо себе пояс нестабільно-

сті». [11]. Тут розрахунок робиться на те, що сам факт запиту є формою тиску на українську владу з метою змусити її, щоб та за власною ініціативою, а не з чужої волі визнала «особливий» статус окупованих територій Донбасу. Такий сценарій хоча й видається малоімовірним, але його можливість не варто не брати до уваги.

Що може завадити його реалізації? Насамперед, різка реакція Заходу на дії сепаратистів та Росії. Можливість не лише продовження, а й посилення санкцій щодо останньої. Загострення міжнародної ситуації, яка може виразитися у посиленні ізоляції Росії, в чому та аж ніяк не зацікавлена.

Таким чином, ми розглянули чотири можливих сценарії розвитку подій у залежності від того, наскільки готовими до конструктивного діалогу у Нормандському форматі є Росія та підконтрольні їй сателіти. «Мінськ-2» створює достатньо надійну політико-правову основу для розблокування ситуації на Донбасі, а успішність їх реалізації залежить лише від доброї волі тих, хто розпалив конфлікт до температури «гарячої точки». Кажучи мовою спорту, сьогодні м'яч на боці сепаратистів, вони зобов'язані виконати умови і вимоги Мінських угод та паризьких домовленостей, досягнутих у «Нормандському форматі».

Висновки

Таким чином, зроблений аналіз політичної ситуації, викликаній кризою на Донбасі та ролі Нормандського формату по її врегулюванню, спонукає до наступних висновків:

Перше, «нормандська четвірка» відіграла і продовжує відігравати ключову роль переговорного майданчика щодо припинення ескалації війни на південному сході України;

Друге, критика Нормандського формату, що лунає насамперед з боку вітчизняних радикально налаштованих політиків є скоріше емоційною реакцією на неквапливий та компромісний характер щодо відновлення повного суверенітету держави на своїй території, а не продуманою стратегією вирішення проблеми;

Третє, виходячи із чотирьох можливих сценаріїв розвитку подій за підсумками того, як будуть виконуватися Мінські угоди, слід брати до уваги те, що кожний з окреслених сценаріїв є вірогідним. Проте, сподіваючись на кращий із них, необхідно готуватися до гіршого із можливих;

Четверте, віддаючи належне дипломатичній роботі у Нормандському форматі, якому на сьогодні альтернативи очевидно немає, доцільно подумати і про ширший формат у майбутньому, який би носив глобальний характер з європейської безпеки, щось на зразок «Хельсінки-2», за участю громадських активістів, а не лише політиків. Адже мир — це справа насамперед народів, а не лише політичних менеджерів, які, опинившись при владі, часто густо ігнорують волю останніх. Україна могла б стати ініціатором такого форуму як альтернативи «Ялтинсько-потсдамській» перспективі.

Література

1. Уколов В. Париж не закінчив війну на Донбасі. // blogs.pravda.com.ua/authors/ukolov/3/10/15/.
2. Дацюк С. Війна в Сирії не замінить війну в Україні // blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/11/10/15/.

3. Шкляр Л. Війна як спосіб існування Російських імперій XX — початку XXI століть (геополітичний аналіз). // Україна дипломатична. — К., 2014. — С. 418—433.

4. Меркель А. Путін — спільний знаменник у конфліктах Сирії та України // www.pravda.com.ua/news/2015/10/4/.

5. Белковский В. Особое мнение. Передачи Радио Эхо Москвы. — 2. 10. 15.

6. Нуланд В. побачила ознаки імплементації Мінських угод з Москвою // www.pravda.com.ua/news/2015/10/7/.

7. Клімкін П. Про домовленості «Нормандської

четвірки» і переговори в Мінську. Виступ у Верховній Раді України. // 7 days — ua.com/news/7/10/2015/.

8. Тягнибок О. Нормандський формат: українська влада капітулює перед Путіним // blogs.pravda.com.ua — 3.10.15.

9. Горбач В. Обережно про паризькі домовленості «Нормандської четвірки» // blogs.pravda.com.ua/horbach/.

10. Казарін П. Донбас: між Боснією і Хорватією // www.pravda.com.ua/articles/2015/10/2/.

11. Меркель А. // www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/7/.

12. Порошенко П. // www.segodnya/29/09/15/.

Shklyar L.E.

“NORMANDSKY FORMAT”: FOR i against. STSENARIJ FOR UKRAINY

At just past statti about agresivny politiku Russie schodo Ukraine — od aneksii Krim that zbroynogo konfliktu on Donbasi — to eskalatsii viyskovih diy have Sirii.

Klyuchovi words: zbroyny konflikt, eskalatsiya viyskovih diy, globalizovany's World, evropeysky vibir, viyskovo informatsiyny-come, diplomatiya Sealy

УДК 327.7 (477)

Мартинюк Віталій Леонідович

заступник директора ГО «Міжнародний інститут гуманітарних технологій»

Мироненко Віталій Петрович

здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Аналітична довідка щодо діяльності проросійських неурядових організацій в Україні (станом на 1 грудня 2015 року)

У березні 2014 року Російська Федерація окупувала та анексувала український Крим і фактично одразу ж вторглась в український Донбас, намагаючись реалізувати проект створення «Новоросії». Ці плани не виникли спонтанно, що навіть визнав президент Росії Володимир Путін, їм передували довгі роки підготовчої роботи.

Одним із напрямків діяльності Росії з підготовки агресії проти України стала робота з населенням України для створення підґрунтя і сприятливого для РФ середовища серед українських громадян. Ця діяльність реалізовувалася в рамках концепції «Русский мир», яка серед іншого передбачала створення і розвиток широкої мережі проросійських неурядових та політичних організацій.

У 2008—2009 роках МГО «Міжнародний інститут гуманітарних технологій» провів дослідження таких організацій, яке вказало на загрозу для державної безпеки України, яка виходила від таких організацій. Результати дослідження були представлені в РНБОУ.

На території України діє широка мережа проросійських неурядових організацій, як зареєстрованих в Україні, так і українських представництв російських громадських організацій. Велика кількість цих організацій припинила або призупинила свою роботу за причин досягнення своєї мети або

вжиття відповідних заходів протидії з боку державних органів України та української громадськості. Частина ж продовжують існувати й до сьогодні.

Основні проросійські неурядові організації в Україні

А) Російські громадські організації:

Всеукраїнська громадська організація “Російський Рух України” (голова — *Свистунов Олександр Григорович*),

Всеукраїнська громадська організація “Союз Російського народу” (голова — *Дубровін Олександр*),

Асоціація вчителів російської мови і літератури України (м. Київ, вул. Прорізна 19, голова — *Корсаков Володимир Олексійович*),

Всеукраїнська громадська наукова організація “Українська Академія русистики” (м. Київ, вул. Артема, 55-В, президент — *Олейников Олександр Олексійович*),

Всеукраїнська громадська організація “Національно-культурний творчий союз російських журналістів і літераторів” (голова — *Проваторов Сергій Германович*),

Всеукраїнська громадсько-педагогічна організація “Російська школа” (м. Київ, вул. Прирічна, б. 37, кв. 143, голова — *Кондряков Олександр Миколайович*),

Всеукраїнський союз громадських організацій “Об’єднання організацій співвітчизників “Російське співтовариство” (голова — Коновалов Сергій Миколайович),

Всеукраїнська громадська організація “Правозахисний громадський рух “Російськомовна Україна” (м. Київ, вул. Срібнокілська 24, кв. 244, голова — Колесніченко Вадим Васильович),

Всеукраїнське громадське об’єднання “За Україну, Білорусь і Росію” (ЗУБР, м. Київ, вул. Ревуцького, 44-б, кв. 68, голова — Мазур Олена Анатоліївна),

Всеукраїнська громадська організація “Російсько-український інтеграційний форум” (м. Київ, вул. Бортницька, 45, голова — Яковлев В. Т.),

Всеукраїнське об’єднання “Спадкоємці Богдана Хмельницького” (м. Київ, вул. Ревуцького, буд. 44-б, кв. 21, голова — Грач Леонід Іванович),

Громадська організація “Російська община України” (голова — Шуров Костянтин Вікторович),

Громадська організація “Союз вірних козаків” (Отаман СВК — Селіванов Олексій Сергійович),

Міжнародна Козацька Спілка “Всеукраїнське Військо Донське” (м. Донецьк, пр. Офіцерський, 69-г, голова — Постолак О. В.),

Громадське об’єднання “Культурно-мове рівноправ’я”, м. Харків (голова — Генадій Макаров),

Донецька обласна громадська організація “Донбаська Русь” (лідер — Білоцерківська Наталія Михайлівна),

Конгрес Російських організацій України (голова — Базилюк Олександр Філімонович),

Міжнародний Євразійський Рух (голова — Дугін Олександр Гельевич),

Євразійський Союз Молоді (лідер — Валерій Коровін),

Національне культурно-просвітницьке товариство „Російське зібрання” (м. Київ, бул. Перова, 36, голова — Потапова Алла В’ячеславівна),

Міжнародна громадська організація “Всесвітній Російський Собор” (м. Київ, вул. Драгоманова 5, кв. 354, голова — Одинцов М. П.),

Українське товариство російської культури „Русь” (м. Київ, вул. Р. Люксембург, 16, голова — Єрмолова Валентина Іванівна),

Слов’янський комітет України (м. Київ, бул. Лесі Українки, 21-а, кім. 7, голова — Лавриненко Микола Федорович),

Український філіал Інституту країн СНД (м. Київ, вул. Саксаганського 119, директор — Денисов Денис Олегович),

Б) Російські православні об’єднання:

Союз православних братств України (м. Київ, вул. Січневого повстання 25, голова — Лукиняк Валентин Борисович),

Всеукраїнське громадське об’єднання “Православний вибір” (м. Київ, вул. Метрологічна 14, корп. 3, кв. 234, голова — Лукиняк Валентин Борисович),

Православне братство Олександра Невського (голова — Єгоров Юрій Миколайович),

Союз православних громадян України (голова — Кауров Валерій Володимирович);

В) Політичні партії:

Партія “Союз” (м. Київ, вул. Почайнинська, 28-А, голова — Миримський Лев Юрійович),

Партія “Російсько-Український союз” (РУСЬ, голова — Симоненко Іван Петрович),

Слов’янська партія (м. Донецьк, вул. Постишева 70, голова — Лузан Олександр).

Основне офіційно задеклароване спрямування діяльності проросійських неурядових організацій:

— захист прав і свобод російськомовного населення України;

— сприяння зміцненню і розвитку російської мови на території України;

— розвиток в Україні російської культури та російського православ’я;

— інформування населення України про стан і перспективи розвитку україно-російських відносин.

В дійсності, проросійські громадські організації, прямо і опосередковано, *сприяли захисту національних інтересів Російської Федерації в Україні*. В цьому напрямку вони *виконували ряд завдань*:

— інформування громадськості України про зовнішньополітичні пріоритети Російської Федерації на пострадянському просторі, нав’язування проросійських поглядів;

— пропагування ідей єдності східнослов’янських народів, з використанням історичних засобів, для просування російських пріоритетів зовнішньої політики;

— поширення серед російськомовного населення України атмосфери невдоволеності українською державною політикою та створення, таким чином, передумов для нестабільності в регіонах його компактного проживання;

— формування суспільної думки в інтересах Росії та негативного відношення до інтеграції України в світові структури, в першу чергу в НАТО і ЄС;

— перешкоджання реалізації державних програм і планів, спрямованих на європейську і євроатлантичну інтеграцію України, в тому числі й проведенням громадських акцій;

— демонстрація Росії в образі світового центру сили, держави-заступниці російськомовного населення України, гаранта стабільності і безпеки;

— розширення кола російськомовних ЗМІ та інших друкованих видань;

— вивчення соціально-політичного стану українського населення, особливо російськомовного, з метою інформування російських політичних кіл.

Часто, з метою більш аргументованого переконання російськомовного населення України, проросійські організації вдавались до маніпулювання поняттям “русский”, яке в українській мові має два переклади у відповідності до двох його значень: “русский” — той, що взяв свій початок з часів існування Русі; “російський” — тобто російського походження. В першу чергу це стосується мови і національності. Використовуючи виключно російську мову, проросійські організації органічно поєднують ідеї і прагнення Росії з історичним походженням від Русі.

Характеристика провідних проросійських організацій в Україні

Всеукраїнський союз громадських організацій “Об’єднання організацій співвітчизників “Російське співтовариство”

Всеукраїнське об’єднання “Російське співтовариство” було зареєстроване Міністерством юстиції України 8 червня 2007 року і отримало свідоцтво

№2701, підписане міністром юстиції України Олександром Лавриновичем.

Створення “Російського співтовариства” стало можливим завдяки зусиллям ряду російських організацій України, для яких таке об’єднання стало життєво необхідним. “Російське співтовариство” об’єднало діючі самостійні регіональні організації співвітчизників. На момент проведення установчої конференції, яка відбулася в Києві 11 лютого 2007 року, рішення про участь прийняли 32 організації із більшості областей України.

Головою Вищої Ради “Російського співтовариства” був обраний Коновалов Сергій Миколайович (Харків), головою Правління — Проваторов Сергій Германович (Київ). Засідання Вищої Ради “Російського співтовариства” проводиться не рідше одного разу на півроку.

Головним принципом діяльності “Російського співтовариства” є повна відкритість його роботи, колегіальність управління і співробітництво з усіма діючими в Україні республіканськими, регіональними і місцевими організаціями російських співвітчизників, а також із державними інститутами України і Росії, яка покликана захищати національно-культурні цінності і права росіян України і всього російсько-культурного співтовариства.

Головні ідеї і принципи в діяльності “Російського співтовариства”:

- українська держава не поважає права росіян України,

- протистояння “втягуванню України в НАТО наперекір здоровому глузду і волі більшості народу України”,

- єдиним союзником російських співвітчизників є російська держава,

- коли керівництво Росії, захищаючи інтереси свого народу і своїх співвітчизників закордоном висловлюється твердо і з критикою відносно внутрішньої і зовнішньої політики України, “Російське співтовариство” підтримує таку позицію,

- якщо російське керівництво буде не тільки попереджати про можливу “симетричну відповідь”, але й на практиці здійснювати це, тоді українській адміністрації доведеться коректувати свою внутрішню і зовнішню політику в сторону розвитку конструктивної східнослов’янської взаємодії,

- в умовах порушення прав російсько-культурного співтовариства в Україні, “коли ми стоїмо на порозі розгортання на землі Київської Русі сценаріїв, подібних до югославського і косівського, коли Україна може стати в арсеналі НАТО зброєю, спрямованою проти Росії, вона повинна не тільки на словах, але й на ділі адекватно реагувати.

Організації, які входять до складу “Російського співтовариства” здійснюють свою діяльність в Києві, Севастополі, Криму і 20 областях України. Голова Вищої Ради Сергій Коновалов заявив, що “Російське співтовариство” — це об’єднання рівних заради вирішення спільних завдань, що є заявкою на лідерство в російському об’єднувальному русі. За станом на 11 травня 2008 року до складу “Російського співтовариства” входило 55 організацій. П’ятдесят п’ятьою організацією стала Російська община Дніпропетровська.

Український філіал Інституту країн СНД

Інститут країн СНД (Інститут діаспори і інтеграції) є автономною некомерційною організацією, яка була заснована 11 квітня 1996 року в Москві. Засновниками виступили Інститут уряду Москви, інститути Російської академії наук, МГІМО МЗС РФ, Московський державний університет.

Органами керівництва Інституту є Спостережна Рада і Колегія. Безпосереднє керівництво Інститутом здійснює його директор Затулін Костянтин Федорович, депутат Державної Думи Росії, перший заступник голови Комітету Думи із справ СНД і по зв’язкам із співвітчизниками. *Директором Української філії Інституту країн СНД є Денисов Денис Олегович*

В штаті Інституту на постійній основі працюють близько 20 спеціалістів-експертів. В Інституті працюють відділи України і Криму, Білорусі, Казахстану і Середньої Азії, Кавказу, економічної інтеграції країн СНД, воєнних і оборонних проблем СНД, порівняльного вивчення законодавства країн СНД, російської діаспори і зв’язків із співвітчизниками.

Головною метою діяльності Інституту є визначення і наукове забезпечення російських інтересів на території колишнього СРСР.

Напрями діяльності Інституту:

- комплексне вивчення процесів, які відбуваються в колишніх союзних республіках,

- прогнозування їх внутрішньої і зовнішньої політики,

- розробка моделей економічної, політичної, воєнної і культурної інтеграції на пострадянському просторі,

- правозахисна діяльність на території країн СНД, підтримка російської мови, російської культури і російського населення для чого здійснюється збір і обробка інформації про стан співвітчизників в близькому зарубіжжі;

- підтримання зв’язків з російською діаспорою і еміграцією закордоном;

- моніторинг етнічно-соціальних і воєнно-політичних конфліктів на території колишнього СРСР та вироблення рекомендацій по їх вирішенню і попередженню.

Користувачі інформацією Інституту:

- дослідницькі центри Російської академії наук,

- неакадемічні державні інститути,

- аналітичні організації,

- департаменти уряду Москви,

- комітети Державної Думи і Ради Федеральних Зборів РФ,

- міністерство закордонних справ Росії,

- Урядова комісія із справ співвітчизників закордоном,

- комерційні і банківські структури.

Інститут підтримує в режимі online інформаційно-аналітичний Інтернет — портал “Материк” (www.materik.ru).

Центральний офіс Інституту в Москві знаходиться за адресою: 119180, Москва, вул. Б. Полянка, д. 7/10, буд. 3 (Старомонетний пер., б. 10). Телефон: (495) 959-34-51, 959-34-52, факс: (495) 959-34-49, URL: www.zatulini.ru, e-mail: institute@materik.ru, institute@zatulini.ru.

Філіал в Києві: тел./факс: (+38-044) 206-69-87, 206-69-88, e-mail: dendenole@mail.ru, institute.stransng@mail.ru.

Філіал у Севастополі: e-mail: sevastopol_55@mail.ru.

Останнім часом діяльність Інституту в Україні була практично скорочена і зводиться до надання новин на сайті Української філії.

Міжнародний Євразійський Рух

Міжнародний громадський рух «Євразійський Рух» був заснований в 2003 році.

Згідно статуту Євразійського Руху, затвердженого 20 листопада 2003 року, місцезнаходженням організації є місто Москва, але його діяльність активно поширюється на території України.

Цілі Євразійського Руху:

- сприяти діалогу народів, культур, цивілізацій і конфесій Євразійського континенту,

- сприяти зближенню між собою європейських і азійських країн в активному економічному співробітництві,

- сприяти активізації економічних, соціальних, політичних, конфесійних і інших контактів між народами Європи і Азії,

- сприяти захисту прав народів на збереження і розвиток своєї культури;

- сприяти вирішенню соціальних проблем проти порушення прав і свобод громадян, проти бідності, соціальної несправедливості, ущемлень за етнічною ознакою,

- сприяти побудові загальної системи безпеки на всьому просторі Євразійського континенту,

- сприяти протидії всім формам диктатури, расизму, нетерпимості, ксенофобії, переслідувань за релігійні, соціальні, політичні і філософські переконання,

- сприяти підготовці основи для подальшого об'єднання Євразійського материка в єдиний відкритий простір.

Основні напрямки діяльності Євразійського Руху:

- розробка і реалізація міжнародних, федеральних, регіональних освітніх і культурних програм, а також програм захисту економічних, соціальних, національних і правових інтересів громадян і народів багатонаціональної Росії, російських громадян закордоном і вимушених переселенців,

- сприяння розробці і реалізації програм розвитку територій і регіонів Росії,

- організує, проводить і фінансує вивчення громадської думки, соціологічні дослідження і опитування, масові заходи за своєю тематикою.

В своєму складі Євразійський Рух має:

- Керівництво — Дугін Олександр Гельевич, лідер;

- Вищу Раду, до якої, зокрема, входять міністр культури Росії Соколов А. С., віце-спікер Ради Федерацій РФ Торшин А. П., Помічник президента РФ Аслаханов А. А., лідер української партії «Братство» Корчинський Д. А., лідер Прогресивної Соціалістичної партії України Вітренко Н. М.; Євразійський Комітет — виконавчий орган Європейського Руху, голова — Дугін О. Г.

Євразійський Союз Молоді (ЕСМ) є радикальною молодіжною громадською організацією

екстремістського типу, головною метою діяльності якої є створення Євразійської імперії. Ця мета для Євразійського Союзу Молоді має імплементуватись через відродження Російської імперії, Великої Росії. ЕСМ був створений як молодіжна структура в рамках Міжнародного Євразійського Руху 21 вересня 2005 року.

Євразійський Союз Молоді просуває ідею «Великої Чистки», яка передбачає створення «армії Євразії» і проведення Євразійської Революції. Завданнями ЕСМ є:

Радикалізм Союзу відображається в заклику: «Наша етика — смерть краще позору. Не можеш бути сильним, краще не будь взагалі... Країні потрібні нові люди, нові кадри, нові діти, нові сили. Веселі і безжалісні. Це ескадрони Євразійської Революції».

ЕСМ є мережевою організацією. Загальне керівництво ЕСМ здійснює Федеральна Мережева Ставка. Лідером Євразійського Союзу Молоді є Валерій Коровін, заступник голови Міжнародного Євразійського руху.

Вищий адміністративний суд України постановою від 9 листопада 2011 примусово розпустив (ліквідував) організацію Євразійський союз молоді (ЕСМ) за антиукраїнську діяльність.

Всеукраїнське громадське об'єднання „За Україну, Білорусь і Росію” (ЗУБР)

Роботи із створення організації ЗУБР розпочались в 2000 році, одночасно із створенням міжпарламентського об'єднання “ЗУБР”. Всеукраїнська громадська організація ЗУБР була зареєстрована Міністерством юстиції України 23 квітня 2001 року за №1621.

Організація ЗУБР бореться на возз'єднання трьох слов'янських держав Росії, України і Білорусі, “відновлення Заходом політичних, економічних, культурних зв'язків трьох братських країн, відродження православної і слов'янської культури на противагу Західній ідеології і культурі”. Очолює ЗУБР Мазур Олена Анатоліївна.

З вересня 2001 року ЗУБР займається проблемами українців в Придністров'ї, створенням українського консульства в Тирасполі. Організація виступила спів-засновницею газет «Браття славяне» і «ЗаЗУБРина». 9 травня 2014 року у Києві представники «ЗУБР», які вийшли на заходи із вшанування Перемоги у ВВВ разом з Комуністичною партією України, носили георгіївські стрічки.

Всеукраїнська громадська організація “Російський Рух України”

Всеукраїнська громадська організація “Російський Рух України” зареєстроване 7 вересня 1999 року. Воно було створене львівським підприємцем Свистуновим Олександром Григоровичем, який є його головою. В даний час Російський Рух України нараховує 46 тисяч членів і має свої філіали у всіх регіонах України.

Завдання Руху — розгортання в масштабах України потужного руху, який включає всі складові російського етносу.

Характерною ознакою Руху є відмова від боротьби на президентських виборах і перенесення політичної боротьби в область парламентських виборів.

Російський Рух України надає перевагу східному вектору розвитку держави. Рух вважає, що об'єктивно сфера економічних, політичних, культурних і інших інтересів України знаходиться на східному напрямку: «Майбутнє України — в тісному міждержавному союзі Білорусі, України і Росії».

В своєму складі Російський Рух України мав потужну організацію — Російський Рух Криму.

Слов'янський комітет України

Слов'янський комітет України (СКУ) зареєстрований Міністерством юстиції України 23.09.1999 року за № 1227 як громадська організація. Ініціатором створення став Кирпель І.І., ідею підтримали Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Селянська партія України та представники інших партій і безпартійні громадяни. Організація видає журнал «Славянская нива» і газету «Славянський вектор».

Метою діяльності організації є сприяння зміцненню дружби між близькими за походженням і культурі народами, які мають слов'янські корені, боротьба проти американізації суспільства, яка «псує молоде покоління, позбавляє його майбутнього, розпалює міжнаціональні і міжнародні протиріччя».

Завдання Слов'янського комітету України:

- сприяння миру та співробітництву між всіма народами;

- пропаганда культурних та моральних цінностей слов'янства, в тому числі й української етнопедагогіки;

- участь у встановленому у здійсненні освітніх заходів серед населення та навчанні членів СКУ;

- надання безоплатних консультаційних послуг для членів СКУ;

- сприяння розвитку різнобічних зв'язків та відносин між слов'янськими народами та їх діаспорами в різних країнах світу;

- сприяння інтеграційним процесам в економіці, політиці та інших сферах життєдіяльності слов'янських країн як на державному рівні, так і методами народної дипломатії.

В резолюції V-го з'їзду СКУ від 19 листопада 2014 року серед іншого сказано, що «за очевидного втручання держдепу США і високих чиновників Євросоюзу в країні (Україні) здійснені збройний переворот і знущання над Комуністичною партією України. Офіційно оголошено курс на знищення всього, що пов'язано із радянським періодом, в першу чергу символів і пам'ятників. Вандалізм крокує по всій Україні за згоди перших осіб держави». Фраза із резолюції, що «в країні будуть пропагуватися русофобні настрої, притискатися російська мова і обіднятися українська культура за причини орієнтування її на західні зразки і стандарти» взагалі відповідає ключовим тезам проросійської пропаганди.

Донецька обласна громадська організація „Донбаська Русь”

Мета діяльності організації „Донбаська Русь” — відновлення і збереження руських, Донбаських принципів: православність, руська культура від докиївської Русі до цього часу, російська мова як

мова спілкування і культурного життя, економічна справедливість відносно прибутків регіону, “захист інтересів нашої Батьківщини — Донбасу — всюди і завжди”, Донбас — назавжди руський, Донбас — назавжди наш.

Організація „Донбаська Русь” проголошує наступні ідеї:

- всі сучасні вектори економічної, культурної, мовної, релігійної політики держави України спрямовані проти Донбасу;

- спроби політичного від'єднання Донбасу сьогодні ні до чого не приведуть;

- Донбас, також як Крим, включений до складу Української РСР виключно із адміністративних, а не з історичних і культурних міркувань. Це не означає претензій до України, а просто факт. Донбас — руський край, не стільки в плані “великоросійському”, скільки в плані Стародавньої Русі;

- не дивлячись на риторику “багатонаціональності” України, сьогодні саме російське населення країни цілеспрямовано і насильно інтегрується в українську культуру — саме через викорчовування історичної пам'яті, через заміну мови, через культурну фальсифікацію;

- ми не “п'ята колона” Російської Федерації в Україні. Наш патріотизм не “оплачений”, він є органічним, корінним, місцевим. Бути руськими — бути самими собою, а не входити до складу РФ.

Останнім часом діяльність організації практично припинилась.

Громадська організація “Союз вірних козаків”

Громадська організація “Союз вірних козаків”, з якої виросло Міжнародне об'єднання «Вірне козацтво», була створена у 2004 році, а зареєстрована у 2005 році. Отаман «Вірного козацтва» — Олексій Селіванов. Входить до складу Союзу козацьких військ Росії і закордоння.

Головною метою діяльності організації декларуються: захист православної віри, в дійсності — інтересів Російської православної церкви; патріотично-православне виховання молоді; «відновлення історичної правди».

В Україні організація діє на території Донецької, Луганської, Харківської і Дніпропетровської областей. В складі організації існує група швидкого реагування — для захисту церков від переходу до УПЦ (КП). Активно агітують громадян України уникати мобілізації.

Союз православних громадян України

Союз православних громадян України (СПГУ) був створений 10 вересня 2005 року, про що засвідчує протокол його першого засідання. Зареєстровано Всеукраїнську громадську організацію «Союз православних громадян України» 9 грудня 2005 року, реєстраційний № 144.

Адреса Організації: Україна, м, Київ, вул. Кіквідзе, 34, кв. 77.

Основна мета діяльності СПГУ — це об'єднання осіб для здійснення та захисту своїх прав і свобод, задоволення духовних, історичних, культурних, патріотичних, політичних, економічних, соціальних та інших інтересів, сприяння відродженню духовності громадян України на основі православної моралі, етики, та світогляду.

Свою діяльність СПГУ, згідно статуту, здійснює у відповідності до Священного Передання, Священного Писання, Канонів, Постанов Вселенських соборів, Освячених Архієрейських Соборів Руської Православної Церкви, Основ соціальної концепції Руської Православної церкви, затвердженої Освяченим Архієрейським Собором 15 серпня 2000 р., Конституції України, діючого законодавства України, Статуту та Програми.

Завдання СПГУ:

- сприяння збереженню канонічного Православ'я в Україні, духовній єдності зі Вселенським Православ'ям;

- відродження і збереження духовної, історичної, культурної самосвідомості, самобутності населення України;

- відродження і розповсюдження православних традицій, духовної, історичної пам'яті народу України.

Форми діяльності СПГУ:

- співпраця з Українською Православною Церквою з питань відродження і розповсюдження православних традицій, духовної, історичної пам'яті народу України, його катехізації;

- хресні ходи, пікети, мітинги та інші заходи для здійснення своїх статутних завдань;

- лекції, виставки, симпозіуми, конференції, концерти, наради, семінари та інші заходи;

- розвиток зв'язків з будь-якими особами й організаціями;

- видавнича діяльність, видання методичної, довідково-інформаційної та іншої друкованої продукції, сприяння вихованню дітей та підлітків в православній традиції;

- надання практичної організаційної і методичної допомоги школам, дитячим дошкільним закладам, вищим учбовим закладам, організація недільних шкіл;

- забезпечення правового та соціального захисту інтересів своїх членів;

- представництво інтересів своїх членів перед державою, її органами, організаціями, підприємствами та іншими особами;

- створення фондів для фінансування спеціальних програм.

СПГУ, офіційно, не діє від імені Церкви, але активно просуває ідеї Української православної церкви Московського патріархату.

Керівником СПГУ є Кауров Валерій Володимирович, який 18 червня 2007 року був нагороджений орденом святого благовірного князя Данила Московського III ступеня. Грамоту про нагородження підписав Патріарх Московський і всієї Русі Олексій II.

Слов'янська партія

Слов'янська партія була створена 18 серпня 1998 року із Громадянського Конгресу України, який був зареєстрований 10 червня 1993 року. В результаті Слов'янська партія об'єднала в своєму складі Республіканську Партію Криму і Громадянський Конгрес України. Головою Слов'янської партії є Олександр Базилюк. Партія нараховує до 8 тисяч членів.

Мета діяльності Слов'янської партії — консолідація демократичних сил з метою побудови в Україні громадянського суспільства, відновлення зруйнованих в наслідок розвалу СРСР економічних, культурних, інформаційних і інших зв'язків між колишніми республіками СРСР, перетворення СНД в механізм об'єднання незалежних держав та інтеграція України разом з іншими державами СНД в світове економічне співтовариство.

Висновки

1. В Україні діяла розгалужена мережа проросійських неурядових організацій, які сприяли просуванню проросійської ідеології, направленої на знищення Української держави.

2. Діяльність ряду проросійських неурядових організацій завдали шкоди національним інтересам України і реалізації стратегічних напрямів її зовнішньої політики.

Розділ III

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 321.02:316.422

Курас Іван Федорович

академік НАН України,
доктор історичних наук, професор

Михальченко Микола Іванович

член-кореспондент НАН України,
доктор філософських наук, професор

Політичні реформи як гасло і реальність модернізації*

В статті стверджується, що соціально-політичні процеси, які розвиваються як наслідок невдалого варіанта модернізації України, серйозно знижують можливості загальної консолідації суспільних сил через досягнення компромісів в ім'я благополуччя людей, утвердження гуманної моралі, культури.

Ключові слова — суспільно-політичні процеси, політичні реформи, революція, теоретичний аналіз, політичний аналіз, перехідний період розвитку.

Жодна революція, жодна більш-менш глибока економічна чи політична реформа не обходилися без популярних, зрозумілих гасел, які б відповідали історичному моменту та інтересам значної частини народу. Вони збуджували, викликали ентузіазм, і, якщо виникала потреба, — вели в бій. За гаслами йшли обіцянки задовольнити інтереси всіх верств населення, на які спиралися революціонери або реформатори. Після здійснення революції або реформи більшість їх рухів не отримувала обіцяного, оскільки задовольнити інтереси всіх верств населення одночасно неможливо. “Приз” за перемогу отримували, як правило, ті політичні сили, які очолювали революційний або реформаторський рух.

Велика французька революція здійснила гасла “Свобода”, “Рівність”, “Братерство” тільки для вузького кола еліти імперії Наполеона Бонапарта. Жовтнева революція здійснила гасла про власність на землю, заводи і фабрики в інтересах партійної бюрократії. Кардинальні реформи на пострадянському просторі відбувалися під гаслами про ринок, приватну власність в інтересах олігархічних груп і нової політичної та економічної еліти. Основна ж маса населення, так звані “народні маси”, завжди залишаються без можливих призивів.

У сучасній Україні теж існує великий розрив між гаслами, які зафіксовані навіть у Конституції, між передвибірчими обіцянками політиків і реальними результатами політики, яку здійснюють люди, обрані й призначені на державні посади, в органи законодавчої влади і самоврядування.

Серед суспільствознавців і політиків України точаться постійні дискусії з низки проблем. Серед них: головні напрями політичної структуризації в країні; про форми взаємодії влади, опозиції і “нейтральної” частини населення; про взаємозв'язок форм і методів боротьби політичних еліт і соціальних груп; про шляхи і засоби подолання конфронтації та досягнення національної злагоди; про межі соціального напруження в суспільстві й резерви адаптації населення до ненормальної економічної і політичної ситуації в суспільстві; про “українську революцію” кінця ХХ ст. тощо.

Експертний прикладний або теоретичний аналіз політичної ситуації в Україні, стану і тенденцій розвитку соціально-політичних конфліктів, можливості нового соціального вибуху революційного або бунтарського типу все частіше спрямовується на пошук на пошук реальних механізмів і засобів конструктивного регулювання політичних процесів. Але єдність політичної теорії і політичної практики, як правило, не досягається, а цілком слушні рекомендації вчених дуже часто ігноруються. Метод спроб і помилок залишається в українській політиці основним.

З одного боку, незатребуваність теоретичних розробок обеззброює частину вчених і вони припиняють працювати над актуальними проблемами політики, «заглиблюючись» у соціоісторичний або ж в історико-бібліографічний аналіз. З другого боку, стимулюється зсув у політичну публіцистику, де можна з більшою емоційністю викласти, виплеснути на читача або глядача результати нау-

*Статтю передруковано з наукового журналу «Актуальні проблеми внутрішньої політики». — К. : Вид-во НАДУ, 2004. — Вип.1. — 208с. з дозволу співавтора М. І. Михальченка.

кового пошуку. Але це призводить до здрібнення тематики досліджень, до втрат у глибині й логіці аналізу політичних процесів заради популяризації викладу.

Такий стан у соціальній філософії, соціології і політології викликаний об'єктивними і суб'єктивними умовами перехідного періоду в Україні, суперечливими рисами її політичної еліти. Ми виходимо з того, що **політика** — це поле політичних відносин і боротьби за владу, політичного впливу, використання владних механізмів для роз'яснення проблем суспільства і держави, реалізації інтересів соціальних груп і політичних рухів. На цьому «полі» не всі політичні гравці дотримуються правил гри, в тому числі Конституції України, є різні трактування цілей держави, політичних інститутів, груп еліт і т.ін.

Тому суспільствознавцям украї важливо виявляти і обґрунтовувати реальні інтереси політичних суб'єктів, форми і методи їх протистояння чи консолідації, особливо у владних і опозиційних структурах, способи впливу на владу і населення, які політичні технології є ефективними, а які — ні і т. ін. (*У сучасній літературі з цих питань відбуваються бурхливі дискусії*).

Потребує серйозної уваги дослідників варіант (або модель) соціально-політичної модернізації, який був обраний українською владою після грудня 1991 р. Колосальні соціальні й морально-духовні витрати, які випали народові України за реалізацію цілей віртуальної модернізації, — незрівнянно висока ціна порівняно з тією, яку заплатили країни Балтії і Центральної Європи за реальну модернізацію суспільства в цілому і його політичного життя. В Україні вищий рівень безробіття, спостерігається глибокий економічний спад і зубожіння народу, що вражали експертів, низька платоспроможність, яка гальмує відновлення вітчизняного виробництва. Все це призводить до зростання соціального напруження в суспільстві. І хоча рівень терпіння народу щодо соціальних лих, корупції і зловживань виявився вищим, ніж передбачали аналітики та політики, але і він має межі.

Адаптаційні механізми, вироблені в тоталітарній державі виходячи з принципу «або не було війни», рано чи пізно перестануть спрацьовувати, і тоді потенційний та реальний протестні потенціали збігатимуться, і соціальний вибух може статися, хоча в умовах відсутності консолідуючої протестної ідеї, організованої опозиції такий вибух не завжди веде до зміни режиму. Але навіть якщо він станеться як беззмістовий, стихійний бунт, можуть бути розхитані всі основи держави.

Соціально-політичні процеси, які розвиваються як наслідок невдалого варіанту модернізації України, значно знижують можливості загальної консолідації суспільних сил через досягнення компромісів в ім'я благополуччя людей, утвердження гуманної моралі, культури. А це призводить до наростання конфліктів між громадянським суспільством і владою, що суттєво звукує соціальну базу правлячих режимів, можливості їхнього маневрування, дискредитує саму ідею докорінної модернізації економіки і політики в Україні.

Усі покоління радянських людей виховані на ідеї пієтету до революції. Всесвітня комуністична революція була метою КПРС, СРСР, соціалістичної співдружності і світового комуністичного руху. Ця мета логічно включала експорт революції в усі куточки Землі. Основоположники марксизму-ленінізму створювали свою теорію на базі вивчення революційної традиції не тільки в Європі, а й інших частинах світу. Тому зовні їхня теорія революції була доволі логічною, якщо не враховувати їх "маленької" вади — пролетаріат не може за своєю суттю бути гегемоном комуністичної революції. (*З цього питання існує маса спеціальної літератури, тому не будемо заглиблюватися в проблему*).

Існує багато трактувань поняття "революція". П.-А. Гольбах порівнював політичні революції з грозами у природі, які очищають повітря і відновлюють мир і спокій. Багато ж дослідників пов'язують революцію з насильством. Наприклад, Г. Плеханов вважав, що загальний зміст революційних перетворень зводиться до руйнування або послаблення сил сторони, що протистояє [1]. Навіть Г. Гегель вважав, що гангрену не можна вилікувати лавандовою водою і тліюче життя може бути змінено лише насильницькими діями [2].

Для Ф. Енгельса революція є явищем, що не підпорядковується правилам, які визначають розвиток суспільства в звичайний час [3]. У П. Кропоткіна революція — це смерть на коні під червоним прапором і з косою в руці. Для В. Леніна революція — це також передусім насильство. Але він все ж підкреслював, що головною тенденцією політичних революцій є орієнтація на все більш поширюваний демократизм, хоча більшість революцій закінчується поразкою демократії [4].

Як писав Ф. Бродель, термін "революція" був запозичений політиками з лексикону астрономії. У значенні політичного перевороту, руйнування існуючого ладу він з'явився в англійській мові у 1688 р. [5] Для А. Богданова революція є розривом соціальної межі між класами [6]. У Д. Мережковського в основі революції лежить "чесно сформульована неправда, добросовісно виявлена гнилизна, підбиття підсумку попереднього розкладу" [7, с. 4].

М. Бланшо писав, що в революціях керування законів поступається місцем політичній анархії, в умовах якої уряди можуть перероблювати конституції [8]. Т. Скокпол вважав революцію швидкою трансформацією державності, класових структур і домінуючої політичної ідеології, а витворена революцією політична система завжди виявляється більш централізованою і раціональною, ніж попередня [9].

М. Бердяєв вважав, що можливі три погляди щодо революції: 1) революційний і контрреволюційний, маючи на увазі людей, що активно беруть у ній участь; 2) об'єктивно-історичний, науковий, тобто людей, які пізнають, але не беруть у ній участі; 3) релігійно-апокаліптичний й історіософський, тобто людей, що прийняли революцію, болісно переживають її, та тих, що піднялися над її повсякденною боротьбою. "Зовсім безплідні раціоналістичні й моралістичні судження про революції як і про війну, яка багато в чому схожа із революцією. Революція ірраціональна, вона свідчить про пану-

вання ірраціональних сил в історії. Діячі революції свідомо можуть сповідувати найраціоналістичніші теорії і в ім'я їх здійснювати революцію, але революція завжди є симптомом наростання ірраціональних сил. І це потрібно розуміти подвійно: це означає, що старий режим став цілковито ірраціональним і не виправданий більше ніяким змістом, і що сама революція здійснюється через розкошування ірраціональної народної стихії. Революціонери-організатори завжди хочуть раціоналізувати ірраціональну стихію революції, але вона ж є її знаряддям. Ленін був крайнім раціоналістом, він вірив у можливість остаточної раціоналізації соціального життя. Але він же був людиною долі, фатуму, тобто ірраціонального в історії. Революція є доля і фатум” [10].

Є погляд на революцію як протистояння нового і старих традицій, що розрив з традицією поступовості саме і є головною ознакою революції. Хоча далі революції звичайно долаються поверненням до традиції, у відмові від традиції їх сутність [11]. Для В. Розанова революція і старий лад — це “ще міцні сили” і “дряхлість”, але ні в якому разі не ідея. Тому він не погоджувався з Самаріним, для якого революція була раціоналізмом в дії, хай і не позбавленим загадковості [12]. М. Джилас вважав, що революції, звичайно, не цураються варварських засобів, вони залишаються трагедіями, породженими невикоріненою злочинністю і аморальністю правлячих класів [13].

Є автори, які розрізняють революцію і демократичні повстання, коли відбувається заміна “нікудишнього правління” відносно демократичним засобом. У цьому разі цілі зазвичай усвідомлюються і плануються заздалегідь, а жертви виявляються невеликими. До демократичних повстань часто відносять “Бостонське чаювання”, “Славну революцію” 1688—1689 рр. в Англії, “оксамитові революції” в Іспанії, Португалії, Греції, країнах Центральної Європи у 1989—1991 рр., усунення влади ГКЧП в Росії у 1991 р., зміну режиму в Грузії.

Здобуття незалежності Україною та іншими пострадянськими країнами важко віднести до революцій класичного зразка. Ми навмисно навели багато визначень революції (насправді їх сотні), щоб показати: в українських подіях 1991 р. були елементи революції, але в незрілій, суперечливій формі. А в цілому в подіях 1991—2004 рр. більше еволюційного переходу, який можна назвати і трансформацією, і модернізацією (*Якщо ми розглядаємо суспільно-історичний процес на досить великому за мірками сучасної історії України, часовому проміжку — 10—15 років*), хоча є серйозні елементи демократичного повстання в Україні 19—24 серпня 1991 р.

Демократичне повстання, як правило, недовгочасне, воно може утверджувати нові політичні цінності й відновлювати старі, тимчасово втрачені. В Україні у серпні 1991 р. утверджувалися нові політичні цінності. Класичним прикладом повстання, що повернуло країні свободу, демократію і ринкові відносини, вважається “оксамитова революція” 1989 р. в Чехословаччині. А радянська експансія у вигляді “народно-демократичних” революцій в Центральній і Південно-Східній Європі 1945—1948 рр. часто визначається як “фальши-

ва революція”, [14] оскільки призвела в цьому регіоні до недемократичних виборів, придушення опозиції і утвердження тоталітарних режимів. Інакше кажучи, вона не була переворотом, здійсненим для утвердження свободи. В цьому випадку застосовувалась сила щодо народу і всупереч довіри народу [15], як свого часу про події такого типу говорив Д. Локк. Як відомо, відновлення свободи і демократії після цього стало можливим лише через сорок років. А втім, як писав І. Гердер, терпіти легше і простіше, аніж виправляти, і народи часом на диво довго не користуються своїм правом розуму [16].

Політичне повстання, писав Г. Моска, прямує до ладу шляхом безладдя [17], в той час як революція порушує лад, не дбаючи про наслідки. Саме тому Р. Арон у низці праць виправдовував застосування сили повстанням, яке веде до свободи і конституційної стабільності. Право на повстання проти тиранічного правління закріплено в Декларації незалежності США 1776 р., де воно виступає не стільки санкцією на революцію, скільки гарантією і пріоритетом громадянської свободи перед державною стабільністю. На думку К. Фітцпатрик, право народу на повстання і повалення тиранічного уряду є центральною ідеєю всього політичного досвіду [18]. Такий підхід обстоює і Р. Дворкін, який оцінює громадянську непокору як легітимно-неформальний інститут політичної культури американського суспільства [19].

Але слід зауважити, що ця ідея належить не американцям. Ще у 829 р. католицький Пармський собор визначив, що король, який управляє без благочестя, справедливості й милосердя, є тираном. А таке звинувачення з боку всемогутньої у ті часи церкви загрожувало королям багатьма бідами, аж до права на його зміщення васалами або іншими християнськими володарями. Відомо, що Ф. Аквінський (1225—1274 рр.) також підтримував цю європейську в своїх витоках політичну ідею, хоча питання процедури реалізації ідеї засудження поганого короля середньовічною церквою не було розроблене. Як зазначається в спеціальній теологічній й атеїстичній літературі, відлучення від церкви, інтердикти і позбавлення влади з ініціативи церкви існували, але лише Іоан Солсберійський першим наважився проповідувати тираноббивство [20].

Ідеї тираноббивства в політичному житті католики і протестанти намагалися не надавати широкого звучання. Тим більш притлумлювало цю ідею православ'я з його тезою, що “всяка влада від Бога”. Так, хоч Д. Мережковський і вважав Росію спроможною на “вічний бунт вічних рабів” [7, с. 139], як мислитель-політолог він все ж сподівався на подолання Росією політичного радикалізму хоча б у майбутньому. Як бачимо, його сподіванням не судилося здійснитись.

У наш час ідея демократичного повстання стала загальноприйнятим елементом політичного життя і конституційної культури. Наприклад, у ст. 20 Конституції Німеччини 1949 р. прямо вказується на право німців чинити опір усякому, хто наважиться посягнути на їх демократичний лад, якщо інші засоби при цьому не можуть бути використані [21]. Подібні положення наявні у ст. 23 Конституції Чехії 1992 р., в ст. 120 Конституції Греції 1975 р., ст. 32 Конституції Словенії 1991 р.

Опір насильницькій зміні демократичного ладу є конституційним правом громадян Естонії (ст. 54 Конституції Естонії 1992 р.) і Литви (ст. 3 Конституції Литви 1992 р.).

Навіть неможливо уявити, щоб лідери гілок влади, партій, рухів усіх цих країн закликали до проведення антиконституційних референдумів, що в Україні стало звичайною практикою. Єдине, що можуть запропонувати політичні лідери — закликати парламент до перегляду тих чи інших норм конституцій. Все інше є справою демократично обраного парламенту.

У Конституції України ідея народного повстання не закріплена. Лише в ст. 19 йдеться про те, що ніхто не може бути змушений робити те, що не передбачено законодавством, тобто будь-який громадянин може відмовитися діяти, якщо напрям цих дій не відповідає Конституції України як Основному Закону, оскільки Конституція є законом прямої дії.

Таким чином, Конституція України орієнтує на еволюційний розвиток країни. Водночас нездійснення кардинальних реформ, затягування періоду переходу до політичної системи і політичних принципів, закріплених в Конституції України, ведуть до погіршення життєвих умов громадян, у тому числі в політичній і правовій сферах, провокують накопичення протестного потенціалу в суспільстві, зважаючи, навіть на ментальну психологію довготерпіння.

Ситуація “вічного переходу”, що погіршує життя народу, не може тривати довічно. Це розуміє частина наукової і політичної еліти, яка вважає, що соціальний вибух — це занадто висока ціна за недалекоглядну політику, яка породжує соціальні протиріччя і конфлікти. Тому ця частина еліти шукає теоретичні й практичні рецепти оздоровлення суспільного життя, позитивної зміни економічної і політичної ситуації.

Науковий пошук, напевно, потрібно починати з переосмислення категорій і понять, у яких відображається суспільне життя в Україні. Передусім слід з’ясувати, чи відповідають класичні категорії “суспільство” і “державна” сучасному стану?

Суспільство як певна спільнота, як свідомо організована громадська життя в українському варіанті сприймається вельми невизначено як у політичному, так і в соціологічному сенсі. Сьогодні в Україні існує конгломерат дезорієнтованих, не консолідованих соціальних верств та груп, які погано усвідомлюють і виражають свої інтереси, не об’єднані в певну цілісність, що здійснює міжгруповий узгоджений проект майбутнього, реалізуючи якісь програми, що пропонуються народові тією чи іншою соціальною верствою або громадським рухом. Загальні декларації, закладені в Конституції України, не є конкретною програмою дій практично для жодного суспільно-політичного руху.

Оскільки інтереси соціальних спільностей в конгломерації, що має назву “Україна”, не усвідомлені, не оформлені як позитивні ідеології (*Негативні ідеології, закликаючи до реставрації минулого і підтримувані не соціальними, а демографічними групами («старше покоління»), не може бути консолідованими*), то не існує і точок відліку для їх порівняльного аналізу. Фактично відсутні

повноцінні соціальні суб’єкти в суспільстві. У такій ситуації створюються громадські організації або партії на вузькосуб’єктивистській, волюнтаристській основі, чий лідери представляють самих себе, а не соціальні спільності. Виникає феномен фальшивої ідентифікації, коли люди голосують за лідерів, ситуативно об’єднуються на тимчасових солідаристських основах (харизматичний лідер, популістська програма), не зовсім чітко уявляючи, наскільки це відповідає їхнім інтересам і загальному благу. Тому українське суспільство — це скоріше конгломерація, яка або стане справжнім суспільством, або розпадеться під тиском дезінтеграційних процесів.

У такому слабкоорганізованому суспільстві держава покликана відігравати роль інтегруючої, цементуючої сили. Але Українська держава, в свою чергу, перебуває чи на стадії напівхаосу, чи в політичній прострації. Вона малоефективно виконує свої функції: не забезпечує повноцінну дію законів (у тому числі Конституції), збирання податків і соціальний захист населення, не виступає повноцінним арбітром у відносинах особистості й суспільства, в міжособистісних і міжгрупових відносинах і т.ін. Та організація, яку ми називаємо “державою”, значною мірою стала полем битви кланів, груп еліт, що намагаються встановити свій політичний режим. Мета цих режимів — убезпечити себе від суспільства, підкорити його своїм цілям. Занепокоєння загальнонаціональною долею, майбутнім країни — не стільки пріоритетні завдання, скільки своєрідні димові завіси, оскільки у політичних режимів досі немає стратегічних відповідей на виклики ХХІ ст. і на бажання мас вирватися із злигоднів.

У цих умовах знову й знову постає проблема: чи зможуть суспільна наука і влада організувати визначення загальнозначущих цілей і цінностей, програм і створити механізми, що будуть забезпечувати їхню реалізацію і контролювати процеси дезінтеграції суспільства.

Цю проблему важко розв’язати. Суспільні науки у всіх типах суспільства майже не затребувані владою як повноцінний фактор прийняття політичних рішень. Тому конкретні проблеми суспільного розвитку все рідше є предметом наукового аналізу вчених, які працюють на замовлення держави, і лише зрідка — корпорацій, громадських організацій. Результати досліджень у цьому разі використовуються суто прагматично. Замовник щось використовує, а більша частина результатів залишається “під сукном”. У процесі прийняття політичних рішень частіше бере гору вузька політична мета суб’єкта, бажання отримати політичний результат сьогодні, користь для конкретної особи.

Якщо країна перебуває в стані, коли немає повноцінного суспільства і держави, чи є тоді достовірною теза, що вона перебуває на межі катастрофи? Очевидно, ні. Катастрофа відбулась, але не у вибухоподібній формі, а у формі прогресуючої соціальної гангрени, коли окремі абсцеси в соціальному організмі якісно змінюють весь процес соціального життя — процеси деградації беруть гору над процесами соціальної регенерації. Доводиться констатувати невирішеність революційно й еволюційно в країні конфліктів, що поси-

люються. (Зрозуміло, в умовах України окремі представники правлячого режиму можуть піти на його реформу заради інтересів країни. Більше шансів це зробити у Президента України завдяки його повноваженням і мандату на п'ять років управління країною).

Будь-яка політична система генерує конфлікти. Але одні політичні режими здатні врегульовувати або усунути їх, інші — ні. Перші мають потенціал життєздатності, інші — ні. У другому випадку політичний режим починає руйнувати ту політичну систему, яка його породила. І якщо не стимулювати захисні механізми держави, то перспективи розвитку суспільства будуть нечіткими.

Існує два загальних джерела неефективності політичних режимів: системний і ситуативний. В сучасній Україні “працюють” обидва. По-перше, політична система не гармонізована щодо розподілу і доповнення функцій влади. Тому елементи політичної системи, гілки влади “працюють” у певні моменти на знищення або послаблення один одного. Звідси — системна криза влади. По-друге, маємо ситуацію, коли гілки влади очолюють мало-ефективні або незаконослухняні політики. Їхня малоефективність впливає з професійної і психологічної невідповідності до виконання своїх функцій. Їх же намагання підвищити свою ефективність через перманентне оновлення свого почту на рівні центрів і регіонів не дають результатів, оскільки будь-яка ротація кадрів відбувається тільки на рівні особистісних політичних і моральних орієнтацій вищих посадових осіб держави, коли залишається дуже високою вірогідність помилки щодо адміністраторів. Останні хоч і досягли вищого рівня своєї компетентності, але він явно нижчий від потрібного, якому має відповідати сучасний державний діяч. Йому мають бути властиві: професіоналізм, рішучість, чесність, вміння приймати і репродукувати нове, демократизм тощо.

Будь-які персоналізації одного і того самого режиму, який не має потенціалу самовдосконалення, безрезультатні. Якщо група політичної еліти, клан приводять до влади особу, не здатну змусити органи влади діяти ефективно в інтересах хоча б більшої частини народу, то і ця персона, і сили, які привели її до влади, приречені на історичну поразку. Лідер і режим здатні завдати величезної шкоди країні своїми діями або бездіяльністю, хоча цілком ефективні для утримання влади.

Водночас виникає запитання, що ж сприяє існуванню неефективних чи малоефективних політичних режимів в Україні? (У цьому випадку режими оцінюються стратегічно, допомогою компаративного аналізу процесів розвитку постсоціалістичних країн). Є багато факторів, що зумовлюють загальну маргіналізацію економічного і політичного життя. Зазначимо лише два з них, що дають змогу існувати псевдомократичним, малоефективним політичним режимам.

Перший — наявність прошарку великої і малої бюрократії, яка має свій світогляд, свою ідеологію, уявлення про способи наведення порядку, господарювання, управління наукою, освітою, соціальною сферою. Цей прошарок незважаючи на те, що змінилися історичні умови, орієнтується на політичну владу цезарського типу на чолі із харизма-

тичним лідером, який би все спрямовував і вирішував усі питання, за все відповідав. Такий лідер може бути ефективним, якщо він тримає під контролем свій почет і прошарок бюрократії (Сталін, Гітлер, Франко та ін.). Якщо ж йому це не вдається, то оточення і бюрократія починають цинічно й аморально грабувати країну, підтримуючи псевдохаризму свого лідера. Наполегливі спроби підтримати харизму слабкого, нехаризматичного лідера набувають карикатурного вигляду і призводять до саморуйнування режиму.

Другий — наявність у країні меншовартісної (соціально хворої) свідомості, яка несе в собі вади тоталітаризму і набуває нових на ґрунті некритичного ставлення до західного способу життя, сприймаючи його не найкращі зразки — культ особистого збагачення, сексу, насильства. В цьому разі, з одного боку, масова свідомість не встигає засвоювати нові історичні реалії. Маса за історичною інерцією продовжують вимагати від держави того, що вона вже не може їм дати: зарплату, квартиру, безкоштовну освіту і медицину, повний контроль над самоврядуванням і т.ін. З іншого боку, протестна енергія поки не спрямовується на нові форми експлуатації: напівкримінальні фінансові і промислові групи, мафіозні клани. У всьому поганому звинувачується влада, що є правильним тільки частково, оскільки владу обирають не тільки клани, а й народ. Частково провина покладається на маси, які дозволяють себе не поважати, грабувати, маніпулювати собою, купувати себе на виборах за дрібні подачки тощо. Міф про духовно і політично зрілу культуру населення України виявився лише ілюзією, далекою від дійсності, що наочно демонструють численні вибори.

Отже, є кілька аспектів часткової деградації сучасного політичного процесу в Україні — негативні ознаки державних і громадських інститутів, суперечливий характер політичного режиму і незрілість, аморфність суспільної свідомості. Їх “хвороби” повертають українську історію у глухий кут цивілізацій. Ретельний і всебічний аналіз причин цих “хвороб” є необхідною умовою для вилікування хворого суспільства.

Політологи, соціологи і соціальні філософи використовують відомий емпіричний критерій, запропонований С. Хатінгтоном і Р. Дарендорфом: для того, щоб суспільство зробило якісний перехід і встановилась демократія, двічі повинна змінитися влада на законних, легітимованих у рамках демократії, способах виборів.

Для сучасної України є кілька проблемних питань. Чи вважати вибори президентів і парламенту, починаючи з 1991 р., цілком демократичними? Чи здійснився перехід від тоталітарно-автократичних методів управління до демократичних? Чи можна віднести існуючий режим до демократичного, якщо конфліктогенний потенціал в суспільстві зростає, незважаючи на ілюзорну байдужість народу до політичних ігор різних груп суспільних еліт?

Різні види аналізу: соціально-філософський, соціологічний і політологічний — показують, що в суспільній свідомості і в публіцистиці утверджується ілюзійний феномен “непізнаного існуючого об’єкта” — “української демократії”, яку ніхто не

бачив, але про яку багато говорять, особливо апологети кланових, мафіозних угруповань, які прорвалися до влади, особливо на регіональному рівні. Контент-аналіз преси незаперечно свідчить про це.

Визначити поняття “українська демократія” (*Ми розуміємо всю умовність поняття «українська демократія», його публіцистичний характер. Водночас поняття такого типу, як «американська демократія», «європейська демократія», «російська демократія» тощо досить поширені.*) як різновид, форму існування демократії, особливо коли йдеться про пишномовні філіппіки про крах тоталітаризму і перемогу демократії в Україні з боку ангажованих журналістів і навіть вищих посадових осіб держави, — дуже складно, а може й неможливо. Спроби описання різних рис демократії — свободи слова, демократичних виборів, прав громадян тощо — приводять до амбівалентного висновку: ці риси начебто є, і разом із тим їх ніби й немає. Тобто здійснити перехід від диференційної емпірії до уніфікованої демократії на прикладі України видається неможливим. Наприклад, парламентські (1998 і 2002 рр.) і президентські (1999 р.) вибори в Україні показують, що критерій С. Хатінгтона—Р. Дарендорфа поки що не зовсім придатний для України. Форми втручання влади в процес виборів, маніпуляція засобами масової інформації і суспільною свідомістю в цілому не вміщуються навіть у вельми широке тлумачення поняття “демократія”.

За неможливістю поки що визначити поняття “українська демократія” криється не капітуляція засобів пізнання перед емпіричною різноманітністю рис, а теоретичне й практичне безсилля побудувати зв’язки того об’єкта української дійсності (“пишномовна назва того, чого немає”, на думку Дж.Сарторі [22]) з нормативним поняттям “демократія”, яке має свої загально визнані якісні риси, неможливість приведення наявної соціальної реальності у відповідність з існуючими реальними зразками. Йдеться навіть не про ідеал демократії, а про ті реальні її показники, що зафіксовані в документах ООН, Європейського парламенту, ЮНЕСКО.

Нормативний підхід, що відповідає на запитання “Чому демократія є необхідною?” — частково все ж торує собі шлях у суспільній свідомості й суспільній практиці в Україні. Але навіть на межі ХХІ ст. в суспільствознавстві такий погляд не розроблений у концентрованому вигляді: що таке демократичний лад, яким має бути цей лад в Україні, до чого мають прагнути політичні інститути і люди в конкретних умовах, щоб прискорити демократизацію громадського життя?

Дескриптивний (описовий) і компаративний підходи до української реальності намагаються з’ясувати, як і коли демократія стає можливою, якщо ціннісний вибір на користь демократії вже зроблений. (Наприклад, в Україні цей вибір зафіксований в Конституції.) Тут вже більш докладно досліджується не стільки неповна відповідність історично змінному ідеалу демократії, скільки те, чому не спрацьовують раціоналізовані структури соціальної реальності, що виникли як результат конвенціональних відносин соціальних суб’єктів — конституції, закони, норми, звичаї, що виникли в умовах базового консенсусу начебто більшої частини народу з приводу шляхів і форм суспільного

розвитку. Напевно, відсутність базового консенсусу в органах влади надає створюваним демократичним інститутам і процедурам фантомного характеру і дає змогу використовувати їх з метою, досить далекою від демократичної. Народ з його “консенсусом” береться до уваги як об’єкт маніпуляцій.

За відсутності реального консенсусу народу русійною силою демократично го процесу може стати консенсус еліт, які прагнуть до консолідації суспільства. В умовах України такий варіант можливий, але насправді його важко реалізувати. Існуюча економічна, політична, етнічна сегментованість українського суспільства, породжена економічними, етнічними, політичними і духовними факторами, має доволі стійку форму. Співвідношення сегментів може змінюватися за їх роллю, обсягом, а також можуть відбуватися внутрішньосегментні зміни. Візьмімо, наприклад, такий складний сегмент, як інтелігенція. Навіть на рівні звичайного аналізу помітні серйозні кількісно-якісні зміни в ролі, обсязі і внутрішньосегментних співвідношеннях професійних груп, їх функцій, статусів і т. ін.

Чи можна досягти консенсусу еліт, коли вони, будучи лідерами сегментів, мають різні, часом суперечливі цілі? Скоріше напрошується песимістичний висновок: навряд чи цього можна досягти демократичним шляхом, хоча пасивний консенсус народу начебто є. Як бачимо, навіть ті представники політичної і духовної еліти, які гордо називали себе “демократами”, сегментовані за економічною, етнічною, мовною і навіть клановою ознаками. Слід також враховувати українську ментальність: “де два українця, там три гетьмани”. Тому з’являються концепції “авторитарного лідера”, “сильної руки”, що означають методи консолідації нації не зовсім демократичними методами.

Демагогія з приводу просування України до демократичного правового суспільства дуже часто не відображає реальних процесів. Соціальне пізнання не запропонувало рецептів, крім авторитарних, консолідації суспільства в ім’я демократії. І сьогодні відцентрові тенденції, притаманні дуже сегментованому суспільству, поки що не врівноважуються установками на взаємодію в ім’я народного блага. Ні еліти, ні партії, ні вибори президента країни і парламентські вибори не змогли зупинити дезінтеграційні процеси в суспільстві, що унеможливило проведення серйозних економічних і політичних реформ. Короткий період національної злагоди на ґрунті заперечення тоталітарного ладу в 1991—1993 рр. був упущений, розчинився в розмовах про демократію і щасливе майбутнє України, які замінили проведення реформ.

Щоб зупинити дезінтеграційні та деградаційні процеси і розпочати кардинальні (не обов’язково революційні) перетворення, важливо стабілізувати політичну ситуацію. В науковій і публіцистичній літературі дуже часто модернізаційні можливості влади оцінюються через її вплив на політичну стабільність суспільства. Але при цьому часто поняття “стабільність” використовується дуже довільно. Тому необхідно спинитися на визначенні цього поняття.

Є, наприклад, у західній соціології і політології кілька підходів до визначення поняття “стабільність”:

— як відсутність у суспільстві реальної загрози нелегітимного насильства або наявність у державі ефективних технологій, які дають змогу в критичній ситуації протидіяти йому;

— як функціонування одного режиму або уряду тривалий час завдяки вмілій адаптації до соціальних змін;

— як дотримання конституційного ладу. Наприклад, С. Хантінгтон визначає стабільність за формулою — “порядок плюс послідовність”, коли модель організації влади тривалий час зберігає свої якісні характеристики (американський конституційний лад);

— як результат легітимності влади;

— як відсутність структурних змін у політичній системі суспільства або можливість контролю за цими змінами;

— як баланс (рівновага) владних і опозиційних політичних сил;

— як збіг, гармонія функцій інститутів держави, сім’ї, школи і т.ін.;

— як модель поведінки, коли люди регулюють свою поведінку певним кодексом моралі і політичних дій, розуміючи, що відхилення від цих кодексів веде до нестабільності в суспільстві [23].

У такий площині лежить комплексний підхід до суспільних відносин, динаміки їх вдосконалення, а не усталеність режимів “часткової демократії”.

У розв’язанні політичних проблем стабілізації і розвитку суспільства слабким місцем вважається сучасна методологія аналізу і перетворення політичних відносин. Переважна більшість дослідників радить, “що робити”. Це необхідний елемент аналізу. Але ж головне в модернізації політичної системи — те, “яким чином це робити”. Це реальна, практична методологія політичної модернізації.

Існують три головні стратегічні напрями політичної модернізації.

1. Формування громадської думки, управління цією громадською думкою відповідно до поставлених цілей і завдань.

2. Добір і розстановка кадрів відповідно до цілей і завдань модернізації.

3. Організація подій у країні, а не прямування “за течією” політичного життя, пристосування до “стихії”.

Ці “три кити” політичної модернізації є опорами, що несуть в собі “активізуючу речовину”, “каталізатор” політичних перетворень.

Парламентські (1998 і 2002 рр.) і президентські (1999 р.) вибори в Україні показали, що електоральну поведінку населення в умовах перехідного, нестабільного суспільства не можна пояснити цілком ні соціальним станом, ні соціальними умовами, ні модернізаційними орієнтаціями. В процесі виборчих кампаній були можливості широкого впливу на позиції виборців аж до зміни їх на парадоксальні, коли виборець голосує всупереч своїм

інтересам. Інакше кажучи, є великі можливості для використання “чорних” технологій, коли голови виборців купуються за подачки (продуктові набори, виплату затриманих пенсій і зарплат, які помітно “схудли”), за гасло “аби не було війни” в країні, де відсутні умови для громадянської війни і т.ін. При цьому є можливість задіяти ці технології стосовно “своїх виборців”, “чужих виборців” і “тих, хто вагається”, а отже, недемократично впливати на сучасне і майбутнє української держави.

Література

1. Плеханов Г. В. Еще раз социализм и политическая борьба. — М., 1959. — С. 102—103.
2. Гегель Г. Политические произведения. — М., 1978. — С. 152.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 27. — С. 177.
4. Ленин В. И. Полн. собр. соч. — Т. 34. — С. 124.
5. Бродель Ф. Время мира. — М., 1992. — С. 533.
6. Богданов А. Всеобщая организационная наука (тектология). — М.-Л., 1925. — Ч. 1. — С. 162.
7. Мережковский Д. Большая Россия. — Л., 1991.
8. Бланшо М. Сад // Маркиз де Сад и XX век. — М., 1992. — С. 47.
9. Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. — N.-Y., 1994. — P. 279.
10. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 106.
11. Шадский Е. Утопия и традиция. — М., 1990. — С. 258—259.
12. Розанов В. Уединение. — Т. 1. — М., 1990. — С. 145.
13. Урбан Д., Джилас М. Между революцией и контрреволюцией // Проблемы Восточной Европы. — 1989. — № 23—24. — С. 78.
14. Банс В. Проблемы Восточной Европы. — М., 1990. — № 29—30. — С. 16.
15. Локк Д. Сочинения: В 3 т. — М., 1988. — Т. 3. — С. 353.
16. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. — М., 1991. — С. 463.
17. Mosca G. The Ruling Class — USA: Greenwood Press, 1980. — P. 214.
18. Fitzpatrick K. The Experience of American Human Rights Movement // Problems of Eastern Europe. — Washington, 1992. — № 35—36. — P. 196.
19. Dworkin R. A Matter of Principle. — Harvard University Press, 1985. — P. 105.
20. Ле-Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. — М., 1992. — С. 255.
21. Конституции буржуазных государств. — М., 1982. — С. 178.
22. Sartori G. Democrazia e definizioni. Bologna. — Milano, 1972. — P. 13.
23. Макарычев А. С. Стабильность и нестабильность при демократии: методологические подходы и оценки // Полис. — 1998. — № 1. — С. 149—157.

Kuras I.

Mihalchenko N. Political reform and the reality of how logung modernization.

The article notes that the socio-political processes that evolve as a result of an unsuccessful variant of modernization of Ukraine, seriously reduce the possibility of general consolidation of social forces for achieving compromises the well-being of people, adoption of humane morality and culture.

Keywords — the socio-political processes, political reform, revolution, theoretical analysis, political analysis, a transitional period of development.

«Дворцовое государство» в современной России (російською мовою)

В статье, исходя из концепции русского государства В. О. Ключевского, рассматривается его сословно-корпоративная сущность — феномен «дворца», — которая и возродилась в современной капиталистической России. Рассмотрены исторические формы феномена «дворца» и перспективы его развития в наших условиях: через «дворцовые» перевороты к подлинной демократии.

Ключевые слова: «дворцовое государство», сословно-статутное государство, коммерциализация бюрократии, государство-корпорация.

Одна из задач современной политической науки — понять, как в 1990—2000-е годы трансформировалось государство в России. Для уяснения сути трансформации представляется возможным использовать политические метафоры. С моей точки зрения, вполне релевантна метафора, имеющая исторические «корни», — «дворцовое государство» (или «государство—Дворец»). Она принадлежит В. О. Ключевскому; в этой формуле зафиксирована («схвачена» и выражена словами) природа послепетровского государства.

Конечно, Ключевский не ставил перед собой задачи создания концепции, — налицо размышления, замечания, наблюдения и само определение («дворцовое государство»). Это лишь материал для теории. На него я, собственно, и опираюсь, пытаюсь выявить смысл современного государства в России. Причем использую своего рода инверсионный исследовательский ход: говорю о современности «старыми» словами. (Историки, как правило, новый концептуальный аппарат применяют для изучения «старого» государства.) Но учитываю полное изменение контекста: XVIII и XXI вв. по самым существенным параметрам — люди, тип общества, технологии, культура — несопоставимы. И в то же время связаны — как разные этапы реализации в истории одной социальности. Надо только обнаружить эту связь.

«Дворцовое государство» В. О. Ключевского

Собственно, вся послепетровская история XVIII в. у В. О. Ключевского связана с государством, рассматривается с точки зрения его эволюции¹. При этом выделяется несколько ключевых (концептуальных) характеристик:

1) о динамике государства:

Петр «действовал деспотически; но, олицетворяя в себе государство, отождествляя свою волю с народной, он яснее всех своих предшественников сознавал, что народное благо — истинная и единственная цель государства. После Петра государ-

ственные связи, юридические и нравственные, одна из другой порываются, и среди этого разрыва меркнет идея государства, оставляя по себе пустое слово в правительственных актах» (Здесь и далее выделено мною. — И. Г.)².

«Немецкие правители превратили преобразованную Петром Россию в торговую лавку, даже в вертеп разбойников»³.

«Правительствам после Петра было не до коренных вопросов, не до начал и задач реформ: они едва справлялись и с первыми встречными затруднениями»⁴.

«Придворные интриги заменяли политику, великосветские скандалы составляли новости дня. Умственные интересы гасли в жажде милостей и увеселений»⁵.

«Петру не удалось укрепить свою идею государства в народном сознании, а после него она погасла и в правительственных умах. Законным преемником Петра... была недоступна его государственная идея... *Государство замкнулось во дворце*. Правительства, охранявшие власть даже не как династическое достояние, а просто как *захват*, которого не умели оправдать перед народом, нуждались не в народной, а в военно-полицейской опоре»⁶.

Мысль о том, что «без уставно-церковной подтяжки и полицейского страха невозможны никакая благопристойность, никакой общественный порядок», воспитана «всем складом русского быта»⁷.

2) о явлении «дворянства»:

«...Крупный общий факт, выработавшийся из всей неурядицы той эпохи: это — начало дворянства... В сословии, бывшем доселе привычным орудием правительства в управлении обществом, зародилось стремление самому править обществом посредством правительства». Формировался порядок «должностного кормления сословия»⁸.

Произошли «резкое юридическое обособление и нравственное отчуждение потомственного дворянства от прочих классов общества»⁹.

¹Ключевский В.О. Русская история: Полный курс лекций в трех книгах. — Кн. 3. — М.: Мысль, 1993, с.101-140, 144-186, 294-296, 310-319.

²Там же, с. 170

³Там же, с. 110

⁴Там же, с. 147

⁵Там же, с. 506

⁶Там же, с. 195

⁷Там же, с.113

⁸Там же, с.177

⁹Там же, с.163

«Правительство, прежде взыскательное к дворянам, как обязанным своим слугам, теперь старалось шадить их, как своих вольных агентов»¹⁰.

Дворянство «к моменту воцарения Екатерины II... составило народ в политическом смысле слова, и при его содействии *дворцовое государство преемников Петра I и получило вид государства сословно-дворянского*. Правовое народное государство было еще впереди и не близко»¹¹.

3) *об экономическом измерении государственного порядка:*

Екатерина I «...распустила управление, в котором, по словам одного посла, все думают лишь о том, как бы украсть»¹².

«При *разгульном дворе, то и дело увеселяемом блестящими празднествами, ...стая <иноземцев>* кормилась досыта и веселилась до упаду на доимочные деньги, выколачиваемые из народа. Недаром двор при Анне обходился впятеро-вшестеро дороже, чем при Петре I, хотя государственные доходы не возрастали, а скорее убавлялись. «При неслыханной роскоши двора, в казне, — писали послы, — нет ни гроша, а потому никому ничего не платят». Между тем управление велось без всякого достоинства... Все казавшиеся опасными или неудобными подвергались изъятию из общества... Между тем народное, а с ним и государственное хозяйство расстраивалось... Источники казенного дохода были крайне истощены, платежные силы народа изнемогали... Устроена была доимочная облава на народ; снаряжались вымогательные экспедиции». Так действовали «*разнузданные народным бессилием пришельцы*»¹³.

«...Правительство иногда не знало, сколько у него денег и где они находятся... Единственным деятельным и добросовестным контролером и будильником наклонных к дремоте правительств был постоянный дефицит. Он заставлял правящие верхи заглядывать вниз, в глубь управляемой ими жизни, и способные наблюдать люди увидели там полный хаос... *Пособницей дефицита была сама верховная власть*. Елизавета лично для себя копила деньги, как бы собираясь бежать из России, и забирала текущие казенные доходы, предоставляя министрам изворачиваться, как умеют»¹⁴.

Собственно «дворцовое государство» Ключевского следует понимать как результат раскрепощения (эмансипации) «элит» от деспотизма верховной власти, утраты ими этоса службы и *обособления от остального населения в привилегированное сословие*, «приватизации» ими государства, *подчинения государственной идеи узкокорыстным сословным интересам*. Верховная власть была встроена в модель «Дворца», что сопровождалось

мутацией ее природы (в направлении к ограниченной, «договорной»). В отношении государства речь также шла об абсолютизации им экономических интересов, его сосредоточении на «получении денег», «быстрых прибылей», конвертируемых в доходы дворцовых «актеров» — в том числе персонификаторов верховной власти и их ближайшего окружения («семьи»).

Фактически Ключевский считал, что «дворцовое государство» заинтересовано почти исключительно в обогащении тех, кто его составлял. То есть понимал его как сословное, нацеленное на удовлетворение чрезвычайно узких социальных интересов. И оценивал как своего рода «*изъян*», *исторический «вывих», случайное «отклонение» от «правильной» тенденции, обозначенной петровским государством «всеобщей службы*», где «воспитательная диктатура» власти распространялась на все сословия «без изъятия». Уравнение в обязанностях Ключевский рассматривал в качестве гарантии последующего уравнения в правах¹⁵. То есть русский путь к «правовому государству», по мнению великого историка, прокладывало деспотическое «служилое» государство, основанное на равенстве в бесправии, крепостном праве.

«Разгосударствление» по-постсоветски

Одна из причин постсоветского «перехода» (транзита) заключается в кардинальном изменении отношений «общество/личность—государство». Они активно трансформировались с послевоенных (точнее, с послевоенных) времен; сейчас мы находимся на пике этих изменений. Нормативная советская модель отношений, в которой личные (а также коллективные, корпоративные, профессиональные и др.) интересы полностью поглощались государством (модель *тотального огосударствления*), в постсоветские времена сменялась моделью «разгосударствления».

Ее обычно характеризуют односторонне — как *тотальное «бегство от государства»*, т.е. поиск населением «теневых» ниш, независимых способов существования и минимизацию связей с государством (прежде всего, требующих исполнения социальных обязательств — уплаты налогов, службы в армии и т.п.). При этом представление о государстве как раздаточной и репрессивной инстанции в обществе сохранилось, более того, оно доминирует. Однако это, скорее, остаточное явление, навязчивый образ советского прошлого.

«Разгосударствление» включает в себя и обратный процесс: «*бегство государства от граждан*», т.е. сворачивание им своих социальных функций, обязательств, и его «минимизацию», замыкание в

¹⁰ Там же, с. 167

¹¹ Там же, с. 196

¹² Там же, с. 106

¹³ Там же, с. 137, 138, 139

¹⁴ Там же, с. 151, 148

¹⁵ Логика Ключевского такова: в «определении сословных отношений» Петр «...не был чужд уравнительных стремлений именно на почве государственных повинностей. Он распространил некоторые специальные классовые повинности на несколько классов, какою была, например, податная, положенная им на все виды холопства, а воинская повинность стала даже всеобщей. Это обобщение повинностей со временем должно было лечь в основу и правового уравнения общественных классов. Приступить к этому уравнению предстояло снизу, законодательной установкой крестьянских повинностей, особенно платежей и работ крепостных крестьян на господ». Ключевский В.О. Указ. соч., с. 171—172.

себе¹⁶. Причем речь идет не о частичном уходе государства из некоторых сфер, минимизации мелочной опеки из социальной среды, характерных для развитых стран, а о *переориентации государства с общесоциальных интересов на «узкосословные»*. На смену тотальному, всепоглощающему советскому государству — террористу, модернизатору, морализатору, монопольному распорядителю «общенародной» собственностью — пришел «Дворец». Демонстрируемые им технологическое несовершенство и концептуально-идеологическая слабость создают у населения ощущение «дефицита» государства — его неэффективности, несправедливости, неспособности или нежелания исполнять свои обязанности¹⁷. Эксперты отмечают, что это государство не может обеспечить реализацию курса на модернизацию экономики, политики, инновационное развитие и т.п.¹⁸. Результативать и концептуализировать массовые ощущения и экспертные оценки можно, на мой взгляд, в определении современного государства в России как «дворцового».

«Дворец» — это не отклонение от «должного» государства (советского «общенародного» или западного правового, социального и т. д.) и не его извращение/«ухудшение», которое при желании

можно исправить. Это вполне самостоятельная форма правления, обусловленная новыми условиями и старыми государственными традициями. Здесь следует сделать две оговорки. Разумеется, современное «дворцовое государство», воспроизводя некоторые характерные черты «классического» (уже являвшегося в нашей истории), обладает и иными измерениями. Что связано и с другой исторической эпохой, и с иными потребностями современного социума и кратоса. Кроме того, предлагаемый концептуальный аппарат не отменяет все остальные. Это лишь одна из призм, через которую может рассматриваться современность.

«Дворец» как «сословие»

«Дворцовое» государство — не институты и процедуры (вся административно-управленческая система) и даже не бюрократический слой (при всей его влиятельности и представительности)¹⁹. «Дворец» — это форма (или организация), в которую отлилась постсоветская «цивилизация верхов», старые и новые господствующие группы, обособившиеся от населения в привилегированное «сословие» (1,5—2% населения²⁰). Государственные интересы сейчас в основном редуцированы к

¹⁶ Собственно, в описаниях российского общества эти процессы фиксируются: «В обществе сложился своеобразный замкнутый круг. Власть, чиновничий аппарат часто игнорирует интересы и права граждан. Значительная часть общества отвечает власти той же монетой, стремясь обходить стороной легальные и легитимные способы решения своих насущных проблем и свести общение с государственными органами к минимуму, обращаясь к ним только тогда, когда нет иных способов решения». Бюрократия и власть в новой России / Институт социологии РАН. Центр комплексных социальных исследований // Полития. — М., 2006. — Весна. — № 1(40), с. 102.

¹⁷ По социологическим данным 2008 г., на вопрос, способна ли административная система эффективно оказывать услуги обществу и отдельным гражданам, 18,9% респондентов ответили «в основном способна», а 59,6% дали отрицательный ответ. См.: Холодковский К.Г. К вопросу о политической системе современной России // Полис. — М., 2009. — № 2(110), с. 21.

¹⁸ С.П. Перегудов еще в 1994 г. писал о феномене бюрократического корпоративизма. См.: Перегудов С.П. Организованные интересы и российское государство: смена парадигм // Полис. — М., 1994. — № 5. — С. 31—35. Сейчас исследователи говорят о «криминально-клановом государстве», напоминающем «институциональную анархию». См.: Пастухов В.Б. Медведев и Путин: Двоемыслие как альтернатива двоевластию. Послесловие политического циника к дискуссии о либеральном повороте // Полис. — М., 2009. — № 6(114), с. 129. Расхожим стал тезис об административно-социальной неэффективности российского государства. См., напр.: Афанасьев М.Н. Невыносимая слабость государства. — М.: РОССПЭН, 2006.

¹⁹ «По данным Федеральной службы государственной статистики, только общая численность гражданских государственных служащих на начало 2005 г. составила 1 млн. 316 тыс. человек. И это не считая армии «обслуживающего» персонала, которая заметно превосходит численность самих чиновников. Для сравнения — в 1990 г. в СССР общее число бюрократов насчитывало 663 тыс. человек, а их «привилегии» были гораздо скромнее по сравнению с теми возможностями, которыми располагает нынешнее чиновничество». Бюрократия и власть в новой России / Институт социологии РАН. Центр комплексных социальных исследований // Полития. — М., 2006. — Весна. — № 1(40), с. 90. По другим данным, численность российского чиновничества с 1991 по 2007 год выросла почти вдвое — с 950 тыс. до 1,75 млн. человек, а содержание госмашин обходится стране в треть ее бюджетных расходов или почти в 10% ВВП. См.: Иноземцев В. Призыв к порядку // Свободная мысль. — М., 2008. — № 10. — С. 57—70. с. 64. Замечу, что и население СССР было многочисленнее российского, что меняет соотношение чиновного и нечиновного элементов; в результате увеличивается непроизводительная нагрузка на социальную среду.

²⁰ Это слово, от которого отдает архаикой, так и просится в лексикон нашего постмодерного времени. Оно лучше всего подходит для характеристики высшего слоя российского общества — владельцев-распорядителей власти/собственности. Все они, конечно, вышли из народа, но уже перестали им быть. Они создали особый мир, закрытый, непроницаемый, живущий по своим правилам, — вне массы народонаселения, но за ее счет. Потому что их цель — вобрать в себя все ресурсы и возможности, отпущенные этому социуму. Количественные данные о «сословии» см.: Малева Т. Социальные страты и социальная политика: от уроков прошлого к будущему развитию // Россия: Ближайшие десятилетия: Сб. ст. — М., 2004. с. 77; 18; Итоги 2004 г.: Что дальше? // Экономическое возрождение России. — М., 2005. — № 1(3), с. 77. Один из главных признаков «сословия» — богатство. По социологическим замерам, разрыв в душевых доходах между богатыми и обездоленными слоями российского населения — 30-кратный и даже больше. См.: Горшков М.К. Российское общество в социологическом измерении // Мир России. — М., 2009. — № 2 (Т. XVIII), с. 12. Категория богатых и сверхбогатых стремительно растет: в 2007 г. в России было 60 миллиардеров (в 1997 г. — всего 6, в 2005 г. — 36) и более 500 тыс. миллионеров. И это только по официальным данным, — в действительности их гораздо больше. См.: Виттенберг Е.Я. Социальная ответственность бизнеса: широкий взгляд // Россия и современный мир. — М., 2007. — № 3(56), с. 135. Доходы бедных растут в три раза медленнее, чем богатых. В 2006 г., по данным Института экономики РАН, доходы половины граждан страны снизились или остались на прежнем уровне, а практически весь рост (11%) пришелся на высокодоходные группы.

интересам его представителей, т.е. «дворцового сообщества».

Конечно, фактически «Дворец» — это более широкая социальная среда. Ее составляет не только «дворцовое сообщество», но и тяготеющая к нему и его *обслуживающая прослойка*. Если принять для описания современного российского государства метафору «государства—корпорации», «сословие» следует рассматривать в качестве аналога узкого круга ее собственников и руководителей («работодателей»). Так как корпоративные интересы сведены в основном к интересам этого круга, можно говорить о торжестве в наших условиях «олигархического корпоративизма». Функции «персонала» («корпорации работников») выполняет прослойка «обслуги». При этом только «работодатели» обладают признаками «сословности»: четко осознают свои интересы, противопоставляют их всему обществу и нацелены на сохранение и дальнейшее наращивание социального влияния²¹. Но самое главное: *ощущают себя не в структуре социума, а над ним*. К этому мировоззрению тяготеют и «работники», стремящиеся укрепить связи с «Дворцом» и как можно дальше оторваться от массы²². При этом свои отношения с ней строят по «дворцовым» принципам.

«Верхи» современного российского общества — уже не элита «условного держания» (на время «службы»), как советская, а элита «наследственного владения», перераспределившая в свою пользу «общенародную собственность». Это *закрытое сословно-статусное сообщество, «сбродное» по составу*. В нем смешались выжившие кланы «фамильных людей», т.е. советской номенклатуры; «новики» («новые худые люди»), «случайно выплывшие наверх» в «смутные» времена, — «новые русские», разрушившие номенклатурный порядок и давшие язык, «прикид», организацию правящему слою (среди них — «народные избранники», бизнесмены, государственники и интеллигенты нового типа); повязанные с первыми и вторыми советские «теневики» и верхушка советско-постсоветского криминала — создатели

«финансового рынка», «серых» бизнес-схем, особой «деловой» культуры, силовой фактор российской экономики; новая «культурная элита» — духовные «генералы», творцы и властители «маскультовых дум» (зрения/слуха), мастера высокого искусства, спорта, авторитеты медицины, образования, даже науки и проч.

У представителей этого «сословия» высокие потребительские запросы, постоянно растущие аппетиты, удовлетворяемые в разных социальных сферах. Одни хотят больше власти, другие — больше денег (показательно, что Москва, где находится «дворцовая Ставка»²³, заняла при Путине—Медведеве второе место в мире по числу миллиардеров, а само это число в последние годы едва ли не удвоилось); одни нацелены на самую престижную в мире собственность, другие собирают русское/советское/современное (или какое-то другое) искусство; одни ведут борьбу за души, другие — за бюджет и месторождения, за право «постмодернизировать» реальность или «поддавать» в нее оптимизм, быть «в экране», светской хронике, международных новостях и т. д. И все получают желаемое, чтобы потом хотеть боольшего.

Собственно, всему «сословию» (а не только высшему чиновничеству) можно адресовать определение В. В. Путина — «*надменная каста*». Это «сословие» счастливицов, «субъективных материалистов»-победителей, вполне удовлетворенных своим положением, профессиональной и жизненной успешностью и через эту (счастливую) призму воспринимающих внешний (для них) мир. «Корпорация победителей» обременена жаждой большого (чтобы «грохнул» на весь мир) успеха, желанием побеждать. Именно это (и ничто другое) — двигатель модернизационных проектов, причина государственных вложений в разного рода победы страны (внешнеполитические, спортивные, исторические и др.). Национальные успехи (если они случаются) рассматриваются как «дворцовые» (корпоративные) победы, служащие самоутверждению «Дворца». В то же время любой «нацуспех» «работает» на его легитимацию, опти-

²¹Очевидно, что это не только бюрократия и не вся бюрократия. Тем не менее, постсоветское перерождение государства принято связывать только с эволюцией бюрократии: по мнению исследователей, она «использует рычаги государства для достижения сугубо партикулярных (групповых) задач, целей в противовес общегосударственным». Гаман-Голутвина О.В. Меняющаяся роль государства в контексте реформ государственного управления: Отечественный и зарубежный опыт // Полис. — М., 2007. — № 4, с. 35. Основываясь на данных социологических опросов, исследователи говорят о феномене сформировавшегося «классового сознания» бюрократии как особой социальной группы. См., напр.: Бюрократия и власть в новой России / Институт социологии РАН. Центр комплексных социальных исследований // Полития. — М., 2006. — Весна. — № 1(40), с. 100—101. На мой взгляд, точнее было бы говорить о *корпоративной (или, скорее, кланово-групповой) солидарности*, учитывая, что она ограничена иерархичностью устройства этой «корпорации» и различием потребительских возможностей ее разных «эшелонов». Чиновничество среднего и нижнего уровней относится, скорее, к прослойке между «высшим сословием» и остальным населением. При этом ментально в основном «совпадает» с «патронами» и действует по единой «дворцовой» схеме: *всё — только для себя*.

²²Показательно, что именно эти, самые благополучные в материальном отношении, группы в социологических опросах демонстрируют наибольшую лояльность по отношению к государству, власти и госслужащим. См.: Бюрократия и власть в новой России. С. 93.

²³Кстати, одно из главных противоречий Дворца, в том, что Москва, являясь политическим центром государства, не стала центром обширного хозяйства «самодержца» (как центром частной вотчины являлся хозяйский двор). Это показатель трансформации природы «Дворца»: *страна—территория уже не является больше монопольным владением персонификатора верховной власти*. Москва, имеющая некоторые черты большой усадьбы, не есть исключительно «княжеско-царское» хозяйство. — В ней «работают» разные «хозяйствующие субъекты». Кстати, результаты хозяйствования одного из субъектов (не моно-, но все же) в июне 2010 г. зафиксировал журнал Forbes: в рейтинге богатейших бизнес-вумен мира третье место с состоянием в \$ 2,9 млрд. заняла Е. Батурина.

мизируя социальный фон и заглушая (шумом: «Ура, Россия!») ропот недовольных «надменностью» «сословия» и «сословностью» социума.

Главный принцип жизни «сословия» — устроиться в стране как за границей, в обеспеченном, комфортном, безопасном евроатлантическом мире. (При этом, конечно, устроиться и за границей — лучше заграничных.) Причем жить так в стране должны только они, — высокий социальный статус поддерживается ощущением избранности. «Дворец» явился вследствие торжества «сословного» эгоизма, игнорирования «сословием» интересов большинства. Разрыв «русского мира» на победителей и проигравших — во всеобщей схватке за «доходное место» — вот основной итог постсоветского транзита²⁴. И в этом смысле, выйдя на рубеже 80—90-х из точки «А», мы не вернулись к прежнему, а явно попали в какую-то другую точку.

Вопрос о собственности:

«кормящееся» государство

Оформление «дворцового» государства непосредственно связано с решением вопроса о собственности. На переходе от советской эпохи к постсоветской «общенародная» (или государственная) собственность была превращена в ограниченно-коллективное («дворцовое») доходное владение. Владельцы и составили «Дворец». Они живут перedelом и эксплуатацией «дворцовых» владений.

Интересы «Дворца» по существу «сословны»: он создан для управления «сословной» собственностью. К «сословным» владениям относятся как старые (советские, прежде всего ресурсные: топливно-энергетическая, золото-алмазная, а также химико-металлургическая, военно-промышленная), так и новые доходные отрасли: банковско-финансовая система, сфера обслуживания, информсфера (компьютерные сети, мобильная связь и др.). «Дворцовая» экономика и есть современная российская экономика; только то, что в ней работает, принося прибыль, и имеет будущее. Она предельно и очень своеобразным образом интернационализирована²⁵.

«Дворец» — структура по преимуществу властесобственническая, направленная на перераспреде-

ление львиной доли общественного продукта в пользу господствующих групп. Главное назначение «дворцовой» экономики — обогащение; она нацелена не на всемерное умножение ресурсов страны, а на рост индивидуальных и коллективных доходов «дворцовых» акторов. И в рамках этих задач «Дворец» достаточно эффективен. От населения, живущего за пределами замкнутого «дворцового» мирка («не-Дворца»), требуется лишь определенная сумма «налога». Можно сказать, что политическая власть в рамках «Дворца» в основном понимается как привилегия — право «налагать дань». При этом плательщикам «дани» не указывают, как им жить, — они являются вольноотпущенными людьми. В этом принципиальная новизна постсоветской системы.

Тотальное (советское «общенародное», ставшее в новых условиях «избыточным») государство ужалось до пределов «дворцового» хозяйства, управляемого на основе — вновь скажу метафорически — «владельческого» (частного, а не публичного) права²⁶. Частный характер «дворцового» владения, организованного по «путям», пришел в противоречие со всеобщим характером государства. Управление за пределами «дворцово-вотчинного» хозяйства сведено до минимума — постольку, поскольку существует необходимость отправлять определенные публичные функции. Поэтому все внешние коммуникации «Дворца» приобретают, скорее, частный (хозяйственный), чем публичный (т.е. собственно политический в классическом понимании) характер.

С этим связан и «владельческий» подход к политической власти; «владельческое» мировоззрение пронизывает сейчас все ее институты. Современные «элиты» не различают политические и экономические интересы; точнее, делают акцент на вторых. Этим объясняется и подавление публичной сферы; она сведена к одной из функций «Дворца», к области «дворцового обслуживания». Народонаселение понимается «Дворцом» как объект политической власти, а не субъект политических прав. (Справедливости ради следует признать, что оно и само себя так понимает.) И именно в этом качестве — объекта — оно и используется «Дворцом».

²⁴ Именно здесь проходит фундаментальная «линия напряжения» в российском обществе. Как показывают социологические данные, к числу основных межгрупповых противоречий россияне относят противоречия между богатыми и бедными (его отмечают 63,4% опрошенных), между олигархами и остальным обществом (39,1%), между чиновниками и рядовыми гражданами (34,9%). См.: Бюрократия и власть в новой России. С. 96. Достаточно очевидно, что все эти оппозиции могут быть сведены в одну: богатые, олигархи, чиновники (победители)/бедные, остальное общество, рядовые граждане (проигравшие). Причем, социальную успешность меряют соответствием ближайшим богатым и властным, а также обобщенному массмедийному образу «победителя», сконструированному в 2000-е.

²⁵ Вот некоторые данные на этот счет: «По состоянию на начало 2010 г., Россия — единственное из постсоветских государств, инвестиции которого за рубеж практически равны накопленным иностранным инвестициям внутри страны, а с учетом неофициально выведенных денег превышают последние как минимум вдвое; даже сейчас инвестиции КНР за рубежом меньше накопленных в китайской экономике иностранных инвестиций в 16 раз. Около 56% российского ВВП создается в компаниях, которыми владеют собственники, зарегистрированные в оффшорных юрисдикциях; этот показатель соизмерим с данными по самым неблагополучным странам Африки». Иноземцев В.Л. История и уроки российских модернизаций // Россия и современный мир. — М., 2010. — № 2(67), с. 13—14.

²⁶ Используя термин «владельческое» право, я понимаю, что он в той же мере условен и метафоричен, что и «сословие», «дворцовое государство». Повторю, речь не идет о прямом заимствовании понятий из прошлого и смешении разных эпох в некую вневременную реальность. Обращение к «историческому словарю» было необходимо, чтобы указать на сущностное сходство некоторых явлений настоящего времени с прошедшим и несовременность этого настоящего. В том смысле, что оно явно не согласуется с евроамериканским настоящим, куда мы себя упорно относим. Это темпоральное несовпадение объясняется не отставанием (а, значит, непреодолимо бегом вдогонку), а действием каких-то важных социокультурных механизмов.

Административная деятельность все больше походит на «кормление» с доходов от выделенного «участка» («наказа», «пути») «дворцового» хозяйства. Каждый администратор — «сам себе» частный «теневой» предприниматель (взятки, «откаты», «разборки» и т.п. — его ежедневная «деловая» жизнь). При этом включен в систему легальной (собственно социально-управленческой) деятельности. Каждый «дворцовый» актер ведет такую же двойную жизнь; причем, легально-процедурная — только оболочка («прикрытие») подлинной, неформально-теневой, покрытой бизнес-тайной. В целом «Дворец» противоречит современным политико-правовым представлениям, в соответствии с которыми имущество и права государства имеют публичный характер и не могут являться ничьей вотчиной.

«Дворец» как случай государственно-монополистического капитализма

В момент разрушения советского мира речь шла о выводе из-под контроля государства всех сфер, о возбуждении и полном раскрытии хозяйственной активности граждан. Однако цивилизованного «размежевания» государства и общества в экономической жизни не произошло. Напротив, социально-экономические интересы заставили эффективные государственные и общественные элементы слиться

в «Дворец», подчиненный уже не воле первого лица, а хозяйственным интересам всего «сословия».

«Дворец» обслуживает интересы «высшего сословия» за счет собственности и ресурсов, находящихся в распоряжении государства или переданных им в распоряжение других экономических «акторов» (финансово-промышленных групп/кланов с разной степенью самостоятельности). Последние вносят установленную плату за пользование «участками» дворцовых владений. Причем, пользование монопольное — это соответствует «владельческой» природе «Дворца». В рамках «Дворца» слиты госмонополии/госкорпорации и монополии различных форм смешанной собственности с участием государства²⁷. (Это не только бизнес-структуры, но и медиа, спортивные, культурные и т.п. институции.) В целом правовой статус монополий не ясен, что открывает простор произволу, манипуляциям и т.п. действиям, не регулирующимся правом. Монополии, пришедшие на смену советским ведомствам, позволили структурировать сложное экономическое пространство. В то же время господство монополий приводит к диспропорциям в экономике, ее дезинтеграции. Но *правительство/государство* не борется с монополистами и др. капиталистами потому, что оно и *есть монополист/капиталист — не единственный, но один из главных*²⁸.

²⁷ Вот только один пример: на долю четырех нефтяных компаний — ТНК-ВР, «Газпром нефть», «Роснефть» и «ЛУКОЙЛа» — приходится 73,44% российского рынка бензина и 80% авиационного керосина. Приоритеты наших монополистов известны: прибыль всё, отечественные потребители — ничто. Новые примеры действия этой стратегии дал экономический кризис. По оценке Федеральной монопольной службы (ФАС), цена на бензин в мире с середины лета по октябрь 2008 г. упала на 15–20%, а в России практически не изменилась. В 2008 г. В. Путин дал ФАСу команду «фас!»: возмущившись взлетом цен на авиационный керосин, приказал «наконец проснуться и активно исполнять свои функции». ФАС начал судебные тяжбы с нефтяниками и добился определенных успехов. Общий размер претензий ФАС к нефтяным монополиям превышал 26 млрд. руб. Но 8 июня 2010 г. на коллегии ФАС первый вице-премьер И. Шувалов фактически отменил старый приказ. Назвав естественные монополии «крупными движущими силами» экономики, призвал ФАС бороться с нарушениями на рынке, а не с самими компаниями. Посыл был принят адекватно. См.: Двойной стандарт // Профиль. — М., 2010. — 21 июня. — № 23, с. 34–35. Общую стратегию наших монополистов очень точно определил венгерский социолог П. Тамаш: *национальные нефтяные, газовые, торгующие алмазами и т.д. фирмы функционируют не как отечественные капиталисты, а по логике межнационального концерна, занимающегося добычей сырья в чужой стране*. Тамаш П. Потерянное десятилетие России: От капитализма-1 к капитализму-2 // Конец ельцинщины. — Будапешт, 1999, с. 120. (Выделено мною. — И.Г.). Этой же логикой руководствуется весь «Дворец», в том числе правительство как «дворцовый» актер. Правда, стратегия его продвижения основана на сокрытии такой логики — ведь оно все-таки правительство.

²⁸ Государство не превращается, как бывает на Западе, в инструмент проведения интересов крупных корпораций (правда, в условиях их конкуренции между собой). У нас *государство само стало такой корпорацией*. По оценкам экономистов, «будучи регулятором рынка, государство одновременно является, в том числе из-за гипертрофированной системы госмонополий и госкорпораций, активным его игроком, что создает на нем совершенно нездоровую обстановку, в которой фактически игнорируются подлинные нужды и не только потребителей, но и огромного числа производителей разного рода благ». Шелов-Коведяев Ф.В. Природа кризиса в России и в мире: Общее и особенное // Полития. — М., 2009. — № 3, с. 111. Ярчайший пример: «продолжается активный вывоз за рубеж зерна, молока, сыра, хотя значительная часть той же товарной номенклатуры встречным потоком импортируется, почему и внутренние цены на них продолжают расти — при тревожном... падении доходов и потребления граждан».

Для оценки эффективности «дворцовых» монополистов важен такой факт: «к 2008 г. корпоративный внешний долг российской экономики достиг 500 млрд. долл. (против 30 млрд. к началу кризиса 1998 г.)... Даже «Газпром» имеет долгов чуть ли не на 50 млрд. долл.». Попов Г.Х. О проблемах кризиса 2008 г. // Полития. — М., 2009. — № 3, с. 92. По оценкам специалистов, «внешний корпоративный долг составляет в настоящее время около 32% ВВП России, тогда как доля внешнего государственного долга составляет около 4% ВВП. Уровень совокупного внешнего долга составляет около 36% ВВП, а его объем осенью 2008 г. оказался сопоставим с величиной официальных валютных резервов Центрального банка РФ. Преобладающая часть внешнего корпоративного долга сформирована государственными корпорациями за 2005–2008 гг. В числе этих корпораций «Роснефть», «Газпром», «Русал», «Лукойл», «РЖД», «Норильский никель» и др. Поэтому этот долг является, по существу, *превращенной формой внешнего государственного долга РФ*, обслуживание которого в условиях глобального кризиса эти корпорации не смогли бы осуществить без финансовой помощи правительства и ЦБ». Агапова Т.А. Экономический кризис в России и результативность государственной антикризисной политики // Россия и современный мир. — М., 2010. — № 2(67), с. 27. Фактически *внешний долг стал не государственным, а «дворцовым»* («сословным»), но расплачиваться за «Дворец» будет то, что мы называем государством (из бюджета, резервов и т.п.).

Здесь следует отметить: «Дворец» — это, прежде всего, неформальные связи, личные отношения²⁹. Именно эти сети стали основой, на которой сформировался «Дворец»; неформально-непубличный тип управленческой деятельности, вообще ведения дел способствовал *воспроизводству советских клановости и патрон-клиентельных отношений в новых, постсоветских условиях*. Постсоветские кланы и клиентелы, связанные деловыми и личными отношениями, «зачастую опираются на государственные корпорации или отдельные ведомства и соперничают между собой в борьбе за распоряжение ресурсами»³⁰. Патрон-клиентельные, клановые сети имеют и пространственное измерение: они не укладываются в простейшую дихотомию «центр-регионы»; в качестве «дворцовых» акторов выступают «вертикально интегрированные» группы интересов и группы давления, включающие участников как федерального, так и регионального уровней (представителей органов власти, финансово-промышленных групп, политических партий и движений, СМИ) в формате политико-финансовых кланов»³¹. «Клановость» же соответствует «дополитическому» состоянию власти, когда она *еще* не способна выразить общий (публичный) интерес, а «политика» сводится к примитивной борьбе кланов за ресурсы³² (Выделено мною — И. Г.). Видимо, это состояние у нас устойчиво воспроизводится. Точнее, речь идет об *определенном типе самоорганизации «высшего класса» позднее- и послесоветского времени*. Поэтому сущность власти следует определять как *неполитическую*; она *вообще* не способна выразить общий интерес.

Постсоветский «Дворец» — это еще и институты; государственные учреждения его организуют, структурируют, придавая ему современную форму. В то же время государственные структуры (в том числе выборные, соответствующие демократической современности) суть крупнейшие экономические предприятия — прежде всего, по освоению бюджетных денег. (Вообще, высшее «сословие» так или иначе связано с бюджетом: им управляет и/или пользуется. Иначе говоря, имеет *административно-экономическую подоснову*.) В них встроены лоббистские сети; многие их связи — как внутренние,

так и внешние — не вполне законны или вовсе нелегалы. То есть речь идет о фактическом *удоволнении неправовой среды*: неформальные сети накладываются на неформальную активность институтов.

Собственно, в случае «Дворца» мы имеем дело с государственно-монополистическим капитализмом, лишенным, однако, главного измерения капитализма — свободной конкуренции на правовой основе. Видимо, наш бизнес с такой нагрузкой не справляется; свобода экономической деятельности вызывает у него, скорее, опасения (неопределенность и риски оцениваются как слишком высокие). Свобода предполагает поиск самим бизнесом продуктивного варианта взаимного сотрудничества в рамках существующего права. У нас же нет традиций такого взаимодействия; зато в советские времена сложилась привычка работать в «тени» и под покровительством (защитой/«крышей»). А это требует больших денег; поэтому в теневой экономике, большая часть которой связана с уклонением от налогов, хорошо себя чувствуют только крупные компании³³. В силу этих причин и склонности к монополизации доступного пространства наш большой и очень большой бизнес (а это, собственно, и есть русский бизнес) соглашается на ограничение своей свободы — «сверху».

С нагрузкой свободы/конкуренции не справляется и правительство/государство: для него наиболее естественно подавление плюральности как в экономике, так и в политике. Правительство разрешает или организует конкуренцию (можно говорить об «управляемой конкуренции»), сохраняя при этом «монополизм» как основополагающий принцип функционирования «Дворца». Тем самым, кстати, придает конкуренции по-русски более или менее цивилизованный вид, минимизируя применение насилия внутри бизнес-сообщества. Репрессивно-контрольная функция в целом принадлежит государству. Но главная задача правительства как «дворцового» актора состоит не в регулировании таким образом экономики и социальных отношений, а в получении прибыли от процесса «управления конкуренцией».

В целом наши бизнес-гиганты не только симулируют конкуренцию (хотя внутри страны большей частью происходит именно так³⁴), но и

²⁹В этой «сетевой» среде и решается все в стране — «дворцовые» вопросы, общесоциальные проблемы. Только в этом смысле можно принять положение С. Кордонского: представители «титового сословия», «оказывая друг другу услуги даже в пределах должностной компетенции, связываются в прочнейшую и невидимую сеть неформальных связей административного рынка, которая по факту и представляет наше гражданское общество. Существует множество институтов этого гражданского общества, таких как совместная охота, рыбалка, ресторан, баня или «открытый дом для своих»... Это общество... единственная реальность, так как любые ведомственные интересы и амбиции, планы государственного развития, инновационные проекты и бизнесы должны быть в первую очередь оговорены — «протерты» в банях, ресторанах, на рыбалке или охоте. Иначе их ждет печальная судьба». Кордонский С. Россия: Поместная Федерация. — М.: «Европа», 2010. с. 138, 139.

³⁰Холодковский К. Г. К вопросу о политической системе современной России // Полис. — М., 2009. № 2(110), с. 16.

³¹Гаман-Голутвина О. В. Региональные элиты современной России: Портрет в изменившемся интерьере // Политическая наука в современной России: Время поиска и контуры эволюции: Ежегодник 2004. — М.: РОССПЭН, 2004. с. 171.

³²См.: Пастухов В. Б. Медведев и Путин: Двоемыслие как альтернатива двоевластию. Послесловие политического циника к дискуссии о либеральном повороте // Полис. — М., 2009. — № 6(114), с. 129.

³³См. об этом: Власть, бизнес и гражданское общество: Материалы дискуссий. — М.: ОГИ, 2003, с. 23—67.

³⁴В рамках симулятивной конкуренции у монополистов рождаются странные (но только на первый взгляд) инициативы. Вот один — но яркий — пример. На всероссийском совещании Федеральной службы по тарифам 1 апреля 2010 г. глава РЖД Владимир Якунин пожаловался, что железнодорожный и автомобильный транспорт находятся в неравных конкурентных условиях. Чтобы ликвидировать преимущество последнего, он предложил

участвуют в реальной конкурентной борьбе — прежде всего на международной арене. Однако в любом случае главным конкурентным преимуществом крупнейшего российского бизнеса оказывается принадлежность к «Дворцу», гарантирующая разного рода «дворцовые помощи». Последнее тому подтверждение — экономический кризис, когда выживание «равноудаленных» корпораций было обеспечено правительством³⁵. «Дворец» помог «Дворцу».

В определенном смысле «Дворец» можно считать корпорацией, так как он преследует не общественные цели (не работает на «народное благо»), а собственные экономические выгоды. «Дворец» проявляет явный интерес к «зарабатыванию денег», действуя на внутреннем и внешнем рынках в качестве экономического игрока. При этом нацелен на минимизацию издержек (т. е. общесоциальных программ развития) и максимизацию прибыли, львиная доля которой распределяется в пределах «Дворца» же. То есть функционирует по законам частнокапиталистического предприятия. Однако природа «Дворца» прямо противоположна капиталистической: она — «владельческая», предполагающая монопольную эксплуатацию, а не собственническая, т. е. плюралистическая, конкурентная, договорная и открытая. Корпорация явилась у нас в совершенно ином историческом контексте и привела к другим, чем в исходных условиях, результатам. Перенесение на советское государство корпоративных методов управления (иначе говоря, модернизация государства за счет заимствования новейших технологий) активизировало его «дворцовую» природу, спровоцировав явление «Дворца».

«Дворцовая» система против общества и против субъектности «дворцовых»

В основе «Дворца» лежат две «неправильности», придающие ему некую изначальную ущербность. Первая («большая») является «неправильностью» с общесоциальной точки зрения: «дворцовые» владения попали в распоряжение (управление) формально негосударственных и частных хозяйствующих субъектов не в результате открытой конкуренции, помимо и в отрицание любых правовых норм. Фактически они были распределены между «своими» («номенклатурными» и «деловыми») и/или захвачены, присвоены, что исключает соблюдение принципа социального партнерства (и в настоящем, и в будущем).

Вопрос о собственности был решен традиционным (т. е. неправовым и примитивным) способом: «общенародное достояние» заняли как никому не принадлежащее (пустое) пространство (напомню: занятие «пустошей» долго было господствующим способом приобретения земельной собственности на Руси). Это означает, что «дворцовые» субъекты не признавали (и не признают сейчас) за населением («не-Дворцом») право осуществлять контроль над производительным богатством страны. А, значит, постсоветский строй изначально не был нацелен на формирование общества. — Перераспределение в 1990—2000-е годы советской собственности предполагало появление привилегированного владельческого «сословия», распоряжающегося материальными ресурсами страны, но не обеспеченного в полной мере правовой, «моральной» легитимностью, общественным с ним согласием.

Другая («малая») «неправильность» вредит в основном «Дворцу», ограничивая его возможно-

сделать автодороги платными. В железнодорожный тариф, по его словам, включена «инфраструктурная составляющая», то есть плата за поддержание и развитие железнодорожной сети. «Возникает вопрос, почему такой платы нет для пользователей услуг автомобильного транспорта, — возмущался Якунин. — У нас дороги бесплатные, и с конкуренцией с железнодорожным транспортом порядок нужно наводить». Награда недели // Коммерсантъ Власть. — М., 2010. — 5 апр. С. 24. Это обращение («челобитье») одного из конкурирующих между собой «дворцовых» монополистов к верховному арбитру — правительству: даешь «добро» на максимизацию прибыли? Оно в очередной раз подтверждает заинтересованность «Дворца» лишь в собственных доходах. При этом, заметим, «если в мире расходы на транспортировку в экспортной цене товара составляют в среднем не более 7—8%, то в России, из-за монопольного положения... РЖД, — все 30—40%». Шелов-Коведяев Ф.В. Природа кризиса в России и в мире: Общее и особенное // Политика. — М., 2009. — № 3, с. 111. Такова же логика других «дворцовых» акторов: «Газпром», например, «затекает все новые экспортные проекты, хотя совершенно ясно, что собственную промышленность и ЖКХ ожидает скорый и острый дефицит газа, не говоря уже о позорной для нас статистике негазифицированности домашних хозяйств» (Там же). Российские энергетические монополии провоцируют (требуют) выравнивания внутренних и мировых цен на энергоносители. См.: Иноземцев В.Л. История и уроки российских модернизаций // Россия и современный мир. — М., 2010. — № 2(67), с. 17.

³⁵ Основные средства антикризисной программы были направлены на поддержку банковской системы (более 1355 млрд.) и государственных или окологосударственных компаний типа ОАО РЖД или АвтоВАЗа (776 млрд.). При этом на усиление социальной защиты и борьбу с безработицей в 2009 г. намечалось выделить около 500 млрд. руб. См.: Холодковский К.Г. Антикризисные меры и общество // Политика. — М., 2009. — № 3(54), с. 69. Правительство рассматривало и персональные дела: с его помощью главный неудачник кризиса О. Дерипаска вышел из него, не потеряв ни одного ключевого актива. Особый интерес представляют следующие данные: «Если в 1998 г. часть издержек по стабилизации экономики после кризиса была профинансирована негосударственным сектором, то в 2008—2009 гг. это бремя в основном принял на себя государственный сектор, чьи денежно-кредитные издержки, а также бюджетные и квазибюджетные расходы значительно возросли. При этом непосредственные бюджетные затраты на антикризисные меры оцениваются всего лишь на уровне 0,58% ВВП России 2007 г., тогда как доля квазифискальных издержек стабилизации экономики может составить около 14,7% от его объема... В результате возрастает степень неопределенности возможных эффектов от принятых мер, а уровень прозрачности (транспарентности) бюджетно-налоговой и денежно-кредитной политики государства уменьшается». Агапова Т.А. Экономический кризис в России и результативность государственной антикризисной политики // Россия и современный мир. — М., 2010. — № 2(67), с. 25. Собственно, речь идет о том, что выход «негосударственного сектора» из кризиса в «государственные 2000-е» был обеспечен «дворцовым» государством за счет бюджета, в отличие от «олигархических» 90-х.

сти, т.е. имеет узкосоциальное измерение. Особое своеобразие «дворцовому» типу хозяйствования придает то, что его определяющая черта — временность, условность: формально временной является политическая власть, фактически условна власть экономическая — отказ от участия в «дворцовой» системе или нарушение правил «дворцовой игры» могут повлечь наказание, т.е. запрет хозяйствовать. А потому характер «дворцового» владения близок к условному (поместному) держанию — только не земли, а имущества и ресурсов. *Безусловно до сих пор только владение личным имуществом; собственнические права в любой момент могут быть оспорены.* Не случайно «дворцовые» акторы просто зафиксированы на преумножении имущества, переводе средств, полученных от эксплуатации «дворцовых владений», в особняки, драгоценности, яхты и т.п. Показательно, как мутирует под влиянием ограничения прав владения определенным сроком владельческая психология верховной власти: идея государства воспринимается ею даже не сквозь «вотчинную», а через «поместную» призму. Все это сформировало «в верхах» *своеобразное «поместное устроение»*, окончательно вытеснившее представления об общем интересе, национальном благе. «Дворец» живет ограниченными, краткосрочными целями — погоней за сверхприбылями, хищнической («до истощения») эксплуатацией «дворцовых владений», громкими внутри- и внешнеполитическими PR-акциями.

«Сословие», представители которого не желали быть только распорядителями (временными держателями), с момента своего появления боролось за собственнические права. В 1990-е годы оно их добилося, следствием чего (среди прочего) стало *стирание грани между государственными и негосударственными (коммерческими) структурами*. Баланс сместился в сторону последних, как бы «пожиравших» государство³⁶. Но тогда же выяснилось, что для *самореализации (прежде всего, вне страны) и защиты от страны («не-Дворца»)* «сословию» крупнейших собственников все-таки необходим какой-то вариант государства. Выбор был сделан в пользу «Дворца», в рамках которого примиряются «сословные» и национальные противоречия, бизнесмены становятся государственниками, а бюрократия коммерциализируется. То есть образуется *mixt*, единая социальная среда, «повязанная» одной целью — «обогащение».

Однако создание «Дворца» потребовало от «новых собственников» жертвы — нужно было поделиться собственностью с новым государством. Наверное,

процесс *частичной деприватизации/национализации (а, по существу, второго «большого передела»)* начала 2000-х, сопровождавшийся перераспределением денежных потоков в пользу «новых государственников», выделением им доли «дворцового имущества», прошел нелегко. Достижению «консенсуса» помогло то, что договаривались советские (по генетике, ментальности, инстинктам, навыкам) люди, приученные в позднесоветские времена, пользуясь государством, мыслить в категориях «большой государственности». Сработало и старое политическое мышление, «заквашенное» на страхе и привычке подчиняться власти/государству. Наконец, делились «старые» собственники тем, что «урвали» и присвоили в 90-е, а не наследовали по праву и не создали как «пионеры» первооткрыватели. Легко пришло — не задержалось.

Итогом «передела»/«сговора» «нулевых» явилось не только то, что персонификаторы государства получили свой экономический плацдарм, а государство стало новым мощным коллективным бизнес-игроком, членом мирового бизнес-сообщества. В *результате такого усиления государства произошло окончательное слияние государственной идеи с частным экономическим интересом, сращивание государственников с олигархами* (в единый светский бизнес-культурно-политический бомонд), т.е. *окончательное оформление постсоветского «Дворца»*³⁷.

Хотя внешне ситуация, наверное, и выглядит так, как ее описывает значительная часть исследователей: «На рубеже 90-х годов Россия столкнулась с проблемой институциональной бессубъектности, общество атомизировалось... Институты власти оказались оторваны от социальной базы, перестали быть носителями и выразителями общественных интересов, быстрыми темпами стали расти коррупция и взяточничество. Произошло сращивание высшей государственной бюрократии и крупного капитала. В этих условиях центральная власть сделала ставку на государственную бюрократию как потенциального носителя новой национальной субъектности, противостоящего как бизнес-группировкам, так и политической элите. В рамках избранной стратегии начала проводиться административная реформа... То есть была поставлена задача связать единым административным механизмом разрозненные бюрократические группы, как федеральные, так и региональные, ослабить давление на них со стороны бизнес-групп, региональных властей, криминальных структур»³⁸. Этот *подход акцентирует идею «воз-*

³⁶ Об интеграции институтов власти (прежде всего высших) и крупных корпоративных структур (как и о действии тенденции к «сверх-(супер)-корпоративизму» в экономике) см.: Перегудов С.П. Корпорации, общество, государство: Эволюция отношений. — М.: Наука, 2003, с. 36. Процесс «олигархической минимизации» государства был по существу, как показывает Ю.С. Пивоваров, переделом/дележом: «предметом передела стало государство». То, что выглядит как восстановление государства 2000-х, является следующим этапом передела. См.: Пивоваров Ю.С. Русская политика в ее историческом и культурном отношении. — М.: РОССПЭН, 2006, с. 58—61.

³⁷ В рамках «Дворца» действуют тенденции и к национализации, и к приватизации. Правда, первоначальный смысл этих явлений меняется: речь и в том и в другом случае идет о *переделах «дворцового» хозяйства*. На последние годы пришелся процесс очередной приватизации. Так, в ходе реформы РАО ЕЭС (последнее «дело» А. Чубайса) появились новые частные владельцы энергоактивов. И хотя с эффективностью у них не все в порядке, о чем заявил персонификатор государства В. Путин на совещании по энергетике в конце февраля 2010 г., они будут хозяйствовать. См.: Энергии не занимать (Выговор) // Newsweek. — М., 2010. — 1—7 марта. С. 8.

³⁸ Бюрократия и власть в новой России. С.89.

вращения» государства. Оно действительно расширило контроль над различными сферами общественно-политической, экономической и др. деятельности, но постольку, поскольку было нужно *этому* государству. Бюрократическая централизация 2000-х вовсе не предполагала восстановление социальной и национально-консолидирующей роли государства. Точнее, эта роль восстановилась настолько, насколько потребовалось для выживания и реализации «Дворца».

Включенность в «дворцовые» коммуникации, имеющие по преимуществу коррупционную природу, не позволяет крупным собственникам быть собственниками в полной мере (безусловными и независимыми — от «Дворца» — коммерческими субъектами). Как не дает стать и независимыми политиками; отказ от претензий на самостоятельную политическую роль — их плата за относительную свободу предпринимательства. В результате устранения большого бизнеса политика лишилась конкурентного измерения, отличавшего ее в 1990-е³⁹. Ею завладели «административные элиты»; политика превратилась в отрасль администрирования. А верхушка группировок финансово-промышленного капитала была интегрирована в систему бюрократического управления, «их экономические интересы внутри страны и за ее пределами стали частью государственных (точнее, «дворцовых» — И. Г.) интересов»⁴⁰.

В рамках «Дворца» не свободна и бюрократия: чиновник не может быть просто эффективным менеджером, — он должен участвовать в коммерческой деятельности «по-дворцовому». Так работает система; в ней *не могут возникнуть* независимые собственники, управленцы, художники, вообще самостоятельные социальные силы, — только «сословие», организованное статусно-иерархически и тяготеющее к «закрытию» в особый мир, живущий по своим законам в стороне от

остального населения. Расширяя права и свободы «сословия», «Дворец» парадоксальным образом «гасит» его субъектность. Характерно, что к «сословию» неприменима такая характеристика, как гражданственность. В этой среде нет предпосылок для роста «я-субкультуры» в либерально-западном смысле слова. — Их «съедает» бесконтрольный и безграничный «субъективный материализм», разрывающий «сословие» на соперничающие кланы (прежде всего, по принадлежности к ведомствам — административным и коммерческим). Они сбиваются в «Дворец» только потому, что не выживут поодиночке. Это вынужденный «корпоративизм» без солидарности, открытой состязательности, инновационности (примитивный или «корпоративизм *простейших*»).

Следует отметить, что в рамках «Дворца» все же сохраняется напряженность по линии «формальный государственный» (государство) — «формальный бизнесмен» (бизнес). Это одно из правил «дворцовой» игры, условие «дворцового» существования. Размежевание имеет значение не только PR-средства: показать «не-Дворцу», что государство у нас есть, — и оно отдельно, а бизнес, как и положено в цивилизованном мире, отдельно. Такой PR действенен лишь отчасти: активно участвующая в постсоветской жизни часть граждан хорошо понимает его условность, а «Дворец» понимает, что они понимают. Размежевание важно, прежде всего, с экономической точки зрения: это основа для конкуренции и сотрудничества в рамках «Дворца». «Дворцовую» экономику создают и в ней соревнуются (на неправовой, нецивилизованной основе) формально государство и формально бизнес (большой и очень большой), — других акторов в ней нет⁴¹. Мелкий и средний бизнес, фермерство и т.п. — все это игры для «не-Дворца» (иначе говоря, игры с ограниченными возможностями).

³⁹В середине 1990-х речь шла о «семибанкирщине», на рубеже 1990—2000-х крупнейшие коммерческие структуры (напр., «Медиа-Мост») фактически играли роль (подменяли) политической оппозиции. Это не было просто политизацией бизнеса; монополистический капитал, стремясь к монополизации и политике, превратился в ведущего политического игрока. Политика приобрела отчетливо выраженное бизнес-измерение, превратилась в коммерческое предприятие; это качество сохранила и в 2000-е (Это фиксируют исследователи. См., напр.: 37, с. 72). Беда в том, что каждый бизнес-игрок отстаивал в политике только свои (а не общегрупповые, национальные) интересы, действуя неправовыми методами. В отсутствие корпоративной солидарности и механизмов защиты/представительства интересов бизнеса и в опоре на народ (постсоветское агрессивно-послушное большинство) власти легко было разобратся с «заигравшимися», «засветившимися» (известными «в лицо») «олигархами», скупив лояльность остальных, менее «буйных». В ходе путинской «административной революции» зеркально поменялась диспозиция: выбив бизнес из политики и сведя ее до «теневых» технологий и управления «дворцовой» репутацией, административные элиты стали активными бизнес-игроками. Понятно, что возвращение субъектности бизнеса (как и возвращение государства к административно-социальным ролям) возможно только на пути восстановления публичной политики (в т.ч. политических партий как институтов защиты и интересов бизнеса). Проблема в том, что бизнес не стремится к субъектности, разменяв ее на гарантированные «Дворцом» сверхдоходы.

⁴⁰Цит. по: Холодковский К. Г. К вопросу о политической системе современной России // Полис. — М., 2009. — № 2(110), с. 13.

⁴¹Вот что говорят о специфике такой конкуренции бизнесмены: «...никакого противостояния и обособленности власти и бизнеса нет и, видимо, в ближайшие время не будет. Бизнес и власть переплетены теснейшим образом, все наше государство изрядно коммерциализировано. Бизнес связан как с отдельными чиновниками, так и с конкретными ведомствами. У чиновников есть свой бизнес, а у бизнеса — свои чиновники. И не бизнес противостоит власти или власть бизнесу, а одни государственно-деловые структуры — другим государственно-деловым структурам... Мы своим поведением развратили институты государственной власти до такой степени, что они уже не являются государственными институтами». Власть, бизнес и гражданское общество: Материалы дискуссий. — М.: ОГИ, 2003., с. 40, 51. Можно, таким образом, говорить о *встречных процессах «захвата бизнеса» властью и «приватизации» бизнесом государства*. Вследствие чего в «верхах» сложилась определенная диспозиция, на которой и базируется «Дворец».

Исторические причины «отмирания» государства в РФ

Модернизированный потсуетский «Дворец» кажется несовременным, архаичным типом государства. Отчасти это так. Прежде всего потому, что характеризуется глубокой пропастью между правителями и управляемыми. В государстве и обществе отсутствует объединяющий, общий интерес, — они сосуществуют, не чувствуя каких-то обязательств друг перед другом. (Собственно, российская жизнь вообще не мыслится в коллективных категориях: это или индивидуальное выживание на грани возможного, или индивидуальное благоденствие. «Соборна» только ментальность: нам свойственно сливаться в большинство на уровне самых главных, «последних» ценностей — самоутверждения/самовозвеличивания/«избранничества», имеющих терапевтический, компенсаторный характер. Их смысл можно передать формулой: мы — лучшие, победители; мы — можем!) Казалось, что такой тип отношений ушел в далекое прошлое — и не только европейское, но и наше, российское. Чтобы понять, почему он возобновился, да еще в таких ярких формах, следует обратиться к генезису государства в России.

Напомню, что «дворцовое государство» Ключевского — это историческая отсылка, указание на своеобразие государственной эволюции в России. Исторический Дворец сформировался в удельную эпоху; из него в XVI—XVII вв. выросло государство как социально-управленческая система (первое московское ведомство — Приказ Большого Дворца — появилось из дворцового управления князя, которое прежде всего представляло собой управление княжеским имуществом⁴²). Правда, в ходе эволюции российское государство полностью не «пережило», не «изжило» в себе «Дворец». То есть *сохранило идею государства как вотчины*: сначала — самовластного государя (самодержавие), затем — и именно на это указал В. О. Ключевский — сословия, которое выдвигает государя

(самодержавие/дворяновластие). Черты «Дворца» (среди прочих и в смазанном виде) можно обнаружить и у дореволюционного, и у советского государства. Иначе говоря, они — среди прочего — были «Дворцом», включали коммуникации, имевшие «дворцовую» природу. Отсюда — их оценки как «сословных», «бюрократических», «номенклатурных», «антинародных» и т.п.

Но все же в относительно чистом виде «дворцовое государство» явилось, пожалуй, только в послепетровскую эпоху. («Расплавление» государства в Смутные времена, сопровождающиеся деинституционализациями, — явление другого порядка.) Тому было много причин; я укажу на одну, на мой взгляд, определяющую. Вспомним тезис Ключевского: «Московское государство — это вооруженная Великороссия». Он в полной мере относится также к Петербургской империи и СССР. Во все эпохи внешняя опасность, необходимость организации вооруженных сил страны требовали создания сильной централизованной власти, закрепощавшей сословия. *Военно-оборонный тип сознания стал определяющим для национальной ментальности*⁴³. Более того, *национальное объединение происходило только на военно-оборонной основе*. В начале XVIII в. петровский милитаризм и имперство потребовали жертв от всех сословий; среди прочих — от дворянства. Его «впрягли» в службу, подобную крепостной (своего рода «элитарное» тягло) и требовавшей полного самоотречения. Петр не только перенапряг силы крестьянской России; он всячески (по-человечески, политически, экономически) истощил высшее сословие⁴⁴. Единственной потребностью дворянства были отдых, расслабление; оно желало демобилизации.

Минимизировать претензии верховной власти к дворянству можно было только минимизировав саму верховную власть, поставив ее в зависимость от сословия. Возможности для этого создал сам преобразователь. Послпетровская эпоха стала временем борьбы дворянства за свои права и избав-

⁴²Его описание см., напр.: Пайпс Р. Россия при старом режиме. — М.: Независимая газета, 1993, с. 61—76, 91—100. «Дворец» был «следствием» вотчинного взгляда на государство как на частную собственность своего хозяина. До конца Рюриковой династии в московском государе, как говорит Ключевский, «борется вотчинник и государь, самовластный хозяин и носитель верховной государственной власти». Цит. по: Пушкирев С.Г. Обзор русской истории. — М.: Наука, 1991, с. 108. Таким же было «понятие о власти», господствовавшее в «русском политическом мышлении»: «До 1598 г. на московского государя смотрели, как на хозяина земли, а не народа». Ключевский В.О. Указ.соч., с. 135—136. Петр формально отказался от вотчинника в пользу государя, модернизировав тем самым верховную власть. Однако вотчинник не исчез, а глубоко скрылся, растворился в государе.

⁴³И.М. Клямкин указывает: отношения народного (прежде всего — крестьянского) большинства с государством исторически выстраивались в России по «военной модели»; «политической альтернативы этой модели в народной культуре изначально не было, а ее формирование властями блокировалось»; «в вопросах, касающихся отношений с государством, ... ценностно не отчленились друг от друга военная и мирная составляющие». Государственность приобрела милитаристский характер. Особость отношений государства и народа «рельефнее всего» проявилась в советскую эпоху: своеобразное «историческое и культурное содержание было облачено в советские институциональные и идеологические формы». Клямкин И. Постмилитаристское государство // Российское государство: Вчера, сегодня, завтра. — М., 2007, с. 14, 15.

⁴⁴Вот что пишет В.О. Ключевский о «следствиях безмерной работы», какую Петр «задал народному труду»: «Лихорадочная деятельность Петра до времени прикрывала крайнее истощение сил страны непосильными тяготами, наложенными на народный труд. Иноземные послы уже за год и больше до смерти Петра догадывались об этом платёжном изнурении и писали, что страна не в состоянии ничего больше давать и что единственным еще способным к растяжению финансовым ресурсом остается деспотическая власть царя, не признающая за подданными права собственности». Ключевский В.О. Указ.соч., с. 146. Последняя фраза, пожалуй, самая важная в этой цитате. Отрицание за собственниками прав собственности, жертвование частными интересами во имя общих (национально-государственных), найденных «наверху», — вот что сближает мышление «лучших государственников» (царственных деспотов/любимых народных царей) с мировоззрением русского крестьянства, составившего количественную и качественную основу советского народа.

ление от обязанностей, собственно оформления сословия — не как служилого, а как господствующего, привилегированного, управляющего. И ограничения в связи с этим верховной власти — не ее самодурства, но вотчинного потенциала. Момент был подходящий: европейская ситуация была такова, что Великороссия могла не вооружаться: она на время выбыла из большой европейской игры, о ней забыли⁴⁵. В период мирной паузы («передышки») и возник «Дворец» как результирующая дворянского стремления к освобождению от службы государству и к материальному насыщению, жизни «для себя». В нем реализовалась идея государства как царско-дворянской вотчины.

В подобных условиях — отсутствия внешнего врага и очевидных внешних угроз в их традиционном понимании, эмансипации управляющих и расширения возможностей их самореализации вне государства — возник постсоветский «Дворец»⁴⁶. Только в этом он и походит на «классическое», послепетровское «дворцовое государство». Которое, к слову сказать, «закончилось» в Отечественной войне 1812 г., вновь заставившей всю Великодержию вооружиться и служить — Отечеству. Тогда дворянство показало пример службы как самоотречения, что, видимо, есть единственная «площадка» для консолидации русского мира («элит» и народа). Об этом — «Война» (связанная с нею часть эпопеи) Л. Н. Толстого.

Трансформация советского «государства трудящихся» в постсоветское «дворцовое» происходила в исторических условиях, в каких-то основных чертах напоминающих послепетровский XVIII век. Во многом это следствие (реакция на) эмансипации управлявших «верхов», закрепощенных в государстве, и эксплуатировавшегося народа, закрепощенного государством. Эмансипация продолжалась весь послесталинский (вновь уточню: послевоенный) период: освободившие себя (после смерти «Хозяина») «верхи» инициировали

и «низовую» (массовую) эмансипацию. Она, так же как и «элитарная», имела преимущественно частно-потребительский характер: не освободила «дух», но раскрепостила владельческие, материалистические инстинкты.

Процесс всеобщего раскрепощения сдерживался только военно-оборонными задачами: ситуация «холодной войны» не давала окончательно разрушиться «тюремно-крепостному» (или мобилизационному, требовавшему всеобщего напряжения и самоограничения) порядку. Тем не менее следствием постоянного «послабления режима» стало всеобщее бегство в потребительство и воровство. Последнее представляло собой единственно возможный в советских условиях (монопольного владения государством «доходной материей») вариант перераспределения наличной материальной субстанции — помимо государства, но используя возможности государства. Бегство становилось все более явным по мере того, как девальвировался образ «врага». Он стал исчезать из ментального фундамента советского государства, изначально строившегося на «противостоянстве», «вражеском» комплексе, эксплуатации массовых страхов и агрессии, идеологии избранности (мы — вне и над остальным миром). «Враг» все больше становился образцом жизни «для себя», идеальной моделью современного потребления.

Исчез «Запад—Враг», оставив по себе только антизападнические комплексы, — у государства отпала необходимость удерживать народонаселение в состоянии постоянной мобилизационной готовности, а значит, и обеспечивать его, о нем заботиться. Вместе с тем, не стало главной национальной задачи/идеи, интегрирующей население в народ и связывающей его с государством. Процесс демилитаризации/«демобилизации» на рубеже 1980—1990 гг. принял обвальный характер, перейдя в распад/разложение⁴⁷. В результате сворачивания военно-оборонной функции (более того, миссии

⁴⁵ «Для Петра важно было значение дворянства как орудия управления и еще более как военно-служилого класса... Хозяйственное положение дворянства занимало преобразователя только по связи его с военно-служебной годностью сословия. Военная служба дворянства стала менее нужна правительству благодаря затишью, наступившему в Западной Европе и в России после войн за испанское наследство и Северной» Ключевский В.О. Указ.соч., с. 156.

⁴⁶ Об испытании России «невоенным» вызовом говорил И. Клямкин, правда, оценивая ситуацию как уникальную: «Россия впервые оказалась перед вызовом, с которым никогда раньше не сталкивалась: вызовом миром, т.е. отсутствием угрозы большой войны. По крайней мере — со стороны Запада. Жизнь в условиях мира трудно давалась России всегда, она не выработала необходимые для такой жизни способы консолидации общества. Но если раньше это компенсировалось войнами и военными угрозами, то распад СССР — первое, до конца еще не осмысленное проявление того совершенно нового вызова... России предстоит осуществить модернизацию при отсутствии угрозы большой войны». Экспериментальный диалог на заданную тему // Западники и националисты: Возможен ли диалог? Материалы дискуссии. — М.: ОГИ, 2003. с. 14, 15. Определяющим для И. Клямкина является вопрос: «В старой парадигме реального или потенциального военного противостояния конкурентоспособность обеспечивалась политическими, административными и прочими инструментами, в значительной степени насильственными. Чем они могут компенсироваться сейчас?» Там же, с. 39.

⁴⁷ История страны в XVIII—XX вв., по мнению И.М. Клямкина, вообще, может быть, представлена как «циклическое чередование милитаризаций и демилитаризаций жизненного уклада... Демилитаризация... начиналась с дозированного предоставления прав и завершалась юридическим самоограничением верховной власти в пользу выборного института народного представительства... Но тут-то и выяснилось, что при отсутствии укоренившегося невоенного понятия об общем интересе интересы частные и групповые, освобожденные от дисциплинирующей милитаристско-закрепостительной скрепы, оказываются непримиримыми. Институты народного представительства, созывом которых завершались оба демилитаризаторских цикла (и послепетровский, и послесталинский), не столько консолидировали общество, сколько выявляли его неконсолидируемость. Но и старые институты, будь то самодержавие (... монархическое или коммунистическое) или церковь (православная либо в виде коммунистической партии и ее идеологии), при трансформации военного понятия об общем интересе в невоенное обнаруживали в конечном счете свое бессилие». Клямкин И. Постмилитаристское государство // Российское государство: Вчера, сегодня, завтра. — М., 2007.с. 16, 18.

глобального противостояния) *государство перестало работать как эффективный социальный механизм*, нейтрализующий угрозы/риски и направляющий/стимулирующий развитие. Оно сосредоточилось на себе, занято теперь только собой, приобрело узкосоциальное («сословное») измерение.

«Дворец» — «не-Дворец»:

единство и борьба противоположностей

В результате «антикоммунистической революции» в России «элиты» сбросили с себя бремя забот о «народе», а народ избавился от необходимости трудиться на государство. Сосредоточение господствующих групп на личных интересах, торжество «наверху» ничем (правом, моралью, «мнением народным») не ограниченного «субъективного материализма» стало главной причиной трансформации «государства трудящихся» в «Дворец»⁴⁸. Он нацелен исключительно на перераспределение власти и собственности, сохранение созданных для такого перераспределения условий. Это и есть стабильность «по-дворцовому».

Постсоветское государство не нуждается в предельной консолидации и принуждению к службе господствующих групп, создании условий для всеобщего принудительного труда, суровом режиме внутреннего подавления, жестком механизме извлечения и централизованного распределения совокупного прибавочного продукта. Оно *избавилось от бремени, отягощавшего российское государство во времена Московского Царства — Петербургской империи — СССР, т.е. почти всегда*. В современных условиях насильственно чрезвычайные способы контроля, интеграции и эксплуатации социума стали не целесообразны, излишни. «Освобожденное» государство живет

для себя и «в себе», ограничив до минимума, необходимого для самооправдания, «несущие» функции управления (административное, хозяйственное и судебно-правовое регулирование, поддержание внутренней и внешней безопасности и т. д.)⁴⁹. Вследствие этого *нарастает неуправляемость, а государство все больше уподобляется спасателю* (становится чем-то вроде «большого МЧС»), вынужденно реагируя на чрезвычайные ситуации⁵⁰. Это обесмысливает его существование как социально-управленческой структуры: государство как бы сворачивается, отменяет себя. Или, как предрекали классики марксизма-ленинизма, «отмирает». Кажется, что «Дворец» — это форма «отмирания» в России государства как социального института, обслуживающего нужды всего общества и определяющего его перспективы.

Главный «raison d'être» современного российского государства — в том, что на наших пространствах оно всегда гарантировало порядок и стимулировало развитие, обеспечивало внешнюю, оборонительно-наступательную функцию, а до недавнего времени воспринималось как «общенародное» (а отчасти и было таковым). То есть *основания легитимности «Дворца» — в прошлом*. Кроме того, «Дворец» не жалеет средств на продвижение собственного образа, сконструированного в соответствии с воспоминаниями и актуальными «пожеланиями» граждан, — как раз тех, которые «свободны», т.е. брошены им на самообеспечение. «Дворец-medium» *пытается замаскировать реальность, имитируя «кормящее», социально справедливое и ответственное государство*.

С точки зрения «Дворца» социум ужасался до «ограниченного контингента», необходимого для «дворцового» обслуживания⁵¹. Это по разным подсчетам, от 10 до 15—17% населения, связанных с

⁴⁸Внешность этого новообразования говорит сама за себя. «Дворец» должен быть роскошен, — и средств на это не жалеет. Смелый до безрассудства и откровенный до бесстыдства, «Дворец» снабжен массой церемоний и презентаций (собственно, «Дворец» — это сплошная церемониально-презентационная часть, на фоне которой быт и нравы советских элит выглядят вполне «совковыми»). Прикрываясь тайной, этим необходимым атрибутом «деловой» жизни, «Дворец» в то же время не прочь себя показать — для полноты самоутверждения требуются зрители. Роскошен «Дворец» не только в домашне-семейно-праздничном быту, но и на работе. Вот один из характерных фактов: «1 июня 2010 г. на сайте госзакупок появилась информация о госзаказе. Заказчик — Министерство финансов — информировал о том, что ему нужны два стола (компьютерный и переговорный) и двадцать стульев из дерева, инкрустированных позолотой, на общую сумму 2,5 млн. рублей! В требованиях к изделию было указано, что «поверхность рамки столешницы должна быть отшлифована и окрашена в цвет ореха ручным способом, что позволяет сохранить уникальность текстуры и неповторимость узора дерева». Кроме того, предполагалось наличие кожаной вставки в столешнице с золотым тиснением по периметру. Для позолоты планировалось использовать золотую фольгу высокой пробы. На фоне заявлений ... о намерении экономить — в ближайшие три года ведомство планирует сократить число федеральных чиновников на 20% — подобный заказ выглядел совершенно скандально. Видимо, это поняли и в Минфине. 15 июня заказ был отменен, а само его появление ведомство объяснило случайно вкравшейся ошибкой. К слову, Минфин не единственное ведомство, имеющее вкус к дорогой обстановке. Золоченую мебель в прошлом году также покупало Министерство внутренних дел. В августе 2009 г. на сайте госзакупок появилась информация о конкурсе на приобретение мебели и предметов интерьера на 24,4 млн. рублей. В заказе МВД ... фигурировала кровать из массива европейской вишни, декорированная «тонким слоем золота — 24 карата». См.: Стулья из дворца // Профиль. — М., 2010. — 21 июня. — № 23, с. 14.

⁴⁹О впечатляющих результатах его деятельности много писали. Из обобщающих (и лишенных каких бы то ни было псевдонаучных спекуляций) работ последнего времени см., напр.: Галкин А.А. Смутные времена: Последствия и уроки // Полития. — М., 2009. — № 3(54), с. 16—23; Холодковский К.Г. Антикризисные меры и общество // Полития. — М., 2009. — № 3(54), с. 67—74.

⁵⁰Это со всей очевидностью продемонстрировала ситуация с аномальной жарой, лесными пожарами и экологическими кризисами в мегаполисах европейской России в июле-августе 2010 г.

⁵¹Хотя обслуживание — общая функция прослойки, значительная ее часть занята этим прямым и непосредственным образом. Так, по данным Министерства здравоохранения и соцразвития России, в стране около 20 млн. человек являются домашними работниками. Они занимаются вовсе не только уборкой и часто высоко оплачиваются: например, труд нянь в Москве стоит от 20 до 40 тыс. руб. в месяц, семейных водителей — от 30 до 60 тыс. См.: Няня в законе // Итоги. — М., 2010. — 8 марта, с. 7. Большая часть таких нянь и водителей, а также врачи, репетиторы, повара, парикмахеры, банщики и т.п. являются «дворцовой» услугой, работают в сфере «элитарных» услуг.

относительно эффективными хозяйственными секторами, в которых фокусируется экономическое оживление⁵². То есть с тем, что составляет «дворцовые» владения. Достаточно аморфная «придворцовая» прослойка, создающая доходы «Дворца», но с ней и живущая, — не просто сфера «дворцового» обслуживания. Это своего рода «подушка безопасности» «Дворца», его социальная база, придающая ему устойчивость. Сюда он может расширяться, — правда, до определенных пределов. Чрезмерное расширение, видимо, ведет к перерождению «Дворца» — во что-то другое. *Остальное население (не «Дворец» и не сфера его обслуживания)*⁵³ свободно — и от государственной службы, и от государственных забот. Оно «Дворцу» просто не нужно, так как не рассматривается им в качестве

мобилизационного и трудового ресурса. (Соответственно, «Дворец» отказывается от обслуживания в полном объеме разных сфер социальной деятельности: от «больших» искусства/культуры — в пользу «дворцовых», «большое» сельское хозяйство заменяют пригородные экологически чистые «дворцовые» хозяйства, «большая» наука редуцируется до Сколково и т. д.) — Это совершенно особый случай в нашей истории. Государство в России всегда — по разным (но чаще военно-оборонным) причинам — нуждалось в населении: «догоняло» и закрепощало, использовало и вовлекало, просвещало и воспитывало его. Но не игнорировало. Сейчас государство — само по себе, основная масса народонаселения — сама по себе. У государства для населения нет больше ни идей (предлагаются толь-

⁵²Как выясняется, определить «прослойку» в количественном отношении довольно сложно. Понятно, что по своим параметрам она должна принадлежать к российскому среднему классу. Однако вопрос о том, что это такое, нашей социологической мыслью пока не решен. Наиболее авторитетные мнения на этот счет таковы. Институт социологии РАН считает «среднеклассовость» массовой, определяет эту массу как «средние слои», «относительно благополучные на общероссийском фоне», и относит к ним не менее трети или 33% населения (данные 2008 г.). См.: Горшков М.К. Российское общество в социологическом измерении // Мир России. — М., 2009. — № 2 (Т. XVIII), с. 6, 10—12.

По самым общим подсчетам ВЦИОМ, в этот слой входит не больше 16% населения, имеющих очень странные для классического среднего класса потребительские параметры — «денег хватает на все, кроме новой машины, квартиры и дачи». Кризис в головах: Интервью с гендиректором ВЦИОМ В. Федоровым // Итоги. — М., 2008. — 15 дек., с. 64. Ту же цифру — 16% населения (2007 г.) — называют исследователи Независимого института социальной политики (НИСП), указывая, что границы среднего класса с 2000 г. не расширяются. См.: Средние классы в России: Экономические и социальные стратегии / Под ред. Т.М. Малеевой. — М.: Гендольф, 2003, с. 432; Головляницина Е.Б. Инновационен ли российский средний класс? Особенности профессиональной структуры и трудовых ценностей среднего класса накануне кризиса // Мир России. — М., 2009. — № 4 (Т. XVIII), с. 34.

Очевидно, что во всех случаях к «среднему классу» отнесены разные совокупности «срединных слоев», «не проигравших» (в той или иной мере и по сравнению с менее успешными) от социальных перемен. Тогда «прослойкой» можно считать выигравших в «страте» не проигравших. Это те, кого Институт социологии называет «верхним слоем среднего класса» — 6—8% населения (2008 г.). ИС РАН устойчиво (с 2000 г. по 2007 г.) относит к «ядру» среднего класса 7% российских домохозяйств с наиболее высокой концентрацией признаков «среднеклассовости». По подсчетам Левада-Центра, группа «выигравших» в 1990-е и в начале 2000-х стабильно составляла 7—8% населения, а за последние годы выросла до 11—12%. «Выигравшие» «стоят» за тот порядок, который сложился на настоящий момент, — лишь бы он не слишком сильно им докучал. См.: Гудков Л.Д., Дубин Б.В., Левинсон А.Г. Фоторобот российского обывателя // Мир России. — М., 2009. — № 2 (Т. XVIII), с. 28.

Итак, от 6—8 до 11—12% (в среднем — 10% населения) «выигравших» («авангардный сегмент» «не-Дворца» или новый средний класс) — это «прослойка» между «срединными» слоями (большинством населения России) и «Дворцом». Экономически она явно тяготеет к «Дворцу» (не случайно, общественным мнением относится к богатым). А поэтому вряд ли целесообразно приплюсовывать ее к «срединным», т.е. основе «не-Дворца». «Прослойка» не обладает явно выраженными признаками гражданственности, а потому весьма сомнительна ее способность реализовать инновационный сценарий развития страны.

⁵³«Недворцовую» массу составляют «срединные» слои, более или менее благополучное большинство социума, и «очень нуждающиеся». Все они в той или иной мере обездолены, что и объединяет их в «не-Дворец». Их главная жизненная установка — «как бы не было хуже». Гудков Л.Д. и др. Там же. Кто же составляет эту «недворцовую» массу?

По данным ВЦИОМ, «численное большинство нашего населения» — порядка 45—55% — «до среднего класса не дотягивает по материальным показателям, но и бедными их тоже трудно назвать. Им хватает и на еду, и на одежду, но покупка бытовой техники, скажем, холодильника или электроплиты, для них уже проблема. При этом они ориентируются на образ жизни, стиль потребления среднего класса как на образцовый» (22, с. 64). ВЦИОМ выделяет также «многочисленную группу бедных (их примерно 24—28% от всех россиян) и тех, кто за чертой бедности (их еще от 7 до 10%)». То есть «не-Дворец», по показателям ВЦИОМ, — это от 76 до 93% населения (или, в среднем: порядка 10% — «за чертой», около 25% — «бедные» и 50% — «срединные». Остается, напомним, еще 16% — на наш странный средний класс).

Еще один вариант стратификации предлагает Институт социологии РАН. Прежде всего, выделяет 33% «срединных слоев», что есть предельный уровень благополучия в современной России (ресурс их дальнейшего расширения «практически ограничен»). Следующий уровень — обездоленные. По данным ИС РАН, весной 2008 г. 59% населения России характеризовалось тремя параметрами уровня жизни: «ниже черты бедности» (16%), балансирующие «на грани бедности» или «нуждающиеся» (16%) и в состоянии «малообеспеченности» (27%).

Как видите, цифры расходятся, причем значительно: «не-Дворец» — это, скорее всего, от почти 60% до более, чем 80% населения. Из них от 30% до почти 40% — бедные и очень бедные слои. В любом случае, оставить за «бортом» такую массу — это очень сильная государственная стратегия. В основном мирно согласиться остаться за «бортом» — не менее сильная человеческая стратегия. Применить ее способна только дезорганизованная и деморализованная, атомизированная, анархо-государственническая масса. Она — «не-Дворец» именно потому, что она такова.

Для характеристики «не-Дворца» с качественной точки зрения важны следующие обстоятельства. Социологи констатируют факты «консервации бедности» и формирования «субкультуры бедных», отсутствия у

ко старые, «потерто-заношенные»), ни занятий. У населения к государству остались только претензии — социально-экономического характера.

В этой диспозиции явно проигрывает «не-Дворец». Все, что сейчас в России «Дворцом» не является, обречено — во всяком случае, в ближайшей перспективе. По существу, для выживания «не-Дворец» должен искать независимые от государства источники самообеспечения (в том числе «кормовые» на старость, временную нетрудоспособность), что чаще всего достигается неправовыми способами⁵⁴. Следует отметить, что у населения богатый опыт такого рода: при «избытке» или «недостатке» государства в России в дефиците всегда была его социальная функция. Люди исторически приучены выкручиваться как умеют. Сейчас общение с государственными органами сведено до минимума; к ним обращаются вынужденно, когда нет иных вариантов решения проблем.

В конечном счете, *нынешняя обреченность «не-Дворца» не является фатальной*; воля — это его шанс стать обществом, сформировать запрос на отмену «дворцового государства». Но пока «не-Дворец» остается дезорганизованной, атомизированной, «асоциальной» массой, занятой выживанием и обучающейся современному потреблению. Для этого применяет в основном незаконные и нецивилизованные стратегии. В этих условиях запрос на то, чем нам быть, за массу формирует «Дворец». И масса не возражает. Если это и кажется странным, то только на первый взгляд.

Это массовое согласие на «Дворец» объясняется не только «хорошими» воспоминаниями и всеобщей усталостью/безразличием. Отношения массы «не-дворцовых» россиян с государством чрезвычайно сложны: противостоя ему (как враждебной, внешней, подавляющей их силе, не способной наладить

механизмы социальной защиты, справедливого распределения ресурсов, благ), она в то же время настроена на сотрудничество. Многочисленные постсоветские социологические опросы показывают, что «государственные и общественные институты не пользуются поддержкой и доверием россиян. Они не рассматриваются ими в качестве инструментов реализации общественных и личных интересов»⁵⁵. При этом, по данным тех же опросов, и сегодня понятия «государство» и «государственные служащие» вызывают у наших граждан скорее позитивное чувство (тогда как «власть» и «чиновничество» — негативное)⁵⁶. Любопытно, что и «у самой бюрократии термин «чиновники» связан с негативными ассоциациями. Ей больше по душе, когда ее представителей называют государственными служащими»⁵⁷.

Получается, что у людей есть четкие представления о том, каким должно быть государство, которое они сочли бы «своим». И именно эти представления их объединяют, — здесь расхождений у абсолютного большинства граждан нет. Более того, по их мнению, государство в принципе должно быть «своим» (народным) и никаким другим, — отсюда позитивное отношение к «госслужащему» как «единице» народа, интегрированной в государство. В конечном счете, *наш идеал — не отделение от государства, его дополнение гражданским обществом, а неразделимое единство народного государства и народа-государственника*. В этой логике восстать народ может только против «неправильного» («самозванного») государства, что, по существу, есть восстановление справедливости, а потому ненаказуемо. Другой вариант отношений с таким государством — обман, «кидоок», отчуждение. «Власть и бюрократия» — «маркёры» «чужого», «не нашего» («переродившегося», «ненормального») государства, которому что-то (точнее, кто-то — «враги», «заго-

«нуждающихся» свободных денег (т.е. какого-либо «запаса прочности»), концентрации малообеспеченных в «малой России» (так, 67% малообеспеченных и 75% нуждающихся «из числа работающего населения» сосредоточены в малых городах и селах, хотя доля населения таких городов среди работающих составляет около 60%). См.: Горшков М.К. Российское общество в социологическом измерении // Мир России. — М., 2009. — № 2 (Т. XVIII), с. 5—10. Что касается «срединных» (или промежуточных: уже не «низших», но еще и не «дворцовой obsługi») слоев, то их перспективы исследователи описывают так. Если экономический рост укрепляет материальное положение наиболее обеспеченных доходных групп, а прямое регулирование доходов дает некоторый результат в зоне бедности, то «промежуточные» оказались за кадром экономической и социальной политики; импульсы, исходящие и от положительной экономической динамики, и от попыток правительства поднять уровень жизни населения, сюда либо вообще не доходят, либо доходят в усеченном виде... Представители этой страты не участвуют в экономическом росте и не ощущают его результатов, а лишь наблюдают за ним. Это означает, что для абсолютного большинства граждан экономический рост — не панацея. Возможности прямого регулирования доходов в действующей парадигме не безграничны, и ее сохранение означает в лучшем случае стабилизацию доходов, но не существенное улучшение материального положения основной массы населения». Малева Т. Социальные страты и социальная политика: от уроков прошлого к будущему развитию // Россия: Ближайшие десятилетия: Сб. ст. — М., 2004, с. 81. И последнее. Судя по описаниям, перспективы «не-Дворца» таковы: при малейших неблагоприятных экономических колебаниях, скорее, «срединные» пополняют «зону бедности», чем наоборот. В целом *ситуация может не восприниматься как катастрофическая только очень закаленным человеком. То есть нашим человеком*.

⁵⁴Социологический факт: большинство сложившихся в России социальных сетей, которые были и остаются важным дополнительным ресурсом выживания, носит неформальный характер. В этом «проявляется явное недоверие значительной доли российских граждан к формальным институтам». Горшков М.К. Указ.соч., с. 14, 15. Закономерно, что только 26% опрошенных в июле 2005 г. во всех территориально-экономических районах России разделили следующую точку зрения: во всем и всегда следует соблюдать букву закона. Кстати, среди госслужащих ее поддержали 58% опрошенных. См.: Бюрократия и власть в новой России. С. 101—102. Очевидно, что приверженность правовой дисциплине — не личная установка и не просто декларация: скорее, предписание рядовым гражданам, с которыми чиновники себя не ассоциируют. *Закон выглядит как формальное ограничение для «резервации»; те, кто стоят над ней, — выше закона*.

⁵⁵Бюрократия и власть в новой России. С.97.

⁵⁶Там же, с.92.

⁵⁷Там же.

ворщики», «мировое закулисье», т.е. персонифицированное зло, вечные спутники русского человека — «темные силы») мешает быть «народным».

Устойчивое ощущение государства как ценности воспитано историей и навязано властными репрезентациями о государстве трудящихся, где совпадали коренные интересы государства и населения. Перенесение восприятия с советского государства на постсоветское выглядит как ошибка атрибуции. Представляя государство по воспоминаниям (т. е. усвоенным в прошлом представлением о «доолжном»), постсоветские граждане в действительности имеют дело с совершенно иным, чем представляется, феноменом — «Дворцом», основанном на коренном несовпадении интересов. Конфликт между реальным и доолжным/идеальным снимается применением двух стратегий. Во-первых, массовое отчуждение от «Дворца» компенсируется ростом потребности в «доолжном» государстве. Как свидетельствуют опросы, «социальная и правовая незащищенность... усиливает роль государства и его институтов для значительной части общества. Более 60% населения утверждает, что без помощи и поддержки государства им не выжить»⁵⁸. И это уже не ошибка восприятия, а правда. Этим объясняется «поддержка большинством населения различных вариантов национализации крупных «олигархических» бизнес-структур... Консенсусной социально-политической ценностью последних лет является усиление роли государства во всех сферах жизни, его социальная ориентированность»⁵⁹. Более того, «чиновники и рядовое население едины в одном, что защита гражданских прав россиян, в первую очередь от произвола государственных органов, должна находиться под «патронажем» самого государства»⁶⁰. Такое «мировое согласие» напоминает единство овец и волков: овцы делегируют свои права и обязательства их защищать волкам. Пра-

вда, в оправдание «овец» следует сказать, что они отказываются от малозначимых (на их взгляд) для выживания прав в пользу «хороших волков» — такого государства, каким оно должно быть.

Вторая стратегия демонстрирует жесткий прагматизм постсоветского массового человека: четверть трудоспособного населения желала бы сейчас стать госслужащими, обеспечив себе «надежность работы и заработка, возможность попасть в круг «нужных» людей, получать социальные льготы и гарантии»⁶¹. Приблизиться к «Дворцу», хотя бы на уровне «обслуживания», — так население пытается в новых условиях сблизить свои интересы с государственными. Иначе говоря, предполагает «попользоваться» если не самими «дворцовыми» возможностями, то хотя бы их остатками (своего рода согласие на существование по «остаточному» принципу). Это малопривлекательная с морально-этической точки зрения, но вполне расчетливая жизненная стратегия. Правда, эффективно применить ее смогут немногие.

Обе стратегии выживания — «фантазера»-бунтаря, исправляющего реальность в воображении и ожидающего претворения в жизнь воображаемого, и пассивного пользователя — скорее ориентируют на сотрудничество с тем, что есть, чем на активное переустройство. Точнее, не оставляют места перестроечной инициативе. «Общество охотно, по крайней мере без значительного сопротивления, передает государству свои прерогативы, такие, например, как выборы местной власти, формирование партийной системы, социальная и трудовая защита». Государство наделяется гражданами значением «компетентной» инстанции, единолично отвечающей за положение коллективных дел («коллектив» при этом не «сведущ», не влиятелен — бессубъектен)⁶². Отчуждение основной массы населения от властных функций прини-

⁵⁸ Там же, с. 88. Показательно, что по данным опроса Левада-Центра весны 2009 г., 54% респондентов убеждены: возможности выхода России из экономического кризиса полностью зависят от действий правительства. См.: Холодковский К.Г. Антикризисные меры и общество // Полития. — М., 2009. — № 3(54), с. 72—73.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же, с. 100.

⁶¹ Там же, с. 102-103.

⁶² Многие российские социологи и политологи выделяют в российском обществе несколько «мировоззренческих» групп: «традиционалистски и патерналистски настроенные» слои (за 2006—2009 гг. их доля возросла с 41 до 47%, в молодежной среде — с 29% в 2004 г. до 39% в 2009 г.); «модернисты», «в сознании которых доминируют идеи личной ответственности, инициативы, индивидуальной свободы» (этот слой сократился с 26% до 20%; в возрастной категории до 25 лет — с 37% в 2004 до 27% в 2009 г.); «носители промежуточного типа сознания, сочетающего в себе элементы традиционализма и модернизма (их доля устойчива — 33%)». Главное «мировоззренческое» различие исследователи видят в отношении к всевластию государства и свободе личности. Если «модернисты» предпочитают индивидуальную свободу, то «традиционалисты» и «промежуточные» (порядка 80% населения, т.е. абсолютное большинство) — «этакратическую модель», с всевластным государством, в идеале выражающим интересы общности в целом и обеспечивающим ее безопасность. Однако всех примиряют экономические воззрения, представления о роли государства в социально-экономической жизни, являющиеся несущей конструкцией мировосприятия россиян. Здесь даже «модернисты»/«инноваторы» солидарны с остальным населением. Главная массовая установка — «доминирование государства в экономике, в управлении собственностью»: по общему мнению (оно разделяется большинством в любой демографической и социально-профессиональной группе), все отрасли «стратегического» характера (добывающие, электроэнергетика, транспорт и др.) должны быть «в руках» государства; в «нестратегических» возможна смешанная экономика, но под государственным контролем (его цель — согласование интересов частного капитала с интересами общества в целом). См.: Горшков М.С. Указ. соч., с. 17—19. Российская рыночная экономика («реальный» капитализм, пришедший на смену «реальному» социализму) большинством россиян отторгается как не соответствующая идеальной модели. И сам идеал, и отношение к реальности (отчуждение от нее в ожидании чуда), в конечном счете, ориентируют нашего массового человека на попустительство произволу государства, а не на его ограничение. Единственный выход, который оставляет для себя русский человек, — бунт: тихий, индивидуальный («уход в себя») или карнавалом-массовое буйство. И то и другое — стихийно, не формализуемо, не способно преобразоваться в социальную альтернативу. И предполагает появление лидеров-бунтарей (атаманов-царьков), но не эффективной оппозиции.

мается как факт — «то ли как естественное следствие разделения труда, неизбежность, то ли как удобное положение вещей, позволяющее большинству людей заниматься своими делами»⁶³. И, добавлю я, не чувствовать персональной ответственности за происходящее.

При этом большинство глубоко переживает несправедливость государства (точнее, своего положения в системе, созданной государством), производя постоянно высокий конфликтно-протестный социальный фон⁶⁴. Его, кстати, поддерживает сам «Дворец» — прежде всего, информационными средствами. Симуляция общего — государства и народа — переживания несправедливости, затупевание сущностной порочности «Дворца» риторикой несовершенства государства и недостатков отдельных государственных лиц снимают напряжение, не позволяя недовольству превысить социально допустимую норму. В итоге *сопротивление перерабатывается в сотрудничество*; «не-Дворец» оказывается неспособным изменить социальную диспозицию, а время делает ее привычной. «Недворцовая» масса, главный адаптационный механизм которой — жизнь «по привычке», по принципу «стерпится», со временем все больше свыкается с «Дворцом».

Зачем «Дворцу» президент?

В отношениях «сословие—население» «Дворец» — сильнейшая сторона. По праву сильного он и снял с себя всякие обязательства, оставив их при этом за слабейшим. Вроде бы преобладание «Дворца» бесспорно и не ограничено; составляющему его «сословию» не о чем беспокоиться. Однако неопределенности и риски в рамках такой — несправедливой, неэффективной, с нормальной точки зрения противоестественной (т.е. антицивилизационной, отрицающей культурный опыт, современные культурные достижения и нормы) — системы так велики, что для обеспечения максимально благоприятных условий существования «сословие» готово идти на самоограничения. «Дво-

рец» нуждается в налаженных внутренних коммуникациях (для предотвращения войны в «верхах» за «место» — доступ к «дворцовым» прибылям) и хотя бы символическом внешнем представительстве. Для этого господствующие группы «призывают» верховную власть.

Наше «выборно-преемническое самодержавие» и в начале XXI в. — после всех усиления, «вертикализаций», борьбы с «аристократическим» элементом за свои права — остается «договорным». Оно, прежде всего, — результат «сговора» (закулисной «сделки») «элит», т.е. «дворцовых» акторов⁶⁵. При этом, чтобы эффективно служить «Дворцу», верховная власть должна быть (или хотя бы выглядеть) самостоятельной («не сделочной»), сильной, стабильной и национальной (точнее, национально-религиозной — как «борец» за «русскую народность» и православную веру). Ее возвышение — в интересах «дворцовых» акторов.

«Договорно-самодержавный» президент — глава корпорации «Россия—Дворец», ее охрана/«крыша», арбитр/модератор. В то же время — лидер одной из дворцовых «группировок», делегированный на самый верх с целью создания льготных условий для «своих». Экономическое могущество верховной власти основывается на размере и доходности ее доли «дворцового хозяйства». Бюджет — это те материальные средства, которые позволяют верховной власти «держат под своей рукой» других экономических акторов. (Кстати, бюджет страны очень походит на «дворцовый» общак; те, кто его держит, видимо, в большом авторитете.) *Аппарат верховной власти (Администрация президента) регулирует внутренние (т.е. собственно «дворцовые») коммуникации, а персонификатор представляет «Дворец» «не-Дворцу»* — исторически он является для граждан гарантом реализации государством его социальной функции.

«Царско-боярский сговор», лежащий в основе «Дворца», понимается народом («не-Дворцом») как «заговор против народа» или «коренная ложь»

⁶³ Бюрократия и власть..., с.88, 97, 102.

⁶⁴ На таком фоне вполне естественной, скажем, выглядит реакция граждан на убийства в Приморском крае в июне 2010 г. милиционеров. Преступники вызвали не осуждение, а массовое сочувствие. См. об этом, напр.: Уссурийские игры // Русский Newsweek. — М., 2010. — 14—20 июня. — № 25(293), с. 12—16. Еще не разобравшись в происходящем, граждане назвали мифических злодеев «приморскими партизанами», и злорадствовали, когда во Владивостоке милиционеры перестали ходить поодиночке — только группами и в зеленых армейских касках. Это очень походит на отношение «аборигенов» к оккупантам. Уссурийские «партизаны» явно рассматривались как управа на милицию, а убийства — как справедливый самосуд. Стихийная массовая антигосударственная реакция — серьезный сигнал «дворцовому» государству.

⁶⁵ «Договорное» означает ограниченное — не столько с формальной точки зрения (по Конституции), что для России не существенно, сколько по факту: прежде всего, бизнес-«аристократией» («олигархами»), отчасти демократическими структурами (партиями, парламентом), «клановой» конкуренцией и т.п. Ограничение «по факту» напоминает ограничения, навязанные власти в XVII—XVIII вв. Характеризуя положение самодержавия после 1598 г., В.О. Ключевский пишет, что в XVII в. боярство («знатные фамилии» или «фамильные люди», «родовая аристократия») «...освоилось с мыслью о договорном царе; но, исходя из правящего класса, а не из народной массы, заслуженно ему не доверявшей, эта мысль всегда стремилась отлиться и... отливалась в одинаковую форму закулисной сделки, выступившей наружу в виде добровольного дара власти либо проявлявшейся в ослабленных браздах правления. Такая форма была выходом из положения между двух огней, в которое попадали люди, чутьем или сознательно пытавшиеся исцелить страну от болезненного роста верховной власти. Дело 1730 г. было седьмой попыткой более или менее прикрытого сделочного вымогания свободы правительственных кружкам и четвертым опытом открытого, формального ограничения власти. Негласное вымогание свободы вызывалось нравственным недоверием к дурно воспитанной политической власти и страхом перед недоверчивым к правящему классу народом; формальное ограничение не удавалось вследствие розни среди самих господствующих классов» (Выделено мною. — И. Г.). Ключевский В.О. Указ.соч., с. 136. В конце XX в. состоялись и «сделка», и «формальное ограничение», но и они не стали окончательными.

нового социального порядка⁶⁶. Преодолению «лжи» (переводу ее в статус как бы «не бывшей», не существующей) служит имидж «народного» (избранного для и «под» народ) президента, «прессующего» «сильных людей» и потому противостоящего «Дворцу». Президент — народный покровитель и защитник — единственная точка пересечения народа и «дворцового государства», воплощенное преодоление их противостояния. Президент символизирует «народное» начало государства, обеспечивая «Дворцу» легитимность. Этим, с точки зрения господствующего «сословия», оправдывается президентская власть.

Симптоматично, что по данным социологических исследований «главную роль в повышении действенности отечественной бюрократии население отводит президенту страны». При этом «многочисленные опросы показывают, что в последнее время в российском обществе как никогда сильны антибюрократические унастроения... Они сочетаются с запросом на сильное государство, справедливость и порядок». Добавим также, что в «унии» крупного олигархического капитала и властвующей элиты россияне видят главный «механизм торможения», препятствующий выходу России на траекторию устойчивого развития⁶⁷. Если обобщить эти данные, получается, что президент выводится гражданами за пределы российской бюрократии и как бы ставится над ней, — ведь именно ему отведена роль ее «перевоспитателя»/контролера. Не связывается он и с «олигархами», не вписывается в их союз с административными элитами, — президент выше всех «аристократических», узких и корыстных, интересов. (Понятно, что «антиаристократическая» риторика двух последних президентов совсем не случайна. Это сигнал об их соответствии массовым ожиданиям.)

Только президента граждане считают ответственным за справедливость, порядок, усиление государства и вполне способным их обеспечить⁶⁸. Президент является персонификатором этих тра-

диционных ценностей, обязательно коррелирующих друг с другом, — и, следовательно, *точкой пересечения воображаемого (доолжного) и реального государства. Граждане отводят ему роль идеального государственника (точнее, он — опора воображаемой конструкции «идеальное российское государство»)*, а пороки системы склонны списывать на реальность (тех государство и государственныхников, с которыми имеют дело). Таким образом, в пользу президента, персонифицирующего идеальное государство, добровольно отчуждается функция общесоциального (коллективного, национального) жизнетворчества. При этом, делегируя на «самый верх» ответственность за налаживание общей жизни, россияне явно снимают ее с себя, а персонифицируя ответственность, по существу, *отрицают идею государства как обезличенного, регулятивно-административного, правового механизма*. Фактически речь идет о зафиксированном социологически *взгляде на государство как на вотчину — правда, вотчину идеального государственника*, способного дать то, чего в жизни нет, да и никогда не было (понятно, что сверхинтенсивный запрос на порядок/справедливость и обеспечивающее их сильное государство имеет компенсаторный, «замещенный» характер). Коллективное воображаемое становится питательной почвой для создания в реальности совсем другой, прямо противоположной модели, которая отторгается массовым сознанием как антиидеал государства как «сословной» вотчины/«кормушки».

Вообще постоянное сопоставление постсоветским массовым человеком реального с идеалом, острый конфликт реального с воображаемым заслуживают особого внимания. Сопоставление и перенос («хороших» ментальных конструкций в «плохую» жизнь) — это способ преодоления разрыва между «доолжным» и реальностью, который ощущается как радикальный. Представления получают в массовом сознании статус «хорошей

⁶⁶Характерно, что «многие наши сограждане не вполне уверены в том, что и президент России и другие федеральные органы власти (правительство, парламент) обладают всей полнотой власти. Власть в стране, по мнению населения, достаточно равномерно распределена в своеобразном треугольнике: «федеральная власть (президент, парламент и правительство) — бюрократия — олигархи». Так, 28,8% в 2006 г. полагали, что власть находится в руках президента и других федеральных органов. Примерно столько же (28,2%) считали, что ею обладает «гражданская» и «силовая» бюрократия, и 32,3% — олигархи. «Если население в целом чаще считает, что реальную власть в стране имеют олигархические кланы, то респонденты-чиновники полагают, что она находится в руках легитимных органов власти — президента, парламента, правительства (45,3% против 28,8%)... Единственное, в чем единодушно практически все респонденты, — это в том, что «российский народ» не оказывает никакого влияния на функционирование российской власти» (4, с. 93—94). Лишь 11% россиян, опрошенных рабочей группой Института социологии РАН в 2008 г., заявили, что знают, как сделать, чтобы их голос был услышан при принятии важных политических решений. Для сравнения: в Германии, Франции, Великобритании, Италии эта доля превышает 30%, в Швейцарии равна 45%, в Дании — 52%, в Голландии — 67%. См.: Российская идентичность в социологическом измерении: Аналитический доклад Рабочей группы ИС РАН // Полис. — М., 2008. — № 1, с. 76—77.

⁶⁷См.: Бюрократия и власть..., с. 103, 88, 91.

⁶⁸Как показывают опросы, «большинство россиян основную ответственность за дела в стране возлагают на главу государства и подконтрольные ему федеральные органы власти. Лишь четверть населения убеждена в том, что центральная власть не должна отвечать за все, что происходит в стране». Интересно, что высоко оценивая политическое влияние президента, граждане склонны занижать возможности его экономической власти: 42,8% опрошенных в 2005 г. полагали, что В. Путин оказывает решающее, по сравнению с бюрократией, влияние на политическую жизнь страны, и только 18,3% считали, что его влияние так же велико в экономике. «Мнения чиновников распределились сходным образом: 52,9% отметили доминирующую роль В. Путина в политической сфере и... 26,1% — в экономической». Там же, с. 100, 95. Это, своего рода, способ «оберегания» президента (точнее, своих представлений о назначении русской верховной власти) — от подозрений в корысти, потакании частным интересам, а, значит, — жертвовании общими.

реальности», противопоставляемой жизненному миру по принципу «свет»—«тьма» и служащей образцом его переделки, улучшения. Причем, только в воображении (это традиционный тип коллективного действия — за пределами реальной жизни). Так в нашей культуре компенсируются дефициты действительности, снижается уровень массовой тревожности от столкновений с нею.

Подобный тип разрядки (и высокая потребность в ней) свидетельствуют о том, насколько жизнь — внешние по отношению к частному миру, коллективно создаваемые условия существования — подавляет нашего человека, как глубоко им переживается ее стрессогенный накал (действительность фактически воспринимается как одна сплошная угроза существованию), каким незащищенным и несамостоятельным он себя чувствует. Отбиться от жизни можно только в опоре на «своих» (семью, ближайшее окружение), через коррупцию, неформальные связи и еще цепляясь за идеальные опоры — мудрую и справедливую верховную власть, народное государство. Идеальная же модель государства — явление, исторически, культурно и ментально обусловленное. Можно сказать, что свои отношения с государством-идеалом большинство современных граждан строит подобно тому, как это делали дореволюционный крестьянин и простой советский человек в обзорной для исследователей ретроспективе (во всяком случае, в XIX—XX вв.). А президент в идеальной модели государства занимает приблизительно то же место, что царь и генеральный секретарь.

Причем речь идет о социальном явлении и его понимании, а не о конкретной личности и ее качествах. Иначе говоря, социальная нагрузка фигуры президента не меняется в зависимости от того, кто сейчас президент. *Харизма персонификатора русской власти — это харизма «места», а не лица, его занимающего.* Правда, люди оценивают, насколько персонификатор подходит к своей социальной роли (соответствует ли «месту»). В этом смысле современный исполнитель рассматривается ими, скорее, как «и.о.» президента, временно перешедшего на другую работу, или, если воспользоваться традиционной терминологией, «местоблюститель»⁶⁹. Именно нынешний премьер выглядит как персонификатор и защитник народных интересов, — потому так и воспринимается народом. При этом восприятие определяет не видимость (или не только она), а «правильное»

наложение видимого (публичного образа персонификатора/защитника, представляемого подходящим, органично «вжившимся» в образ лицом) на соответствующую ментально-культурную матрицу.

Повторю, отношения «сословия» с президентской властью оформились в постсоветские времена как «договорные», а не «служебные». Однако в 2000-е верховная власть накопила достаточный ресурс, чтобы выступать в этих отношениях с позиции силы. *Создание путинской «вертикали» следует понимать не только как процесс «собира-ния» (отъема и накопления) и «роста» за этот счет политической власти, но и укрепления механизмов контроля «дворцовых» собственности/собственников.* Очевидно, что заставить такие механизмы эффективно работать могли только представители советской госбезопасности («силы порядка» русской системы, т. е. всегда полицейщины/террора), которые в 90-е приобрели опыт коммерческой деятельности (в основном — разрешения коммерческих споров и охраны/«крышевания»). Поэтому сейчас они — «центровые» «Дворца», его арбитражно-контролирующая основа. «Высшая власть», по точному выражению К. Г. Холодковского, выступает как «верховный арбитр теневой ресурсной конкуренции»⁷⁰.

«Рост» верховной власти в 2000-е был во многом обеспечен запросом на нее «не-Дворца», отягощенного потребностью в идеальном государстве. *Самим «Дворцом» политическая власть в значительной мере воспринимается как один из «путей» «дворцового» хозяйства, а также товар, который имеет свою цену (т.е. определенные условия владения).* Нарастание ее престижа (внутреннего и международного) служит доказательством ее эффективности в рамках «Дворца». В этом смысле президент, действительно, напоминает управляющего корпорацией, а его окружение, вся политическая «элита» — корпоративный топ-менеджмент. Но это, подчеркну, скорее, самопонимание, образ «Дворца» для «Дворца» (для «служебного пользования»). Народу он давно уже не предлагается, так как никак не способствует решению «дворцовых» задач. *Во внешних/публичных коммуникациях подчеркивается независимость верховной власти, ее удаленность от «Дворца». Только прикрываясь этим традиционным образом она может представлять и защищать «дворцовые» интересы (т.е. и свои интересы тоже).*

⁶⁹ Ситуация «соправительства» дает уникальную возможность наблюдать процесс перераспределения верховной власти. К. Г. Холодковский обращает внимание на факт полного или частичного перемещения реальной власти в новое место вслед за лицом. См.: Холодковский К. Г. К вопросу о политической системе современной России // Полис. — М., 2009. — № 2(110), с. 18—21. Причем в рамках такой комбинации лицу удалось подтвердить свою безальтернативность как главы страны. Интересна интерпретация В. Б. Пастухова, который считает Д. Медведева не политическим, а юридическим преемником В. Путина: ему отведена роль «трасти», доверительного управляющего. «Вполне возможно, — отмечает исследователь, — ...что широкая вовлеченность российской политической элиты в оффшорный бизнес подсказала ей методологию решения возникшей перед Путиным «проблемы 2008». Привлечение доверительных управляющих экономическими активами так прочно вошло в русскую бизнес-практику, что использование этого механизма для решения политических задач казалось делом совершенно естественным». Пастухов В. Б. Указ. соч., с. 121. Доверительный управляющий, обладающий лишь правом подписи, — находка в духе «Дворца», интернационалиста, коммерсанта, советско-го «делового», не доверяющего никому и ничему.

⁷⁰ Холодковский К. Г. Указ. соч., с. 16. Для определения роли верховной власти очень подошел бы криминальный термин, использованный О. Крыштановской для описания «коалиции Путина»: она говорила о «смотрящих Кремля», а бы сказала — «смотрящий Кремль».

В то же время верховная власть все больше демонстрирует, что видит себя иначе, чем просто «наемным работником» на службе у «государства/корпорации». Это, прежде всего, означает, что амбиция у нас всегда далеко опережает наличные возможности. *Персонификатор верховной власти больше не владеет «Дворцом» единолично. Но долгое пребывание на должности («магия места») активизирует властные владельческие инстинкты.* «Дурно воспитанная» политическая власть стремится пересмотреть ограничившие ее «делки», вернуть себе привычный самовластный (или «безотчетный», по Ключевскому), надправовой статус — «царя по Правде». Это представляет собой очевидную угрозу интересам других «дворцовых» акторов. И еще боольшую — народонаселению: самовластие — самая дурная и опасная русская болезнь. Но «не-Дворец» не хочет признавать, что инфицирован ею. Самовластие он трактует как благо для себя, рассчитывая, что царская «гроза» и «опала» коснутся только «аристократических», чуждых и враждебных ему, элементов. То есть «не-дворцовые» «неакторы» верят, что накажут «по заслугам» и по справедливости, — а, значит, не их, бессубъектных и безвинных. «Не-Дворец» ждет ограниченных (выборочных) репрессий так же напряженно, как и «царских» милостей (милостыни).

От номенклатуры — к «Дворцу»: элитарная логика

Кажется, что постсоветский опыт позволяет сформулировать один из «законов» «русской системы». Чем больше ослабевают репрессивный накал государства и страх перед ним населения, тем более очевидными становятся «убегание» от него граждан и его замыкание в себе, сопровождающееся минимизацией социальных функций и гипертрофированием личных и корпоративных (в том числе ведомственных, региональных) интере-

сов в рамках государственной системы. По мере расширения объема общественных свобод (а происходит это «сверху» вниз — от «элит» к массам, причем определяющее значение имеют свободы социально-экономические, не установленные правовым порядком, а вырванные по «праву сильного», «захватом») государство все больше приобретает черты «дворцового». У государства должны быть сильные противовесы («переросшие» «дворцовую» логику элиты, гражданские силы), чтобы сопротивляться давлению этого внутреннего «механизма».

В позднесоветском государстве главным сдерживающим фактором была партия — партийные нормы, дисциплина, контроль, репрессия. Когда партии не стало, государство редуцировалось до «Дворца». Смысл деятельности постсоветского «дворцового государства» — самообеспечение. Государственные собственность и бюджет рассматриваются как «корм» «Дворца»; внутренние (непубличные, в основном нацеленные на согласование интересов между разными «дворцовыми» группировками) и внешние (их можно трактовать как платные услуги и разного рода «связи с общественностью») коммуникации все больше основываются на коррупционных механизмах⁷¹. Причем, коррупция — это проявление свободы/автономии, на которых строится «Дворец». *Не случайно советское государство (т.е. прежде всего ЦК—ГБ) боролось не с коррупцией как таковой, а с коррупционерами как свободными, автономными от партии/государства людьми (в том смысле, что поставили свои интересы выше партийно-государственных). Коррупционеры победили; ЦК—ГБ их возглавили.*

Почему на «переходе» «от советского» сработал именно этот, «ущербный» с общесоциальной точки зрения вариант? Ведь он не был предопределен: *в подобных условиях — последовательной всеобщей эмансипации (60-е годы XIX — начало*

⁷¹По современным подсчетам, к «теневой экономике», возросшей на коррупции, на излете существования СССР принадлежало около 18 млн. человек. Врастая в «теневые» связи, все больше криминализировались средние и низовые уровни советской власти. Постсоветский «Дворец», безусловно, имеет здесь свои корни. — Его (среди прочего) продавала «теневая» масса, желавшая легализоваться и определять собой жизнь в стране. Ее главный жизненный принцип: «теневая» практика обслуживает частные интересы, т.е. используется «для себя». Этот принцип стал определять и «дворцовую» жизнь.

Здесь следует сделать существенную оговорку: то, что в нашей обыденной жизни принято называть коррупцией (в том числе обмен возможностями, услугами), не есть проблема «карающих» органов. Это не отклонение от нормы, болезнь, сопутствующее нормальной жизни частное явление, а способ существования социума. (Именно в такой интерпретации тема коррупции легализована в публичном пространстве. Сам президент, обсуждая антикоррупционную программу, назвал коррупцию одним из исторических механизмов осуществления власти в стране. См.: Холодковский, Указ.соч., с. 12. Однако следует понимать: публичные разговоры «верхов» о том, что все равно разворуют и иначе мы не можем, — не что иное, как легитимация коррупционности «Дворца»). И здесь главный вопрос: почему социум допускает существование такого механизма, более того, нуждается в нем? На него есть ответы, причем, на мой взгляд, взаимодополняющие. С.Г. Кордонский характеризует коррупцию как «систему связей по перераспределению ресурсов». По его мнению, «принципиальная непубличность в распределении и освоении ресурсов... есть имманентное свойство... системы сословно-ресурсного общественного устройства. Оно повсеместно и неискоренимо...». Кордонский С.Г. Россия: Поместная Федерация. — М.: «Европа», 2010, с. 136. Ю.С. Пивоваров видит «корни» этого явления в переделной природе крестьянской дореволюционной, а затем советской социальности: «...коррупция советского периода есть наследник (по прямой) социальных отношений, господствовавших в переделной общине... Русское общество... по своей природе... перманентно-переделное. Переделы происходят периодически, с тем, чтобы имущество не превратилось в собственность». В современных условиях коррупционный механизм или «механизм передела финансовых и материальных средств» явился, как считает автор, важнейшим измерением «властной плазмы» — социально-властной среды, пришедшей на смену советской «властепопуляции». В этой среде «локализируются и минимизируются конфликты постсоветского общества» — отсюда и название, возникшее по аналогии с «социальной плазмой» Р. Дарендорфа. См.: Пивоваров Ю.С. Указ.соч., 55—56, 42—45.

XX в.) — не произошло трансформации государства в «Дворец». Вероятно, в основном потому, что правившие тогда не желали быть только «Дворцом», просто «Дворцом». Их интересы были неизмеримо шире и сложнее, потребности не ограничивались потребительскими (за них жажду материального, потребности низшего порядка удовлетворяли предки). Достаточно широкий слой вполне европейской, культурно рафинированной элиты стал гарантией от появления «Дворца». Видимо, главная страховка от сползания к «дворцовому государству» в России — окультуривание элит, их дисциплинирование и гуманизация в рамках европейских ценностей. Только прививка «антропоцентричной» культуры способна привести к внутреннему самоограничению, укрощению «изнутри» (не царской дыбой и не народным бунтом) эгоизма «правлящего сословия». Правда, в массовом, урбанистическом и образованном, обществе эволюция элит должна быть поддержана и направлена соответствующей социальной эволюцией.

Рождение «Дворца» (элитарного, «сословного» государства, понятного в XVIII в., но вроде бы несовместимого с условиями массового общества, глобального мира), повторю, обусловлено позднесоветским опытом. То есть опытом трансформации русского массово-мобилизационного общества в массовое потребительское и соответствующего «переформатирования» социального пространства. Инициаторами «перехода» от мобилизующего советского «общенародного» государства к демобилизованному «Дворцу» были позднесоветские «элиты». В советских условиях «наверх» попадали и там выживали сначала самые безжалостные, потом самые ловкие и всегда — самые беспринципные. Условием советской «элитарности» было поведение, противоречащее тому, что можно назвать народным интересом. В рамках «Дворца» оно получило иную, чем в советские времена, и притом самую естественную (а, значит, и самую примитивную) реализацию — материалистическую, потребительскую.

На раскрепощение и выхолащивание из советской системы высшего смысла (осознание всеми — и, прежде всего, «верхами» — бессмысленности советской идеологии и советского порядка) «элиты» ответили единственным, чем могли ответить, — поставили себя, собственные потребности и интересы выше системы. И это понятно: она не оправдала себя — ни экономически, ни идеологически⁷². (Единственным ее оправданием сразу и уже навсегда стала война.) Ей не стоило служить, — но можно было использовать ее возможности для себя. В позднесоветское время сформировалась критическая номенклатурная масса, которая захотела «Дворца». Она и начала его созидать. (Ю. Андропов и М. Горбачев, по существу, пытались переломить тенденцию эволюции позднесоветского государства к «Дворцу»: первый — репрессией, в логике «полицейского» государства; второй — стремясь легализовать и цивилизовать «теневую» экономику, в логике рынка, правового государства. Обе попытки не удались.

В 1990-е годы еще сохранялся выбор в определении направления государственной эволюции: «Дворец» или нечто более современное, адекватное идее государства. Удачная экономическая конъюнктура, открывшая новые перспективы передела, окончательно смела «антидворцовые» перспективы.)

Потом инициативу перехватили «неноменклатурные пришельцы» — более «голодные», народные и соответствующие моменту выходы из «низов», прорвавшиеся «наверх» в жестокой конкурентной борьбе «на уничтожение». Они придали творению новый смысл — модернизация быта (за счет заимствования улучшающих его западных технологий) и всеобщее потребительство. Привлекли еще национализм, призванный заменить советскую идею социальной справедливости и компенсировать великодержавные комплексы. Однако он, скорее, имитационен, — у «Дворца» нет и не может быть высокой идеи, высшего смысла. Он их не приемлет. Потребительский эгоизм и инстинкт насыщения «правлящего класса», не сдерживаемые ограничителями советских времен, — этим исчерпывается «Дворец». Поэтому он в принципе не способен предложить гражданам такой проект общества, который вызвал бы у них доверие, сформировать систему ценностей и норм солидарности, создать основу для роста коллективной ответственности и ощущения общей судьбы.

В конечном счете, «Дворец» возник в ситуации «переопределения» позднесоветских «элит», их адаптации к новым историческим условиям. В государстве же «дворцового типа» по-иному проявилась варварская природа советского государства, очевидная во всем: хозяйствовании, администрировании, но главное — в отношении к человеку. Приемственность очевидна: и в том и в другом случае человек (не ЧеловекоВласть, а просто человек со своими потребностями и интересами) не рассматривается в качестве главной социальной перспективы. Наши системы строятся не для него. А он, движимый культурно-исторической логикой, парадоксальным образом соучаствует в их строительстве.

Исторические модели «Дворца»

Исторический опыт не берется из ничего и не может пройти бесследно. При всех изменениях в определенном социокультурном типе сохраняются некие определяющие для него черты, «технологии» самовыражения. Казалось, уже пережитые и забытые, они — при исчерпании каких-то функций и возможностей, в типологически сходных с прежними историческими условиями — возобновляются, начинают работать. Конечно, попадая в новую социальную, темпоральную, пространственную конфигурацию, ведут себя иначе. Но являются вполне узнаваемыми.

Таков феномен «Дворца». Это не случайность и не «вывих», — здесь не прав В. О. Ключевский. И не явление общего порядка, характерное для «большинства обществ переходного типа, в которых проводится авторитарно-бюрократическая

⁷²См.: Черняев А.С. Совместный исход: Дневник двух эпох. 1972—1991 годы. — М.: РОССПЭН, 2008.

модернизация»⁷³. Видимо, в недрах российского государства заложена «дворцовая программа» (или «дворцовый код»), — иначе она не срабатывала бы. По существу, это «код» элементарности/упрошенчества, ориентирующий на существование по линии «наименьшего сопротивления». Он (среди прочего) составляет качество русской культуры, русской государственной традиции. В процессе исторического «оцивилизовывания», «окультуривания» наше государство преодолеvalo в себе «Дворец», переставало быть только «Дворцом», приобретая черты «регулярного», «полицейского», «правового», «социального». В какой-то мере «дворцовые» инстинкты ограничивала религия, затем — коммунистическая идеология.

Однако в разные периоды своего существования русское государство, повторю, сохраняло (среди прочего) черты «дворцового». В истории заметны, по крайней мере, два варианта «Дворца»:

— «большой Дворец» (это «классический вариант», следствие демобилизационного беспорядка) — его составляет достаточно большой круг людей, допущенных к элитарному «перемолоту» наличной доходной материи. Чем шире этот круг, тем больше имущественное неравенство, — но и пространство общественных свобод. Это времена дворянских вольностей, усиления аристократии, требующей себе не только имущественных, но и личных прав. Отказываясь платить по общесоциальным счетам (служить и жертвовать во имя национальных интересов), «элита» «большого Дворца» «скатывается» к «римско-ренессансному» типу.

И здесь действует интересная закономерность. Правящее сословие всегда тяготило желание расширить «Дворец», как наиболее естественную для себя форму существования. Делая это, оно невольно увеличивало объем общественных свобод, а значит, способствовало росту субъектности общества. То есть свобода в России — «незаконное дитя» растущего «Дворца». Эмансипация предполагает и снятие ограничений с передельных инстинктов социума, что выражается в росте коррупции.

Самые яркие примеры «большого Дворца» дали послепетровский XVIII в. с его «верхушечной» («элитарной») коррупцией и закрепощением основной массы населения, а также рубеж XX—XXI столетий, когда в коррупционные процессы включились освобожденные все. Не умея и не желая согласовывать свои интересы правовым порядком, «вольные субъекты» вступили в войну друг с другом за доступ к «зонам» передела. Чем больше субъектов, — тем масштабнее военные действия.

Становясь массовым, «Дворец» способен породиться в нечто иное — возможно, более современное, даже гуманное и цивилизованное. Но перерождение сопровождается явлениями развала/распада/анархии, этими спутниками русской

свободы. Не будучи ничем (даже логикой самосохранения) ограничены, они могут привести к полной дезорганизации. И тогда явятся или новая деспотия в условиях тотальной варваризации, — или какое-то другое государство;

— «малый Дворец» (соответствует периоду «сползания» к мобилизационному порядку) — «дворцовое государство» ужимается до узкого круга «избранных» («опричных», «петровских», «ордена меченосцев»), а общество становится более эгалитарным. Это понятно: потребляя меньше, «Дворец» больше оставляет народу. При этом наблюдает за поддержанием относительного равенства в распределении. Однако с усилением контроля «сверху» сужается зона общественных свобод. Урезается и свобода внутри «Дворца»: получив всё и став всем в русском мире, «дворцовые» вынуждены от многого отказываться. Платой за «избранность» становится участие в мобилизационном развитии.

Немногочисленная «элита» в такие моменты тяготеет к военно-монастырскому, «орденскому» типу. Консолидируясь вокруг верховной власти, она решает национальные задачи (прежде всего, экспансии в пространстве), удовлетворяет национальные интересы. Метод решения — террор, в рамках которого вполне эффективно борются и с коррупцией, накидывая узду на передельные социальные инстинкты. Во имя общего подавляются интересы личные, корпоративные, общественные. Это путь перерождения государства «дворцового» в «служилое», деспотизм которого оправдан идеей всеобщей службы. На этом пути могут быть эксцессы варварско-криминального характера (как грозненский и сталинский террористические режимы).

Именно «служилое» государство, «кормящее» только «служивых», понимается и принимается как «доолжное» основной массой народонаселения. То есть получает в народном восприятии статус «государства правды»: поравнение социума в службе, потреблении и уязвимости перед государственным насилием воспринимается как реализация принципа социальной справедливости. В ходе такой реализации все социальные силы — добровольно или насильственно — отказываются от собственной субъектности в пользу верховной власти. Государство в таких условиях становится монополистом, распределяющим блага и наказания, военизируется и приобретает идеократический характер.

Конечно, это только один из возможных взглядов на историческую динамику нашего государства. И фиксирует он крайние варианты его самореализации. Действительность сложнее, — в ней нет «чистых» типов, действуют разные тенденции. Но такая оптика позволяет несколько сместить акценты в суждениях о современном государстве. От него не следует ждать самореализации в режиме демократического, правового, социально-

⁷³ Готовность списать всю «неудобную» российскую специфику на «переходный период» и «модернизацию» вообще характерна для современных исследователей. В эту специфику попадают и особые отношения нынешнего государства и граждан: «патерналистские представления о «должном» государстве, способном защитить своих граждан и реализовать их интересы», — и «сложившаяся практика подчинения интересов государственной бюрократии частным и корпоративным интересам, ее неспособность к реализации общественных запросов, общая неэффективность». Бюрократия и власть..., с. 88—89.

го, приписывать соответствующие этому режиму потенции. Хотя наше государство, безусловно, имеет эти черты, т.е. в нем заметны сопоставимые с современным западным элементы, которые — сами по себе — могли бы дать соответствующее качество. Однако попадая в иной контекст, элементы современного государства начинают вести себя иначе, в основном подчиняясь господствующей в данной системе логике. Ее я и предлагаю называть «дворцовой».

Эта логика не архаична, а сам «Дворец» — не неожиданный кратковременный выплеск архаики. *Постсоветский «Дворец» есть наложение особой (назовем ее патримониальной, «вотчинной» и «ресурсной») природы нашего государства — никогда не исчезавшей, дремавшей, но активизировавшейся — и передельной (а также «сословно-иерархической») природы нашей социальности на современный момент: свободы, плюральности (сравнительно с советским временем), выхода из-под государственного контроля частной сферы, открытости миру, интернационализации потребления, отсутствия реальной военной угрозы. В «дворцовом» государстве смешалось многое: «родовые» черты, воспоминания о советском и советские практики, представления о западном и западных технологиях и т. д. В «постмодернистском» «Дворце» 2000-х неожиданным образом совместились даже разные «дворцовые» логики — «демобилизационная» (среди прочего — освободительная), возобладавшая в 1990-е, и мобилизационная, ограничительная. Причем совмещение дало эффект, наиболее опасный с общесоциальной точки зрения.*

Преодолевая «разброд» 90-х, дисциплинируясь и подавляя «властесмуту», «Дворец» «нулевых» не желает отказываться от завоеваний тех лет — богатства и социальной безответственности. Усилив контроль над обществом (насколько было нужно) и нагнетая «мобилизационную тревогу», не идет на самоограничение. Что по-человечески понятно: крайне трудно делиться (денег всегда не хватает) и служить, особенно если и нынешняя служба тяготит как рабский труд на галерах. Наконец привыкнув к отсутствию всяких внешних ограничений и не имея внутренних, путинско-медведевский «Дворец» живет по принципу: «сегодня можно все». При этом продуцирует соответствующую общественную атмосферу: раз «верхним» позволено, то и всем разрешено. Главное — нажиться, как — не важно. Сейчас это главные принцип и норма, на которых строится социальное взаимодействие. Правда, так взаимодействовать можно лишь «при условии неумеренного разрастания «пирога» доходов, создаваемого высокими ценами на углеводороды и вообще сырье»⁷⁴.

Это уникальная даже для России ситуация навязчиво провоцирует вопрос: «дворцовый режим» функционирования государства есть «временная передышка» — или расслабление/распад,

на которых паразитирует и которые катализирует «Дворец», непреодолимы? Каков бы ни был ответ, очевидно, что социальные перспективы располагаются в следующей вилке: выход из «паузы», где весьма вероятен террористический сценарий, — одряхление/умирание.

Наши перспективы:

куда идем мы за «Дворцом»?

Сегодняшний — динамичный и веселый, талантливый и роскошный, торгующий и празднующий, во всем этом самоутверждающийся — «Дворец» окружен грозными опасностями. И он их, вероятно, — хотя бы интуитивно — ощущает.

Начнем с «внешней» опасности: «Дворец» не соразмерен современному миру, не способен справиться с сокращающимися географией и демографией — главными проблемами нынешней России. Мир давит на «Дворец», заставляя его искать ответы на современные вызовы. Для этого — усмирять хищнические владельческие инстинкты. А он — не хочет; возможно, уже и не может. В созданных — до него и им самим — геополитических условиях у него почти нет игры. Нет друзей — и возможностей стать центром новой гегемонистской системы, втянуть в свою орбиту новых саттелитов; нет очевидных врагов, — зато масса новых угроз (на одну из них указывает анекдот — национальный лидер в середине XXI в. отчитывается перед вдруг материализовавшимся «вождем народов»: на китайско-финской границе все спокойно); воспоминания о недавнем прошлом не позволяют смириться со статусом региональной страны, — но нет и ресурса для сверх- (или велико)державности⁷⁵. Ситуация почти тупиковая: единственный выход — умерить внешнеполитические амбиции, отдав приоритет наращиванию экономики и созданию человеческого капитала. Но здесь «Дворец» — нам не лидер; он слишком богат, жаден, самоуверен и амбициозен, заморожен образами собственного успеха.

Главная «внутренняя» опасность для «России — Дворца» — в том, что он обслуживает чрезвычайно узкие социальные интересы. Возможны разные сценарии как ее обострения/разрастания, так и гашения/нейтрализации. Причем, сценарии одинаково малопривлекательны — уже не только для «Дворца», но и для всех нас. Речь идет о националистической реакции — «сверху» или «снизу».

Первый сценарий обусловлен тем, что «низы» в какой-то момент могут отказаться жить так, как устроил их «Дворец». О радостях жизни «недворцовой» России «Дворцу», в общем-то, известно. Потому что значительная часть «Дворца» сама еще вчера была «не-Дворцом». Но ему так хочется поскорее о них забыть, что он не воспринимает их всерьез, гася воспоминания и тревогу PR-ом и подачками. А радости эти кого угодно способны не только утомить и обессилить, но и озлобить. При всей усталости, безразличии, социальной неэффективности «не-Дворца» (при том, что «настоящих буйных мало»), он вполне еще может трях-

⁷⁴Холодковский К.Г., Указ.соч., с.13.

⁷⁵См., напр.: Мельвил А.Ю., Ильин М.В., Макаренко Б.И., Мелешкина Е.Ю., МIRONЮК М.Г., Сергеев В.М., Тимофеев И.Н. Российская внешняя политика глазами экспертного сообщества // Полис. — М., 2009. — № 4(112), с.84-98.

нуть «дворцовой» стабильностью. — Если доведут до предела.

На взрыв (или цепь локальных взрывов) «недворцовую» массу постоянно провоцирует «Дворец», в поисках новых источников передела реформирующий ЖКХ, добывающий «социалку»⁷⁶, приватизировавший энергосистему, грозящий приватизацией метро и т.п. Катализатором предельного обострения социального напряжения могут послужить экотехногенные катастрофы и масштабные теракты — особенно в мегаполисах. При изношенности нашей инфраструктуры и способности государственных органов к их предотвращению приходится только удивляться, что такого рода ситуации нас до сих пор миновали. Если гром грянет, возможно, поминований и ликвидации последствий окажется недостаточно, — придется вспомнить о «дубине народного гнева».

Заметим, «Дворец» практически не ищет путей купирования протестно-анархическо-криминальной энергии, не пробует вовлечь население в производительный труд. Постсоветские «верхи» полностью положились на эффекты масскультуры и потребительства, игнорируя даже советский опыт социального управления⁷⁷. А ведь советская власть располагала богатым и достаточно эффективным арсеналом средств не только насилия, но и вовлечения/интегрирования. И ее «социальные завоевания» — вовсе не пустой звук (пусть завоевала по минимуму, но сейчас ушло и это). Не случайно люди характеризуют власть советскую как «народную», в противоположность нынешней. Конечно, в чрезвычайной ситуации у «Дворца» есть выход, — граница открыта. Для тех, кто успеет. Ближайшая перспектива для остальных (уже без различия на «Дворец»/«не-Дворец») — да здравствует русский бунт!

Вероятен и другой сценарий — опять-таки по Владимиру Ильичу: когда «верхи» не смогут «вер-

хивать» по «стародворцовому». Мы по-прежнему живем в дефицитном обществе, — здесь запас материи, подходящей для передела, ограничен. А «Дворец» разросся — скоро не станет хватать даже тем, кто внутри него (при их непомерных аппетитах). Тем более не останется средств на реализацию «Дворцом» функции «собеса». Так долго продолжаться не может. Здесь для «верхов» возможны два — не исключаящих друг друга — пути террористического свойства: сокращение/урезание «Дворца» (по типу грозненской опричнины — поэтому так завораживают фантазии В. Сорокина); сворачивание остатков советского «государства—собеса» и дополнительная формализация или полная отмена соучастия населения в выборе власти. И это логично: начисто лишенный «дворцовой» помощи, народ вряд ли станет голосовать правильно.

Оба пути связаны уже не с народной революцией, а с властным террором как против элит (с целью их минимизации), так и против народонаселения (прежде всего, для его устрашения). То есть дальнейшее самоосуществление современного российского государства как «дворцового» может привести к террору власти с целью полного замыкания во «Дворце», присвоения себе права перераспределения наличной (доступной социуму) материальной субстанции, не ограниченного ни «элитными сговорами», ни народным выбором. Конечно, полная реализация этого сценария возможна только в том случае, если государство замкнет внутри себя всю (или, как, минимум, экономическую) свою деятельность и перестанет нуждаться в связях с внешним миром. Это почти невозможно в условиях глобализации и «интернационализации» наших «элит». Но это «невозможно» не отменяет сценария вовсе: в том или ином ограниченном варианте он может реализоваться.

С формальной ликвидацией политического выбора (и, соответственно, выборов) граждане

⁷⁶Один из последних шагов на этом пути — законопроект 2010 г. «О внесении изменений в отдельные законодательные акты РФ в связи с совершенствованием правового положения государственных (муниципальных) учреждений». Разработчик законопроекта — правительство, сокращая бюджетные расходы, идет на приватизацию «социалки» (поликлиник и больниц, школ и вузов, театров и музеев, т.е. бюджетной сферы, где занято 14 млн. человек, предоставляющих «услуги» всей стране). Для этого меняет схему их финансирования: малая часть («казенные») получит стопроцентное бюджетное финансирование, прочие («бюджетные нового типа») — госзаказ на выполнение определенных работ, а остальное должны будут взять с населения (в «формате» оказания платных услуг). См.: Автономное плавание // Newsweek. — Москва, 2010. — 11—16 мая. — С. 26—27. Таким образом, «Дворец» избавляется от государства советского типа (идеи и структур), отсекает его из себя. Для примитивных «дворцовых» задач советское государство избыточно, современное западное — еще и опасно (сами разговоры о «демократическом и правовом» искушают, рождая ненужные иллюзии).

⁷⁷За одним исключением — активное использование репрессивно-охранительных структур для ликвидации самих возможностей выступлений на социальной почве. Характерный факт: в июле 2010 г. Госдума силами парламентского большинства утвердила новую скандальную редакцию Закона о ФСБ, расширяющую его полномочия. Правительственные поправки наделяют спецслужбу правом выносить «официальные предостережения» за намерения, штрафовать и даже арестовывать обычных граждан. Под пристальный надзор службы, если верить пояснительной записке правительства, попадут в первую очередь активисты радикальных молодежных движений и критически настроенные журналисты и их редакции. Высокопоставленный источник журнала «Профиль» в ФСБ на условиях анонимности пояснил, что «новые права службе понадобились вовсе не для гонений на оппозицию, а для работы с теми, кто подстрекает россиян выходить на митинги протеста в регионах. Например, после повышения транспортного налога или увеличения стоимости услуг ЖКХ. В ФСБ уверены, корни социального напряжения не всегда связаны с тяжелой экономической обстановкой на предприятии или в конкретном городе. Зачастую, уверяет высокопоставленный источник, обстановку накаляют намеренно для расшатывания правопорядка во всей России и нередко — вообще извне» (26, с. 22—23). Очень знакомое обоснование очень привычных действий. Однако смысл их иной, чем в советские времена: тогда государство нападало, терроризировало, теперь «Дворец» готовится к защите (от граждан). А значит, чувствует себя неуверенно, понимает свою чуждость «недворцовой» массе.

почти наверняка легко смирятся⁷⁸. Террор же против элит неизбежно будет воспринят популяцией как долгожданная справедливая «народная война» против «врагов народа», которую за народ ведет власть. Ее тут же провозгласят «справедливой», «народной» и полюбят «по-русски», «вза-сос» и всепрощающе. Точкой пересечения реальности «дворцового государства» с идеей «государства трудящихся» в этом случае станет «народный царь» (самодержец от всех трудящихся), возвращающий вместе с угрозой расправы страх как стимул для труда. И мы опять сольемся в единый народ в экстазе всеобщего оптимизма. Хайль, товарищ Сталин!

Главная проблема нашего общества — неспособность совместить свободу с порядком и социальными гарантиями. Как показал XX век, в ситуации выбора мы скатываемся к одному из крайних состояний: воли/смуты, в которой исчезает государство вместе с нормативно-регулятивной функцией и потенциалом социальной защиты, или дисциплинирующей полицейщины, где государство-деспот гарантирует минимум, необходимый для выживания. И то и другое одинаково не комфортно и опасно для человека, так как связано с насилием над человеческой природой, ее искушением и развращением.

Сейчас мы пребываем в «фазе» воли, специфика которой выразилась (в том числе) в явлении «дворцового государства». Это такой же яркий показатель несправедливости нашего социального устройства, как крепостное право (дореволюционное или советское). Поэтому эволюция «Дворца» в современное социальное, правовое государство — вроде бы, в интересах нашего человека.

Очевидно, что для изменения ситуации — оказания влияния на политику «государства-корпорации» для придания ей боольшей социальной ответственности — необходимо сильное давление извне. Позицию «верхов», вполне удовлетворенных «дворцовым» режимом функционирования государства, способен изменить только интенсивный и внятный запрос «низов». А это означает переориентацию хотя бы части социума (наиболее активной, креативной) с «дикого» индивидуализма, нацеленного на удовлетворение собственных материалистических потребностей — как правило, за счет другого, на индивидуализм «либерального» типа, требующий уважения интересов и прав Другого, осознания своей включенности в

социальные связи и собственной в них ответственности. А, значит, — и на определенный тип государства, обслуживающего таких индивидуалистов и порожденные ими социальные отношения.

Пока признаков такой переориентации, значимого запроса на правовой порядок (иначе говоря, появления заинтересованного в нем субъекта) в российском обществе не наблюдается. Скорее, становятся все более интенсивными неудовлетворенность значительной части населения (в первую очередь активного меньшинства) собственным положением в «дворцовой» системе, что является главным основанием его оценки как несправедливого, и желание это положение изменить, — т. е. *самим стать «Дворцом»*. В такой ситуации речь может идти о смене лиц «наверху» под напором «снизу», а не об изменении системы как таковой. Получается, что главным стабилизатором «дворцового» порядка является массовый постсоветский человек. То есть прямой и ближайший наследник человека советского с его опытом, ценностными и нормативными ориентирами, стратегиями самозащиты и социального продвижения, иллюзиями, комплексами и фобиями⁷⁹.

В постсоветской истории действует «этнос», родившийся в 1917 г., — «новая историческая общность людей», ведомая КПСС—КГБ—комсомолом и т.п. в разных их модификациях. Советско-постсоветский человек ведом потому, что раздавлен (создавшей его и одновременно им санкционированной) системой — ее насилием, своим перед ней страхом, общим лицемерием, привычкой жить в системе и списывать свое бессилие, удовлетворенность тем, чем нельзя быть довольным, на обстоятельства, внешние условия. В подавлении и развращении человека — порочность той, советской системы. Порочность этой — в том, что она ей наследует, воспитывая человека, согласного с тем, с чем нельзя соглашаться (коррупция — это наше всё, с ней и бороться надо осторожно; власть должна быть в руках одного человека; всё — путём — и нет причин сомневаться в «основах»; каждый должен быть из большинства — один как все). Стратегии адаптации «постоктябрьского этноса» к нессоветским (точнее, постсоветским) условиям почти неизбежно вели его к согласию с тем социальным порядком, одним из знаковых элементов которого стал «Дворец». Парадокс заключается в том, что перспективы человека в этом порядке аналогичны тем, с которыми связывали выборы 1996 г.: голосуй, — все равно проиграешь.

⁷⁸Об этом свидетельствуют, например, данные опроса ВЦИОМ (апрель 2010 г.): на вопрос «что сейчас важнее для России» 72% респондентов ответили «порядок, достигнутый даже с нарушением демократических принципов», 16% — «демократия, даже если она предоставит определенную свободу криминалу», 12% затруднились с ответом. См.: Россия в цифрах // Коммерсантъ Власть. — М., 2010. — 19 апр. — С. 12. Кстати, показательно некорректно поставлены вопросы: респондентам навязывается антагонизм порядок/нарушение демократии — демократия/свобода криминала.

⁷⁹Это социологический факт, подтвержденный множеством исследований: «Степень глубины, равно как и темпы изменения российского национального самосознания не столь велики, как об этом принято говорить и писать; слегка пошатнувшаяся в первой половине 1990-х годов советская парадигма продолжает демонстрировать удивительную устойчивость». Она определяет ценностно-смысловое ядро российской ментальности, делая нас такими непохожими на других — во всяком случае, на европейцев. Именно поэтому «даже в условиях системной трансформации... практически все аспекты и проблемы современного мира — демократия и рыночная экономика, свобода и социальная ответственность, отношения между личностью, обществом и государством — получают в России специфическое звучание и окраску». Горшков М.С. Указ.соч., с. 16-17.

Литература

1. Автономное плавание // Newsweek. — Москва, 2010. — 11—16 мая. — С. 26—27.
2. Агапова Т. А. Экономический кризис в России и результативность государственной антикризисной политики // Россия и современный мир. — М., 2010. — № 2(67). — С. 19—30.
3. Афанасьев М. Н. Невыносимая слабость государства. — М.: РОССПЭН, 2006. — 272 с.
4. Бюрократия и власть в новой России / Институт социологии РАН. Центр комплексных социальных исследований // Полития. — М., 2006. — Весна. — № 1(40). — С. 88—103.
5. Виттенберг Е. Я. Социальная ответственность бизнеса: широкий взгляд // Россия и современный мир. — М., 2007. — № 3(56). — С. 124—141.
6. Власть, бизнес и гражданское общество: Материалы дискуссий. — М.: ОГИ, 2003. — 280 с. (Сер. «Дискуссии Фонда «Либеральная миссия»).
7. Галкин А. А. Смутные времена: Последствия и уроки // Полития. — М., 2009. — № 3(54). — С. 6—25.
8. Гаман-Голутвина О. В. Меняющаяся роль государства в контексте реформ государственного управления: Отечественный и зарубежный опыт // Полис. — М., 2007. — № 4. — С. 34—45.
9. Гаман-Голутвина О. В. Региональные элиты современной России: Портрет в изменившемся интерьере // Политическая наука в современной России: Время поиска и контуры эволюции: Ежегодник 2004. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 157—177.
10. Глазьев С. Ю. О стратегии развития российской экономики // Россия и современный мир. — М., 2007. — № 3(56). — С. 103—123.
11. Головляница Е. Б. Инновационен ли российский средний класс? Особенности профессиональной структуры и трудовых ценностей среднего класса накануне кризиса // Мир России. — М., 2009. — № 4 (Т. XVIII). — С. 19—36.
12. Горшков М. К. Российское общество в социологическом измерении // Мир России. — М., 2009. — № 2 (Т. XVIII). — С. 3—21.
13. Госотказ: Спасутся не все // Итоги. — М., 2010. — 8 марта. — С. 18—21.
14. Гудков Л. Д., Дубин Б. В., Левинсон А. Г. Фото-робот российского обывателя // Мир России. — М., 2009. — № 2 (Т. XVIII). — С. 22—33.
15. Двойной стандарт // Профиль. — М., 2010. — 21 июня. — № 23. — С. 34—35.
16. Иноземцев В. Призыв к порядку // Свободная мысль. — М., 2008. — № 10. — С. 57—70.
17. Иноземцев В. Л. История и уроки российских модернизаций // Россия и современный мир. — М., 2010. — № 2(67). — С. 6—18.
18. Итоги 2004 г.: Что дальше? // Экономическое возрождение России. — М., 2005. — № 1(3). — С. 76—80.
19. Ключевский В. О. Русская история: Полный курс лекций в трех книгах. — Кн. 3. — М.: Мысль, 1993. — 559 с.
20. Клямкин И. Постмилитаристское государство // Российское государство: Вчера, сегодня, завтра. — М., 2007. — С. 11—28.
21. Кордонский С. Россия: Поместная Федерация. — М.: «Европа», 2010. — 312 с.
22. Кризис в головах: Интервью с гендиректором ВЦИОМ В. Федоровым // Итоги. — М., 2008. — 15 дек. — С. 63—65.
23. Лебедева М. М. Мировая политика: тенденции развития // Полис. — М., 2009. — № 4. — С. 72—83.
24. Малева Т. Социальные страты и социальная политика: от уроков прошлого к будущему развитию // Россия: Ближайшие десятилетия: Сб. ст. — М., 2004. — С. 75—82.
25. Мельвиль А. Ю., Ильин М. В., Макаренко Б. И., Мелешкина Е. Ю., Миронюк М. Г., Сергеев В. М., Тимофеев И. Н. Российская внешняя политика глазами экспертного сообщества // Полис. — М., 2009. — № 4(112). — С. 84—98.
26. Министерство страха // Профиль: Деловой еженедельник. — М., 2010. — 21 июня. — № 23. — С. 22—23.
27. Награда недели // Коммерсантъ Власть. — М., 2010. — 5 апр. — С. 24.
28. Няня в законе // Итоги. — М., 2010. — 8 марта. — С. 7.
29. Пайпс Р. Россия при старом режиме. — М.: Независимая газета, 1993. — 421 с.
30. Пастухов В. Б. Медведев и Путин: Двоемыслие как альтернатива двоевластию. Послесловие политического циника к дискуссии о либеральном повороте // Полис. — М., 2009. — № 6(114). — С. 119—139.
31. Перегудов С. П. Корпорации, общество, государство: Эволюция отношений. — М.: Наука, 2003. — 352 с.
32. Перегудов С. П. Организованные интересы и российское государство: смена парадигм // Полис. — М., 1994. — № 5. — С. 31—35.
33. Пивоваров Ю. С. Русская политика в ее историческом и культурном отношении. — М.: РОССПЭН, 2006. — 168 с.
34. Попов Г. Х. О проблемах кризиса 2008 г. // Полития. — М., 2009. — № 3. — С. 87—99.
35. Пушкирев С. Г. Обзор русской истории. — М.: Наука, 1991. — 390 с.
36. Пшизова С. Н. Respublica Corporationum: Заметки на полях книги С. П. Перегудова «Корпорации, общество, государства: Эволюция отношений» (М.: Наука, 2003) // Политическая наука в современной России: Время поиска и контуры эволюции: Ежегодник 2004. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 415—427.
37. Пшизова С. Н. Политика как бизнес: Российская версия // Полис. — М., 2007. — № 3. — С. 65—79.
38. Российская идентичность в социологическом измерении: Аналитический доклад Рабочей группы ИС РАН // Полис. — М., 2008. — № 1. — С.
39. Россия в цифрах // Коммерсантъ Власть. — М., 2010. — 19 апр. — С. 12.
40. Средние классы в России: Экономические и социальные стратегии / Под ред. Т. М. Малеевой. — М.: Гендольф, 2003. — 506 с.
41. Стулья из дворца // Профиль. — М., 2010. — 21 июня. — № 23. — С. 14.
42. Тамаш П. Потерянное десятилетие России: От капитализма-1 к капитализму-2 // Конец ельцинщины. — Будапешт, 1999. — С. 97—126.
43. Уссурийские игры // Русский Newsweek. — М., 2010. — 14—20 июня. — № 25(293). — С. 12—16.
44. Холодковский К. Г. Антикризисные меры и общество // Полития. — М., 2009. — № 3(54). — С. 58—75.
45. Холодковский К. Г. К вопросу о политической системе современной России // Полис. — М., 2009. — № 2(110). — С. 7—22.

46. Шелов-Коведяев Ф. В. Природа кризиса в России и в мире: Общее и особенное // Полития. — М., 2009. — № 3. — С. 110—114.

47. Черняев А. С. Совместный исход: Дневник двух эпох. 1972—1991 годы. — М. : РОССПЭН, 2008. — 1047 с.

I. Glebova.

“Palace power” in suchasniy Russie

The article, based on the concept of the Russian state Kluchevsky considered his estate-corporate entity — the phenomenon of “palace” — and that was revived in the modern capitalist Russia. Considered the historical form of the phenomenon of “palace” and its development prospects in our environment: through the “palace” coups to genuine democracy.

Key words: “state palace” estate-statutory state bureaucracy commercialization, the State Corporation.

48. Экспериментальный диалог на заданную тему // Западники и националисты: Возможен ли диалог? Материалы дискуссии. — М. : ОГИ, 2003. — С. 13—69.

49. Энергии не занимать (Выговор) // Newsweek. — М., 2010. — 1—7 марта. — С. 8.

УДК 328.181:323.2

Погорелова Алла Іванівна

доктор політичних наук, доцент,

науковий консультант Інституту законодавства Верховної Ради України

Гуманізація політичного діалогу в контексті розвитку культури парламентаризму

У статті йдеться про особливості взаємозалежності та взаємовпливу гуманізації політичного діалогу і розвитку культури парламентаризму, забезпечення демократичної політики в сучасних умовах.

Ключові слова: парламент, культура парламентаризму, суспільство, гуманізація політичного діалогу, демократична політика.

У системі сучасної демократії, а звідси і парламентаризму, на передній край висуваються, як зазначав С. Кримський, принципи плюралізму, свободи, правової держави та толерантності. А толерантність передбачає розуміння «іншого», включення думки «іншого» до власного досвіду. При цьому, справедливо підкреслює С. Кримський, важко переоцінити значення принципу діалогу в трактовці Сократа, що передбачає не знищення опонента, а доведення тези, що учасники диспуту належать до однієї і тієї ж самої істини, яка є для них однаковою верховною цінністю [1].

Характер політичного діалогу на сучасному етапі нашого історичного розвитку має визначатися не лише усвідомленням пережитих народом минулих страждань, але й розумінням того, що людство вступило в епоху небачених ризиків, небезпек, породжених техніко-економічними новаціями. Це ускладнює політику, вимагає від неї обережності, виваженості, супервідповідальності.

Порівняймо трактування політики, що склалися в науковому обігу [2, с. 498—499].

1. Політика як результат спілкування, взаємодії людей, вирішення ними спільних справ, визначення позиції стосовно центрів влади.

2. Політика як синонім влади, панування, держави, які утворюють єдиний змістовно-термінологічний ряд, мають приблизно однакові джерела, ресурси, потенціали, засоби, символіку і можуть використовуватися як аналогії при дослідженні складних суспільних явищ.

3. Функціональне пояснення політики, в основу якого покладена наявність «вічних», проблем еволюції людства: визначення і спроби розв'язання загальних проблем, підтримання порядку управління, збереження внутрішнього і зовнішнього миру, а також існування їхніх антиподів — підготовки і ведення війн, застосування насильства у внутрішній політиці, контролю суспільства та окремої особи тощо. Ця всеосяжна роль політики зумовлена такими її властивостями: універсальністю, здатністю впливати практично на всі елементи суспільства, на події та відносини різного рівня (від особистісного до міждержавного); інклюзивністю, тобто здатністю необмеженого проникнення в різні суспільні сфери, у тому числі в новітні породження соціального прогресу; атрибутивністю — можливістю сполучення, поєднання з неполітичними стосунками, явищами, феноменами сучасного суспільства.

Але нові явища життя, пов'язані з визнанням модернізаційних ризиків, вносять корективи у визначення меж політичного і неполітичного, необхідного і можливого. Так, наприклад, питання сфери компетенції виробничого менеджменту (склад продукції, що випускається, засіб виробництва, вид енергії, що використовується, знищення відходів) перетворюються тепер на гарячі проблеми урядової політики, які в очах виборців конкурують з проблемою масового безробіття [3, с. 93—98]. Важливою, на наш погляд, є думка У. Бека стосовно того, що із зростанням у суспіль-

стві ризику небезпеки виникають зовсім інші вимоги до демократії. Він вважає, що суспільство ризику з метою захисту від небезпеки несе в собі тенденцію до «легітимного» тоталітаризму, який, щоб уникнути гіршого, давно відомим засобом творить найгірше. З нашої точки зору, для захисту демократичних принципів якраз і є важливим культивувати у суспільстві демократичний спосіб мислення і дій, тобто в усіх дискусіях і діях, перш за все політиків, тримати в центрі уваги завдання забезпечення продовження життя на планеті, а не індивідуальні егоїстичні інтереси, забезпечувати людський вимір економіки і політики. Саме на шляху дотримання в суспільстві прийнятих гуманістичних стандартів слід шукати оптимістичні сценарії майбутнього.

Розуміння складових проблеми гуманізації політичного діалогу пов'язано, з нашої точки зору, із розумінням:

1) складності самої демократії, як форми суспільного устрою, її ризиків;

2) необхідності реальних кроків щодо скорочення часу просування української демократії до рівня сучасних західних демократій при всіх їхніх недоліках;

3) необхідності побудови ефективно діючого парламенту, робота якого була би відкритою, давала би позитивний приклад для суспільства.

Ми схильні розглядати гуманізацію політичного діалогу як важливий напрям і реальний шлях демократичного зміцнення парламенту, а звідси — впливу парламенту на розвиток культури парламентаризму в суспільстві.

Переважати має запрошення до діалогу, в ході якого міг би відбуватися обмін аргументами на користь того чи іншого практичного кроку влади, термінів, методів його здійснення. Мають з'явитися і стати правилом серйозні парламентські дебати, під час яких всьому суспільству подавався би приклад відповідального пошуку шляхів вирішення наявних проблем, зростало розуміння того, що істина — це загальнонаціональний інтерес, а завдання фракцій у парламенті — це пошук компромісу заради цього загальнонаціонального інтересу, заради довіри людей до влади, заради збереження і демократії, і стабільності.

Ми не випадково вводимо поняття культури парламентаризму як ключового для розуміння та забезпечення реальної, а не декларативної демократії.

При цьому зазначимо, що на порозі ХХІ ст. перед усім планетарним співтовариством постали проблеми, які Україна відчувала особливо гостро останнім часом. Йдеться про необхідність нових моральних принципів, в основі яких має лежати вміння людства жити у згоді із законами Природи, таких моральних орієнтирів, моральних лідерів, поява яких можлива лише на ґрунті справжньої культури, яку розуміти, за визначенням А. Швейцера, як еволюцію людей до вищої організації і до вищої моральності.

Культуру парламентаризму вважаємо за потрібне визначити як постійне відчуття державою і суспільством одне одного із визнанням морального імперативу, яке в першу чергу має демонструвати орган законодавчої влади — парламент [4, с. 275—283]. Підвищувати культуру парламентаризму —

означає вчитися вибирати якісний склад парламенту, тобто людей з відповідними фаховими та моральними якостями, обирати через парламентські рішення такі моделі суспільного розвитку, які б консолідували націю, відповідали її історичним очікуванням, забезпечували зв'язок часів. Очевидно, що у вирішенні цього масштабного інтелектуального завдання держави і суспільства на тривалу перспективу гуманізації політичного діалогу належить важливе місце.

Гуманізація політичного діалогу відкриває шлях до гармонізації політичних емоцій і мислення. Не слід забувати, що зміни в психології, культурі суспільства значною мірою залежать від правлячих еліт, їхньої поведінки, їхнього світогляду. Останнім часом вони більше демонструють самозакоханість, турботу про власні економічні й владні інтереси, жорсткість і навіть грубість у публічному спілкуванні, ніж стимулюють у суспільстві демократичні настанови.

Прикро, що необхідних психолого-політичних висновків із пережитих потрясінь по суті не робиться і нині. За роки незалежності так і не подолана тактика політичного впливу, що ґрунтується на емоційно-грошовому тиску, а не на інтелектуально-політичній ґрунтовності. Не спостерігається достатньої серйозності й відповідальності як з боку тих, хто замовляє програми, концепції, хто їх складає, пише, так і тих, хто повинен їх читати й оцінювати. На жаль, інформація у засобах масової інформації, у політичних публікаціях більшою мірою спрямована на емоційну сферу людини, що враховує закономірності сприйняття, пам'яті, уваги, настрою, переживання, що сприяє, як іноді висловлюються, продажу кандидата, його перемозі на виборах. Але для оцінки його можливостей працювати успішно після виборів на конкретній ділянці інформації надається недостатньо. В результаті з'являються потім невдачі керівники, тому що вони не одержали того вишколу, який досягається практикою попередньої серйозної роботи, необхідним досвідом відповідальності і лише підтверджують недооцінку в державі продуманої кадрової політики.

Доречно зауважити, що повторюючи часто «політика — брудна справа», ми тим самим відвертаємо від неї багатьох інтелектуалів-інтелігентів, науковців, порядних молодих людей, які б могли суттєво гуманізувати політичний діалог, зробити його конструктивно-повчальним. До речі, під час проведення студентських семінарів з політології мені доводилося не раз пропонувати до обговорення тему бруду в політиці. І завжди студенти в результаті палких дискусій доходили висновку, що політика — це дуже важлива, складна, відповідальна справа, що це наука і мистецтво жити разом, а брудною її роблять конкретні політики.

Особливо важко відбувається впровадження конструктивного діалогу влади й опозиції як в парламенті, так і в суспільстві в цілому. Нетерпимість, пристрасність, некритичність — ці ознаки біполярного стереотипу долаються в Україні вкрай повільно, зберігається звичне «чорно-біле» мислення, сприйняття й оцінка інших за формулою: «свої — чужі», «ми демократи — вони антидемократи», «ми — проукраїнські, вони — ні». Прикро, що політики нерідко залишаються глухи-

ми до заперечень не лише з боку інакше мислячих, але й з боку самого життя. Оця глухота до заперечень з боку дійсності, з боку реального життя є особливо небезпечною. Абсолютна вірність лідеру доходить інколи до абсурду, набуває гротескних форм, свідчить навіть про прояви небезпечного явища — зомбування. Конструктивна доброзичлива критика, на жаль, сприймається в більшості випадків як загроза, а не як послуга. Узгоджені, взаємоприйнятні рішення мають ставати результатом добровільного творчого компромісу, а не змушеного.

Гуманізація політичного діалогу має значний потенціал позитивного впливу на структуру свідомості громадян. Йдеться про послаблення нетерпимості, вміння слухати і чути, що поступово буде справляти позитивний вплив на суспільне середовище. Таким чином відбуватиметься просування до демократичних установок тої еліти, яка знаходиться за межами непримиримих маргінальних груп. Якщо в ході модернізації політичних інститутів і механізмів орієнтуватися на особисту лояльність, особисті домовленості — ми одержимо нестійкі, хиткі основи влади. Якщо ж ставка робитиметься на оновлені легітимні інститути і механізми, відкриватимуться нові шляхи до ефективної роботи державних органів влади.

Гуманізація політичного діалогу пов'язана із формуванням справжньої ефективної багатопартійності, а не тієї, яка лише прикривається фасадом парламентаризму, а насправді відводить виключну роль лише партії влади, вважає другорядними опозиційні партії, пов'язує з ними лише негативізм і деструктивізм.

Значною мірою це можна пояснювати особливостями формування партій в Україні, що пов'язано із домінуванням в якості мети їхньої діяльності прагматичного підходу — потрапити в парламент, підтримувати інтереси лідера партії, його прибічників, залишаючи осторонь необхідність усвідомлення того, що існують питання, що є вищими за інтереси окремих особистостей, бізнес-груп, корпорацій.

Для того, щоб існувала стала українська соціальна спільність, слід подолати жахливий розподіл суспільства на бідних та багатих, хизування своїм багатством з боку окремих соціальних груп, байдужість олігархів, корпоративних структур до решти населення. Безумовно, це вимагає впровадження етичних норм в структуру економіки.

На сучасному етапі розвитку людства у світі все більше визнається і наукою, і урядами необхідність шукати нові сценарії дій держави з метою забезпечення і зростання, і соціальної справедливості. Зосередження в Україні на проведенні глибоких цивілізаційних змін політичного характеру без необхідної взаємодії з правовими, соціальними, економічними процесами веде до ускладнення умов життєдіяльності різних верств населення і ніби непомітно — до накопичення ризиків розгортання конфліктних ситуацій.

Нерідко владі зручніше пояснити подібні конфліктні прояви етнічними, мовними причинами, але це є хибним, адже залишає осторонь головну причину — невміння і навіть небажання діяти системно, відсутність необхідної кількості кадрів для такої роботи. Тому не має виправдання таким виборчим системам, при яких до парламенту за

списками партій можуть попадати нерідко люди (і чоловічої, і жіночої статі), які лише можуть пред'явити Україні лише свої дорогі авто, модні сукні і аксесуари у той час, як існує гостра потреба в талановитих людях будь-якого віку і статі, які би здатні були запропонувати неординарні рішення з урахуванням необхідності вирішувати існуючий очевидний конфлікт між економічною ефективністю і соціальною справедливістю.

Гуманізація політичного діалогу в парламенті й суспільстві діалектично пов'язана із загальною та політичною культурою еліти і суспільства. Тобто гуманізація політичного діалогу, з одного боку, — це вияв культури, а з іншого — це і шлях до розвитку культури.

Здатність і воля досягати домовленостей, компромісів є суттєвими елементами культури демократії, культури парламентаризму. Тому будь-яка реформа політичної системи має виходити із необхідності забезпечення рівноваги між президентською владою і парламентським контролем.

Правова система влади формує єдиний тип відповідальності для всіх громадян, що особливо приваблює нас в країнах Європейського союзу. В Україні ж стають все більш очевидними: актуальність подолання практики подвійних стандартів для керівників і підлеглих; дефіцит відповідальності; низькі етичні стандарти діяльності державної бюрократії; низька культура політики, якою в демократичній державі, з нашої точки зору, виступає конкретний рівень культури парламентаризму.

Нині гостро постає проблема загальної та політичної культури, їх співвідношення, цілеспрямованої роботи з виховання політичної свідомості, аналізу політичної поведінки. У нашому контексті йдеться про те, щоб: сприяти утвердженню ідей парламентаризму в «повсякденних» уявленнях окремих людей, соціальних груп, усього суспільства, тобто масовій політичній свідомості; розробляти принципи, напрями, шляхи розвитку парламенту та парламентаризму, як явища, яке не вміщується в рамки парламенту, а поширюється на незрівнянно більший простір, усвідомлювати його системний характер, розуміти необхідність турботи про розвиток парламентаризму спільними зусиллями держави і суспільства.

Постійний діалог влади й населення, як відомо, — суть демократії. Діалог парламентарія з виборцями, з усіма громадянами лежить в основі їхньої співтворчості над законопроектами. Це шлях до створення «доброго, зручного» законодавства, яке не пригнічує творчі сили народу, а навпаки, заохочує його ділову активність. Саме у відкритості діалогу набувається досвід свободи думки. Так само, як досвід свободи особистості полягає у здатності до самостійного вибору, а досвід свободи совісті — у готовності відстоювати свої переконання.

Наш досвід перших кроків демократизації переконує, що демократія є чимось значно більшим, ніж простий загальний результат виборчого змагання за депутатські мандати, керівні посади. У наукових колах дискутуються питання щодо значення різних чинників для розвитку демократії. Безумовно, велике значення мають підхід до цієї проблеми з боку політичних партій і дії цих партій. Особливістю України є невпинне зростання кілько-

сті партій, їхня слабкість, відсутність культури коаліцій. Є різні наукові пояснення цього явища. Але потужний фактор демократизації, який все ще недооцінюється в Україні, — це конструктивна, творча мобілізація, розвиток структур і елементів громадянського суспільства. За умови зростання ролі парламентських комітетів, існування при кожному з них потужних громадських об'єднань, у тому числі науково-експертних рад, справжньої відкритості кожного комітету і в цілому парламенту, демократія буде дедалі більше ставати турботою всього суспільства, результатом співтворчості влади і всіх громадян. Громадяни з демократичним мисленням подолі більше висуваються на передній план.

Ми згодні з М. Михальченком, який, підтримуючи позицію щодо існування в Україні громадянського суспільства, його активізація останнім часом, відмічає, що воно ще далеко від визначення Ю. Габермаса, який уявляє собі громадянське суспільство як всезагальний консенсус, досягнутий через раціональне міркування, в процесі якого кожний учасник громадянського суспільства, відстоюючи свій інтерес, сполучає його з загальним нормативним стандартом [5, с. 208—209].

В Україні гостро відчувається потреба в якісній владі, саме як в якісній єдиній владі. Адже поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову — це поділ суто функціональний, професійний. І будь-які дискусії щодо того, яка гілка влади важливіша, є не лише непродуктивними, а й хибними за своєю суттю. Буває й так — поки людина працює у законодавчому органі, то він для неї є найважливішим, а після переходу на роботу в органи виконавчої влади точка зору міняється всупереч навіть Конституції України. Але є очевидним, що внесення в парламент недосконалого проекту Закону ускладнює вихід на якісний кінцевий продукт у парламенті. Відсутність справжнього контролю за дотриманням законів органами виконавчої влади з боку парламенту ускладнює життя людей, гальмує процеси модернізації політичних і економічних реформ.

З цього кола є простий і водночас нелегкий вихід, але за умови усвідомлення всіма в державі значення самої ідеї розвитку парламентаризму при розумінні парламентаризму, наголошуємо вкотре, як співтворчості держави і суспільства при провідній ролі парламенту. Без невинної професіоналізації самого парламенту, без налагодження зрозумілих всім у суспільстві механізмів врахування думки громадськості, авторитетних фахівців на всіх стадіях формування правового поля (підготовка законопроектів, вчасна громадська експертиза законопроектів на предмет прогнозування можливих наслідків їхньої дії, контроль за додержанням законів владними структурами і т. ін.) це неможливо.

Особливо важливою для психологічного здоров'я нації є позиція і поведінка влади, державних лідерів.

Життя доводить, що публічність влади є цінною і повчальною, якщо вона демонструє прозорість владних дій, а не талановите, а точніше неоцинічне приховування істини.

Стосунки влади і суспільства сприятимуть демократичній модернізації, будуть справді їхньою ефективною співтворчістю, тобто парламентаризмом в дії, а не на словах, лише за умови

глибокого переконання, що виклики ХХІ ст. потребують точних демократичних культурно-ціннісних орієнтацій. Останнім часом так багато говориться про ринкові відносини, що залишається дивуватися, а чому ж економічних злетів на цьому шляху не видно, а от у стосунки людей грошовий підхід втрутився безсоромно, нахабно, активно. Замислимося над застереженням видатного американського кібернетика Норберта Вінера, який писав: «Новий розвиток техніки несе необмежені можливості для добра і для зла. До цих нових можливостей не можна підходити з точки зору ринку, з точки зору зекономлених грошей ... Вихід один — побудувати суспільство, засноване на людських цінностях, що відрізняються від купівлі-продажу» [6, с. 76—77]. Тобто, ринок — для економіки, гуманізм — для суспільства.

Демократія — це не політичні гасла, це дії культурних людей. Тому належить розширювати погляд на значення культури і культурної політики держави для демократичної трансформації суспільства. М. Жулинський справедливо підкреслює значення культури як духовно інтегруючої сили в процесах демократизації українського суспільства, вважає цілком обґрунтованим ставлення до культури як до головної концепції в політиці та історії [7]. Саме культура виступає вирішальним чинником демократичної консолідації суспільства [8, с. 269—275].

Відомо, що політичним партіям для виконання репрезентативної функції в демократичній системі потрібен саме парламентський простір діяльності. Але процес становлення професійного парламенту є вельми непростим, тривалим у часі, якщо згадати хоча б історію розвитку парламенту Великої Британії. Головне — систематично, наполегливо рухатися у правильному напрямку, тобто, з нашої точки зору, в бік неухильного розвитку дієвої взаємодії із суспільством.

Українська демократична традиція збагачує наше розуміння парламентаризму, допомагає вести пошук шляхів активізації діяльності парламенту в сучасних умовах, у тому числі за рахунок парламентських дебатів, гуманізації політичного діалогу.

Своєрідним двигуном демократичних стосунків влади і громадян мають стати перш за все політичні партії як через свою діяльність в парламенті, так і в цілому в суспільстві. Успіх цієї діяльності пов'язаний із подоланням погляду на партії як на осередки, що плекають лише боротьбу, перемогу над суперником. У сучасних умовах, на наше переконання, на перше місце висувається завдання виховання членів партії та їх симпатиків у дусі демократії, парламентаризму, виховання молодих лідерів з масштабним баченням проблем сьогодення і в перспективі, відбір і просування талантів у сфері управління. Головне завдання партій — участь у формуванні політичної волі в рамках парламентського поля діяльності. Це зумовлює: потребу у розробці серйозних політичних програм, роботі із суспільством, у вихованні молоді, динамічних взаємозв'язках з населенням; здатність і волю створювати коаліції, йти на компроміси в рамках парламенту, тобто брати на себе відповідальність за перебіг справ у державі.

Гуманізація політичного діалогу — реальний механізм забезпечення національного консенсусу,

що складається не так-то й просто. Адже ми спостерігаємо нову поляризацію жебрацтва і багатства, недоспоживання і надспоживання, заспокоюючи себе часто тим, що це нібито пережитки минулого. А насправді за цим стоять небезпеки, пов'язані не лише із крайнощами «екстремістського глобалізму» [9, с. 258—396], але й нав'язування викривлених уявлень щодо державного статусу сукупного соціального капіталу нації: науки, освіти, культури, прагнення віддати його в приватні руки, не турбуючись, чи він буде збережений і чи буде доступний всім громадянам. І особливо небезпечним є зведення приватного принципу на рівень не приборканої чуттєвості, яка втілює уже не «розумний егоїзм, а скоріше тваринний егоїзм, нездатний заглядати в завтрашній день, який здатен залишити після себе пустелю, знищити самі основи взаємної громадянської довіри» [10, с. 312].

Адже чуттєвість, яка звільнена від контролю розуму і моралі веде до появи замість свідомих громадян, що розуміють свої соціальні інтереси, значної кількості людей, особливо молодих, яких легко втягувати в масову індустрію задоволення. Під маркою демократичного ставлення до різного роду індивідуальних проявів всюдозволеності, легко підміняти боротьбу за реальні соціальні й політичні права боротьбою за право на всілякі моральні викривлення, розрив із «старою, тоталітарною» культурою.

Справжня культура єднає людей, а псевдокультура роз'єднує і за ознаками різних поколінь, і за ознаками соціальної роз'єднаності, перетворює їх на самодостатні соціальні атоми. Нині актуалізувалося і повернення до фундаментального знання, всупереч маніпулятивному мистецтву віртуального гатунку, до економіки виробництва на противагу економіці маніпуляційно-спекулятивній, що призвела до серйозної світової кризи, економіці, що паразитує на людській слабкості та примхах. Негативний вплив такої ситуації, коли наукове знання поступається знанню маніпулятивного типу, позначається і на сучасних юридичних практиках.

Ми дедалі частіше відмічаємо, що у правових кодексах, на відміну від часів панування типу юриспруденції на основі принципів наукового знання з його двозначною логікою «так», «ні», з'являються формулювання в свідомо амбівалентній формі. Тобто у першому випадку правову поведінку можна було чітко відрізнити від протиправної, а відтак визначити вину або невинуватість підсудного. У сучасних умовах, коли інтерпретування закону для громадянина почало коливатися у дуже широкому діапазоні (від «невинний» до «довічного ув'язнення»), втрачається єдиний правовий знаменник, відбувається розбалансування правового знання, ускладнюються соціальні практики. Суспільство дезорієнтується щодо визначення легітимних і нелегітимних соціальних практик, втрачає можливість адекватно їх оцінювати.

Pogoryelova A. I.

Humanisation of the Political Dialog in the Context of the Parliamentarism Culture Development.

The article deals with the peculiarities of the interrelationship and mutual influence of the political dialog humanisation and parliamentarism culture development, as well as of the insurance of the democratic policy under present-day conditions.

Keywords: *parliament, culture of parliamentarism, society, humanisation of the political dialog, democratic policy.*

Чи не в цьому, зокрема, причина нашого незадоволення роботою судів, невиконанням законів. Зосередженість політичного діалогу в парламенті й суспільстві навколо зазначених проблем з необхідністю і невідворотністю має позначитися на поліпшенні якості законотворчого процесу в країні.

Гуманізація політичного діалогу сприятиме подоланню споживацького різновиду свідомості, який, як свідчать прояви світової економічної кризи останнього десятиліття, не є життєздатним. На цьому шляху яскраво висвічується значення служіння народу, а не суєті, виглядає недоречним політичний ілюзіонізм, який ми нерідко спостерігаємо не лише на численних політичних ток-шоу, але й у парламенті, викривається подвійна мораль політичної еліти.

Забезпечення правових передумов та ефективних форм діалогізації парламентської комунікації визначає сам зміст поняття «культура парламентаризму». Розвиток культури парламентаризму виступає як надійний механізм збереження відносин солідарності й довіри в суспільстві. Запропоноване поняття виводить розгляд проблем розвитку самого парламенту і проблем розвитку суспільства за межі їхньої нібито окремоті. Адже лише на шляху розгляду їхньої взаємодії і взаємовпливу можна віднаходити резерви зміни на краще якісних характеристик як влади, так і суспільства.

Література

1. Кримський Сергій. Демократія як дар і проблема / Сергій Кримський // День. — 2010. — № 2.
2. Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К. : Генеза, 2004. — 735 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. — М. : Прогресс — Традиция, 2000. — 384 с.
4. Погорелова А. И. Украинский профессиональный парламент в контексте развития культуры парламентаризма / А. И. Погорелова // Социально-гуманитарные знания. — 2014. — № 1. — С. 275—283.
5. Дашутін Г. П. Український експеримент на терезах гуманізму / Г. П. Дашутін, М. І. Михальченко. — К. : Парламентське вид-во, 2001. — С. 208—209.
6. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине / Н. Винер. — М. : Сов. радио, 1968. — 326 с.
7. Жулинський Микола. Культура — головна концепція в політиці та історії / Микола Жулинський // Час-TIME. — 1997. — № 3.
8. Погорелова А. И. Культура как фактор демократической консолидации общества / А. И. Погорелова // Социально-гуманитарные знания. — 2013. — № 6. — С. 269—275.
9. Панарин А. С. Испытание глобализмом / Панарин А. С. — М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — 416 с.
10. Там само. — С. 312.

Хома Наталія Михайлівна

доктор політичних наук, професор

Символізація політичної реальності: тіло й одяг як самоідентифікаційне вираження

Досліджуються процеси символізації політичної реальності через одяг із патріотичними принтами та боді-арт. Встановлено відмінні смислові конотації, які вкладаються в одяг прихильниками новітніх патріотичних принтів і симпатиками сучасного одягу з етнічними елементами чи в автентичному стилі. Аналізується практика візуалізації патріотичних настроїв українців у форматі боді-арту (тату-клейнодів), яка активізувалася під час та після Революції гідності. Доводиться, що проукраїнський боді-арт як своєрідна «мова тіла» є соціально-політичним (патріотичним) маркером. Аргументується, що людське тіло є не лише біологічною, економічною чи віртуальною одиницею, але й семіотичною (знаковою); воно виступає своєрідним текстом, пов'язаним із соціальним конструюванням ідентичності; це сукупність певних соціальних знаків, символів, кодів. Доводиться, що сучасний український патріотичний боді-арт виражає переживання і (або) усвідомлення особистістю своєї належності до тієї або іншої соціально-особистісної позиції в межах соціальних ролей. Акцентується, що сучасна практика патріотичного боді-арту пов'язується з маркерами як особистісної ідентичності, так і групової (національної).

Ключові слова: національна самоідентифікація, політична мода, патріотичні принти, патріотичний дизайн, патріотичний боді-арт, тату-клейноди.

Хвиля національної свідомості, яку сколихнула Революція гідності, пробудила в українців дух патріотизму. Він проявляється не лише в думках та діях, а й у візуалізації — патріотичних принтах на одязі, аксесуарах, мистецтві декорування та в інших креативних формах. Одяг у кольорах Державного прапора, державницькі принти, зачіски в козацькому стилі, боді-арт із національною символікою... Українці знаходять нові, оригінальні способи висловити політичну позицію та продемонструвати підтримку рідній країні. Нашим дослідницьким завданням є розкриття символічності, яка закладена у різноманітних формах, зокрема, на прикладі двох креативних напрямків — декорування тіла та одягу.

Проблематика символізації політичної реальності у поставленому нами розрізі не досліджувалася у вітчизняній політичній науці, проте у своїй розвідці ми можемо опертися на низку дотичних розвідок. Розмежуємо їх за предметом вивчення модифікації тіла тату-клейнодами (патріотичний боді-арт) і одягових принтів. Концепт тіла — об'єкт дослідження насамперед філософії та культурології; політична наука поки що приділила йому недостатню увагу. Окремі аспекти тілесних мистецьких практик вивчали О. Вербицька, В. Косяк, Ю. Романенко, Л. Сафонік, К. Станіславська, М. Ямпольський та ін. Якщо говорити про патріотичні принти на одязі, то ми опибодіралися на напрацювання етнологів (О. Вільшанська, М. Олійник), мистецтвознавців (Л. Білякович, М. Мельник, О. Проценко, С. Рибалко, Н. Чупріна, О. Цимбалюк, О. Шандренко), істориків (Л. Дихнич), філософів (Р. Барт, Ж. Бодріяр, Ю. Легенький, Л. Ткаченко, О. Скалацька, Л. Свендсен), соціологів (А. Гофман, Г. Зіммель, Ю. Кававмура, Т. Кривошея, Я. Роціна), психологів (С. Гуцол, М. Кілошенко, Ю. Федоренко). Політичні аспекти проблематики моди вивчають Г. Куц, Н. Волвенко.

Символізація через боді-арт

Однією з форм патріотичного позиціонування є «українські татування» (тату-клейноди). Що

вкладають носії проукраїнського боді-арту у «мову свого тіла»? Яка мотивація нанесення таких зображень? Чи модифікація тіла є соціально-політичним (патріотичним) маркером?

Постмодерністське мистецтво останньої третини XX — початку XXI століття на одне з перших місць у художньо-естетичній свідомості вивело поняття тілесності, що стало одним з глобальних принципів сучасної культури [21, с. 146]. Від 60—70-х років XX ст. тіло стало об'єктом акцій, як протиставлення духовній зашкарублості та соціальним стереотипам. Видатні мислителі XX століття ввели до інструментального поля сучасної науки поняття тіла, тілесності, тілесних практик, тілесної топографії і под.

У мистецтві постмодерну концепт тілесності виявляється у багатьох видах і формах (гепенінг, перформанс, інсталяція та ін.). Особливе місце у цьому переліку займає боді-арт (англ. *body art* — мистецтво тіла або тілесне мистецтво) — «художній напрям, що використовує у якості «сирої реальності» тіло, тілесність, позу, жест — невербальну мову тіла» [10, с. 88]. Це яскрава мистецька форма постмодернізму з провідним аспектом тілесності. Боді-арт презентує багато форм втілення (татування, пірсинг, скарифікація, бредінг (клеймування), боді-пейнтинг та ін.). Сучасний боді-арт — одна з форм авангардного мистецтва, де головним об'єктом творчості постає тіло людини, а зміст розкривається за допомогою невербальної мови, зокрема, шляхом нанесення на тіло знаків. Боді-арт є символічним проявом соціальної взаємодії, виступає своєрідним візуальним маркером, засобом візуальної невербальної комунікації (через перетворення природної статури).

Техніки татування виникли на світанку людства, принаймні є докази її практикування від доби неоліту. Протягом тисячоліть людина виражає свої почуття, думки та прагнення, модифікуючи власне тіло. У тілесні розписи вкладали магічний зміст, ними позначали суспільний статус людини, використовували з ритуальними

цілями [19]. Розмальовка тіл для людей давньої доби несла смислове навантаження — релігійне значення, ритуальне дійство, охоронну функцію, засіб комунікації. Завдяки боді-арту люди намагались не стільки прикрасити себе, скільки уберегтися від злих духів, прикликати удачу, замаскуватися на полюванні тощо. Малюнки на тілі слугували символами статусу людини, її соціального рангу та суспільного становища, ознаками заохочень та нагород, демонстрували належність до роду чи племені, були амулетами та талісманами.

Упродовж тривалого часу татуювання було одним із способів «упізнаваності» людини: у одних народів воно служило знаком, що інформує про соціальний статус чи преференції носія, в інших — символізувало покарання. Людина почала прикрашати власне тіло задовго до винайдення одягу — це був найдавніший спосіб виділитись (наприклад, розпис тіл, практика татуювання та пірсингу стародавніх племен Африки, Азії, Америки, Австралії). У стародавні часи воїни різних народів наносили на тіло і обличчя незмивні малюнки, татуювання, щоб налякати ворога. Малюнок на тілі означав символ влади, служіння релігії і под. У певних спільнотах (наприклад, у деяких острівних племенах) за «тілесним паспортом» можна дізнатися вік особи, її сімейний стан, кількість дітей, становище в племені та ін.

Сьогодні давні традиції практикуються як аборигенами Африки, Південної Америки, Австралії, країн Сходу, так і стали частиною мегаполісної урбаністичної субкультури. Для когось практики боді-арту є віянням моди, для когось — бажанням підкреслити свою індивідуальність.

Ставлення до боді-арту в історії людства було різним: заборони їх робити, обов'язкове їх нанесення певним категоріям; регулювали ці питання жерці, керівники держав, державні установи. Уперше тема татуювань в письмових документах згадується у творах Геродота (татуювання у фракійців як ознака шляхетного походження). Загалом греки й інші європейці ставилися до татуювань негативно, татуювання вони називали словом «стигма», що означає клеймо (його зазвичай робили рабам, злочинцям); у Стародавньому Римі всі солдати були тавровані відповідно до звання і підрозділу, в якому служили). Християнська церква забороняла татуювання, наприклад, у 787 р. Папа Адріан I видав едикт про заборону татуювання через їх зв'язок із поганськими віруваннями. Татуювання, що тоді було рідкісним у Європі, з'явилося знову у XVIII ст., переважно завдяки морякам, які поверталися зі своїх подорожей у південних морях [11, с. 124].

У слов'ян татуювання існували від часів неоліту; це був символічний захист від хвороб і злих духів. У Київській Русі татуюванням таврували злочинців, виділяли бояр, князів. У наступних історичних періодах можна згадати про козаків-характерників, які вирізнялися з поміж козацтва своєю зовнішністю (нанесення магічних малюнків на вишиванку та тіло у вигляді татуювання); М. Чугуєнко описує козаків-характерників: «Своє тіло... покривали чорним чи червоним татуюванням, що мало магічні властивості» [55, с. 142]; татуювання наносилося від краю нігтів і аж до шиї.

Одні з перших у XX ст. дослідів в дусі боді-арту відносяться до 1910-х рр., коли російський футуризм проголосив вторгнення мистецтва в життя і що «розфарбовування особи — початок вторгнення». У царській Росії кінця XIX — початку XX ст. татуювання символізувало аристократичність, його прихильниками були імператори, наприклад, Микола II, під час візиту у Японію наніс візерунок у вигляді японського дракона. Але після Жовтневої революції 1917 р. розвиток татуювання як виду мистецтва припинилося, підпавши під характеристику буржуазного та шкідливого «пережитку царського режиму». У радянський період татуювання зневажалося в основному через сформуванні у 1910—1930 рр. потужного асоціального прошарку, «злочинського співтовариства», з чіткою ієрархією і певними знаками у вигляді натільної графіки (існувала заборона татуювання, яке загрожувало тюремним ув'язненням у 1937—1939 рр.). У 1960-х рр. боді-арт був популярний серед представників рок-культури й інших неформальних співтовариств; починаючи з цього часу боді-арт почав інтенсивно розвиватися в Європі, як частина естетичної революції авангардизму, спрямованої проти духовної відсталості суспільства, як протиставлення себе колишнім і особливо загальноприйнятим традиціям творчості, так само як і всім оточуючим соціальним стереотипам у цілому. Сьогодні ж, як ніколи раніше, боді-арт став явищем масової культури.

Кількість людей із різноманітними боді-артами особливо зростає під час революційних потрясінь, війни та після неї. Наприклад, у Великій Британії під час Першої світової війни татуювання букву «D» наносили дезертирам; в'язням концтаборів під час Другої світової у Німеччині виколювали номери; есесівці виколювали нацистську символіку та номер групи крові (це допомогло після війни союзникам виявити їх); в Афганістані військовослужбовцям робили татуювання (групу крові) й пораненим це часто рятувало життя. Військові та моряки часто роблять тату у вигляді якоря та хреста в поєднанні із зображенням тварин, рослин. У США популярний орел, у Шотландії — чортополох. Починаючи з Першої Світової війни, англійський бульдог у касці з орлом символізує Морський корпус США. Малюнки танків, кулеметів, сучасних кораблів, підводних човнів, майже не зустрічаються; натомість наносять схрещені гвинтівки (символ зброї), прапори.

Одні вважають зображення на тілі оберегом, інші — мистецтвом, треті — модним явищем. Дослідники боді-арту наголошують: якщо у давнину боді-арт був радше показником статусу та символом, то згодом став видом мистецтва й елементом моди. Мода татуювання перейшла від маргіналів до цілком поважних людей, наприклад, сьогодні третина дорослих британців мають на тілі татуювання (навіть з'явилися поняття «синя хвороба» на позначення психологічної тату-залежності). На нашу думку, сучасний український патріотичний боді-арт поєднує обидві ці тенденції — статус, символізм доповнений сучасними віяннями політичної моди.

Тіло постає не лише біологічною, економічною чи віртуальною одиницею, але й семіотичною (зна-

ковою). Воно виступає своєрідним текстом, пов'язаним із соціальним конструюванням ідентичності; це сукупність певних соціальних знаків, символів, кодів. Тіло є унікальним виявом людської свободи. Людське тіло не хоче бути визначеним загальноприйнятим стандартом і починає конструювати само себе. М. Ямпольський стверджує: тіло будує свій простір: з одного боку, тіло вписується у нього, з іншого — формує його собою. Людське тіло деформує простір навколо себе, надаючи йому індивідуальності [26, с. 7—9].

Ще особливості зовнішнього вигляду первісної людини виконували надзвичайно важливі соціальні функції розрізнення «свого» і «чужого», причетності особи до тієї чи іншої соціальної групи (етносу, соціальної страти, вікової категорії), і ці функції залишаються діючими й тепер. Тіло отримує соціокультурне значення лише, коли мовить. Гола, подібна до немовляти, людина як «*tabula rasa*» мусить обрости соціальними позначками (від татуювання до жестів), аби набути цінності в суспільстві чи певній соціальній групі. Значимість тіла в тому, що саме воно забезпечує можливість будь-якої комунікації. Нанесення написів на тіло здійснюється за допомогою усіх можливих практик — від одягу до татуювання. Завдяки цьому тіло як текст яскраво проявляє себе [1, с. 86]. Звичайно, тіло — це певною мірою текст, який можливо зрозуміти, дешифрувати, адже це необхідна умова комунікації. І завдяки цій здатності певною мірою «людина може читати тіло іншої людини як текст» [17, с. 83].

Татуювання можна розглядати як феномен атрибутизації, що пов'язаний із жорстким візуальним імпринтингом, що забезпечує фіксовану самоідентифікацію, незалежну щодо часу та простору; будь-яке татуювання набуває значення візуальної програми пролонгованого підтримування певних ознак самосприйняття, що виходять, здебільшого, на колективні уявлення та культурні універсали відповідної спільноти (релігійної, політичної, етнічної та ін.) [15, с. 230].

Якщо у давнину причинами нанесення боді-арту були, наприклад, маскування під час полювання, показник приналежності до певної групи (багатих людей або навпаки — рабів), релігійна причина, особливі періоди життя, то сьогодні деякі причини нанесення тілесних малюнків залишилися (приналежність до певної групи, містичний зміст та ін.), але загалом мотиваційний спектр розширився. Багато людей наносять татуювання, вважаючи, що це модно, красиво, у цей спосіб вдається виразити свою індивідуальність. На думку психологів, прикрашання тіла має глибинний психологічний зміст, адже є спробою привернути до себе увагу; дає можливість відчуття себе «своїм» у компанії однодумців; є підтвердженням факту, що людина вповні володіє власним тілом. Мова тіла, подібно до вербальної, інформує про інтелект і спосіб життя людини, її емоційні стани і настрої, звички та життєві принципи [20, с. 39—40]. Експресія тіла «...несе інформацію про внутрішнє, про рухи і стани душі, які опосередковані впливом соціального простору буття людини, і тому є важливою при сприйнятті людини як естетичного об'єкту» [8, с. 26].

Боді-арт стає ще одним способом самовираження людини. Такою ідентифікацією особи часто виступає татуювання, яке є одним із чинників соціалізації особистості. Сьогодні боді-арт переживає нове народження і є характерним явищем культури початку тисячоліття. Різноманітні техніки боді-арту є естетичним самовираженням людини; це мистецтво, вміння поєднати дух і тіло, характер і думки, тому й привертає до себе величезну увагу громадськості. Подібне «прикрашення» є однією з найбільш мирних і не найактивніших спроб самоствердитися доступним способом; спробою виділитися, привернути увагу оточуючих. Живопис на тілі — це пошук творчого самовираження людей, які цінують внутрішню свободу і шукають істину. Сьогодні люди роблять татуювання, як зважаючи на моду, новітні естетичні уподобання, так і пов'язують їх із маркерами ідентичності (групової чи особистісної).

Тілесна мова та різноманітні зовнішні прояви особистості є об'єктивною, найближчою для людини мовою, тому масова культура апелює передусім не до розумово-духовних, а до візуальних, чуттєво-тілесних форм буття людини. В умовах домінанти візуальної культури з її орієнтацією на видовищність та підвищену емоційність особливий актуальності набуває зовнішньо-тілесне вираження соціокультурних смислів. Сучасне мистецтво, в тому числі боді-арт, розширює чуттєву сферу людини, накреслюючи шляхи віднаходження нею цілісності. Це проявляється у масовій тенденції серед українців прикрашати свої тіла патріотичними тату: тризубці, орнамент-вишиванка, образи «Небесної сотні», козацькі образи. Хвиля національно-свідомих настроїв переросла у творчий процес. Художньо відтворюються події Революції гідності, тілесно закодовується пам'ять про Майдан. Ті, хто наносять патріотичний боді-арт, мають на меті забезпечити відповідність власного тіла ідеальному соціальному стандарту, «зразковому», еталонному тілу, яке максимально відповідає соціальним запитам. А таким соціальним запитом в Україні упродовж останніх двох років є прагнення до миру, збереження цілісності держави, утвердження ідеї суверенності та соборності та под. Українська символіка для більшості справді має глибинний підтекст (тіло як текст), але для деякого є лише модним тілесним декором.

Якщо раніше на пам'ять про нашу державу патріотичне тату робили іноземці, то зараз переважно українці. Популярність татуювань на патріотичну тематику значно зросла з початку Майдану, а згодом і зі стартом АТО. Стиль «патріотичного тату» народився на Майдані, де у січнево-лютневі дні 2014 р. проходили безкоштовні тату-акції («Тату-клейноди») для активістів Євромайдану, організована «Мистецькою сотнею» Майдану — творчим літописцем Революції гідності. Творчість представників мистецького Майдану була покликана не лише дарувати естетичне задоволення; її мета набагато глибша й ширша — передати усю розмаїть емоцій, переживань і вражень, адже кожен боді-арт повинен бути частиною людини та нести особливий зміст. Козацька тематика, тематика власне Майдану («Коктейлі Молотова», шини, тризуб у вогні) були трендовими образами Революції гідності.

Після подій Майдану та під час військових дій на території нашої держави багато хто втілює ідею додаткового єднання (візуалізованого у боді-арті) з Україною. Перевага 2014—2015 рр. надавалася прапорам, гербам, елементам української вишивки, вінкам квітів, калині, колосю та іншим етномотивам.

Патріотичний боді-арт наносять в основному хлопці, у тому числі й бійці, що відбувають у зону АТО, не боячись розповідей про жорстокість сепаратистів (зрізання тату у полонених, чи навіть відрубання руки з патріотичною символікою). Майстри тату сподіваються, що патріотичний боді-арт виконуватиме функцію оберега та захищатиме наших героїв. Також часто роблять татування на військову тематику хлопці, які уже повернулись із АТО, прагнуть якимось закарбувати ці події на тілі (тенденційно: під час та після війни боді-арт наносили з патріотичною метою — як пам'ять про важливі військові події та полеглих товаришів). Утім, виражають свої державницькі настрої не лише молоді та чоловіки, наприклад, 74-річна запорізька пенсіонерка заявила про свою патріотичність публічно, вибивши у себе на плечі тризуб і гасло «Слава Україні!», з яким відпочивала в окупованому Криму [5].

Патріотичні образи, втілені у техніці боді-арту, є ще й формою протесту митця, який для впливу на політичні процеси використовує доступні йому засоби, формою культурного спротиву беззаконню («Митець = борець»). У соціальних мережах у 2014—2015 рр. з'явилися співтовариства, в яких учасники розміщують свої патріотичні боді-арти в альбомах, діляться ескізами. Популярними стали благодійні акції «Патріотичний боді-арт» зі збору коштів бійцям добровольчих батальйонів.

Більшість із тих, хто наносить саме патріотичний боді-арт,кладають у своє татування глибинний ідентифікаційний сенс. Для когось тілесний малюнок є спогадом про подію в житті, пам'яттю про живих чи померлих (наприклад, зображення «Небесної сотні»), візуальним акцентуванням своїх життєвих цінностей (незалежність, свобода, віра, честь і под.). Як правило, особи з вираженою політичною ідентифікацією чітко уявляють композиційне наповнення зображення, яке хочуть носити, іноді — до найдрібніших деталей.

Отже, носії боді-арту відчувають себе однією спільнотою, бачачи собі подібних, близьких духом людей і з однаковими поглядами на життя. Загалом, мотивація нанесення патріотичного боді-арту не настільки індивідуальна, як у випадку з зображеннями інших тематичних спрямувань. Вагомою причиною нанесення саме такого зображення є ідеологія. Якщо тату приватного характеру сприймається оточуючими як просто малюнок, то патріотичний боді-арт оточуючими сприймається як візуалізація чіткої ідентифікації особи з певними подіями у житті держави, нації. Практики боді-арту громадсько-політичного спрямування є не просто модифікацією тіла, завдяки чому декоровано підкреслюється індивідуальність людини, а є даниною спогадам, традиціям, зв'язку між поколіннями; це вираження протесту, демонстрація свободи своїх дій, показник пошуку власного

«я». Для носія патріотичного тату, «тілесний текст» є пам'яттю, концентрацією інформації та змісту.

Сучасний вітчизняний патріотичний боді-арт виражає переживання і (або) усвідомлення особистістю своєї належності до тієї або іншої соціально-особистісної позиції в межах соціальних ролей (українець, патріот, борець за певні національні цінності). Боді-арт є символічним засобом громадсько-політичного об'єднання з «одними» і дистанціювання від «інших»; формується одночасно і стійка внутрішня тотожність особи, і стійка схожість деяких основних якостей із іншими людьми.

Сучасна практика патріотичного боді-арту пов'язується з маркерами як особистісної ідентичності, так і групової (наприклад, національної). Звертаючись із проханням набити герб України (козака, калину, колосся, герб і под.) люди вкладають глибинний сенс, ототожнюючи себе з візуальним тату-образом, реагуючи на події в країні, демонструючи усвідомлену національну ідентичність. Патріотичний боді-арт (як і патріотичні принти на одязі та речах побуту, транспортних засобах, аксесуарі і под.) є способом висловити свою громадянську позицію, це своєрідна соціальна презентація тіла.

Татуйоване тіло — цілісна текстова єдність, що перебуває в постійному діалозі із світом знаків, що оточують людину. Тілесна візуалізація вимагає від носія «тілесного тексту» дотримання правил мімічних, жестових, мовних і поведінкових стереотипів. Нанесення татувань на різні зони тіла зумовлює довготривалі програмуючі наслідки для психіки особи, про що слід пам'ятати, не припускаючись імпровізацій і експромтів у нанесенні татувань без їх відповідної символічної інтерпретації. Є сподівання, що для більшості носіїв патріотичного боді-арту в Україні характерне усвідомлення архетипового походження символізму відповідних татувань.

Символізація через одяг (принти)

Ще недавно в Україні було модно носити одяг із написами на зразок «I love New York» і принтами прапорів інших країн світу. Сьогодні для багатьох українців стає важливим позначити власну етнічну приналежність у своєму зовнішньому вигляді. Роблять це у різний спосіб, зокрема, за допомогою одягу: українці дедалі частіше купують речі у жовто-блакитній тональності, зі зображенням символів державності та нації, національних героїв, святинь і под. Модним стає «патріотичний» одяг не лише з етнічними елементами чи в автентичному стилі, а й сучасна патріотична повсякденна молодіжна лінія (національний casual). Традиційні вишиванки доповнилися дизайнерськими колекціями з проукраїнськими принтами та символікою: від одягу й аксесуарів до сувенірної продукції.

Сучасні процеси характеризуються як «патріотичний тренд», «патріотична лихоманка». Що це насправді: потреба візуально ідентифікуватися чи просто бажання бути на модній хвилі? Чим мотивована популярність таких вишень у моді — потребою виразити щирі патріотичні почуття? розумінням необхідності привернення уваги світової громадськості до України? потребою у національній

самоідентифікації? реакцією на події у державі, коли певний одяг і аксесуари допомагають особі «бути в тренді»? Чи є прихильність до одягу з патріотичними принтами швидкоплинним проявом моди (політичної моди), чи доказом того, що «патріотизм — це модно», чи, можливо, вираженням усвідомленої потреби носія виробу у позиціонуванні за допомогою одягу?

Уперше державні, патріотичні символи почали використовуватися в одязі ще в Середньовіччі, коли лицарі, феодалы носили на собі одяг, кольори якого відповідали кольорам власного прапора або прапора сюзерена. Від тоді періодично в моді патріотизм (особливо після здобуття незалежності, революцій); у ці періоди масового характеру набуває маркування свого громадянства відповідними аксесуарами. Війна — ще одна з можливих причин популярності національної символіки як способу консолідації народу.

Нанесення різних написів і знаків на текстиль (переважно, рекламна графіка на одязі) розпочалося наприкінці XIX ст. із появою фабрик із виробництва одягу. Футболка (нині — найпопулярніший текстильний виріб із патріотичним принтом) ж стала своєрідним промо-одягом у 50-х рр. XX ст.: актор-бунтар Дж. Дін зробив її інструментом самовираження, протесту проти стереотипів у стилях одягу. З кінця 50-х на американських армійських майках почали наносити державну символіку, а до середини 60-х рр. футболки з написами та символами стали носити й цивільні (в основному молодь, яка розглядала такий одяг як можливість самовиразитися).

Аналіз модних тенденцій у різні роки свідчить про загальнопланетарне захоплення символікою не лише своєї нації, але й тих держав, які були на підйомі, наприклад: 1) 80-ті рр. XX ст. — час успіху італійської моди, яка поширила й прапор Італії; 2) початок 2000-х років — час приголомшливих футбольних перемог збірної Бразилії; як результат — натовпи молоді з одягом й аксесуарами зелено-жовтої гама та под.

В Україні патріотичні принти вперше набули значної популярності у 2012 р. під час «Євро-2012»: туристи купували вироби з ними як сувеніри, українці ж — для підкреслення стійкого зв'язку з народом, приймаючою чемпіонат державою. Трагічні події в Україні 2013—2015 рр. підштовхнули до швидкого наповнення досі напівпорожнього ринкового сегменту українського одягу різними тематичними брендами. Ідеї консолідації нації, підтримки армії зумовили появу спеціального терміну — «*патріотичний дизайн*». Утім, це поняття має певну традицію, зокрема мистецтвознавець С. Рибалко доводить, що словосполучення «патріотичний дизайн» з'явилося ще у 1930—1940-х рр. у Японії, у середовищі розробників моделей кімоно [14, с. 28].

Як напрямки у сучасній патріотичній моді можна виділити: 1) фольк-моду; 2) революційну (постреволюційну) моду; 3) воєнну (антивоєнну) моду та ін. Найактуальніші принт-тенденції для дизайну: 1) проукраїнська патріотична тематика (зазвичай в основі — державницька символіка та гасла); 2) етнотематику зі візерунками вишиванки, петриківського розпису і под.; 3) патріотичні, але

гумористично спрямовані принти; їх розробники намагаються почуття любові до рідного краю доповнити гумором, поєднати жартівливі мотиви зі символізмом національних кольорів та ідей.

Сьогоднішній асортимент патріотичного одягу вражаючий: футболки, кепки, товсточки, реглани, ремні, торбинки, галстуки та ін., а також численні (подекуди навіть несподівані за доречністю використання патріотичного формату) аксесуари. Популярні патріотичні принти: різноманітні візуалізації тризуба, карта України, калина, колосся, квіткові мотиви, козацька тематика та под. Зображення доповнюються часто патріотичними гаслами, віршованими строфами. При цьому часто використовуються національні кольори. Особливою групою можна виокремити вироби зі зображеннями українських письменників і поетів (Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Гоголя), політичних і державних діячів (Я. Мудрий, І. Мазепа, М. Грушевський). У дні Євромайдану популярними були принти, які зображали факели, палаючі бочки та шини, макове поле.... Героїзуються в одязі нові персонажі, які поповнюють національний пантеон героїв, зокрема колективний образ «Небесної сотні».

Вивчення теми наштовхнуло на потребу розмежовувати у аналізі а) сучасний одяг із патріотичними принтами та б) сучасний етноодяг, який передбачає, насамперед, вишивані орнаменти. Як показало наше дослідження, ставлення до них відмінне.

Якщо звернутися до історії, то народний одяг, етнокостюм став ознакою громадянської позиції та почав одягатися з патріотичною метою з XIX ст. Етнограф Н. Олійник звертає увагу, що народний одяг заклав естетичні канони зовнішності свідомого українця, означив український імідж. У той час для кожного прошарку населення існував свій чіткий зовнішній образ, якому в залежності від майнового та родового статусу відповідав певний костюм (вбрання простого народу та привілейованих верств, міський і сільський одяг). Коли ж Т. Шевченко, проживаючи у Петербурзі, одягнув одночасно модний міський костюм і селянську смужкову шапку з кожухом, це вразило оточуючих із огляду на тогочасну неприйнятність поєднувати одяг різних станів. Фактично, Шевченко зробив спробу презентації народного одягу в урбаністичному середовищі; своїм зовнішнім виглядом не лише ламав соціальні правила та стереотипи, а й кидав виклик суспільній думці, відкрито демонструючи себе як українця за допомогою одягу [13]. Власне самоусвідомлення зумовило таку («одягову») форму культурного єднання зі своїм народом, позначення себе з ним одними маркерами. О. Вільшанська зауважує, що «для демонстрації свідомого українства прекрасно підходила вишита сорочка, яку можна було носити разом із міським костюмом» [2, с. 133].

Саме Шевченко розпочав моду на національні риси в одязі, він був також одним із перших, хто почав фотографуватися в народному одязі. Сьогодні фотографування в одязі з патріотичними принтами стає демонстраційним актом — «візуалізацією, яка потрібна людині на психологічному рівні для конструювання нового формату інтерпретації себе» [12, с. 108].

На нашу думку, вишиванка (зі своїм глибоко символічним значенням) ідеально вписується у формат європейського костюму — як у XIX ст., так і сьогодні. Елементи традиційної культури народного одягу органічно влітаються у модні силуетні форми XXI ст., поєднуються зі сучасними тканинами, організовуються у новий художній простір української моди. Утворюється своєрідний тандем «мода — традиція». Художники-модельєри шукать нових шляхів вирішення дизайну сучасного одягу, спираючись на модерність бачення традиційного, що відображається не стільки в копіюванні, як у асоціативних категоріях [24, с. 133—134]; сучасний дизайн доповнюється народними мотивами. У такий спосіб популяризується народне мистецтво, і громадськість, особливо молодь, позитивно сприймає фольк-мікс. Українські дизайнери (Р. Богуцька, О. Караванська, В. Кін, М. та Р. Костельні, Л. Пустовіт, О. Рева, А. Тан та ін.) влітають етномотиви в сучасний одяг; вони у постійному пошуку нових дизайнерських рішень, аби українська символіка залишалась актуальною на ринку.

Класична вишиванка чи інший одяг із саме вишиванковим орнаментом — не просто обрядовий одяг, а те, за чим нас можуть ідентифікувати як українців. У дні загальнонаціональних свят, коли приїждить чимало туристів, «вишиванкова людність» презентується іноземцям як нація, наприклад, під час «маршів вишиванок». Одяг починає активно забезпечувати функцію вираження української самосвідомості. Естетика традиційного одягу стає модним трендом. Одяг із етномотивами, патріотичними принтами є простим та очевидним способом виразити свої почуття до рідного краю, демонстрацією оточенню прихильності до Батьківщини та всього, що з нею пов'язано.

У той же час вишиванковий орнамент активно почали використовувати у новому вимірі, наприклад, для декорування пам'ятників, скульптурних композицій, наприклад, у Запоріжжі велетенську вишиванку одягли на пам'ятник Леніну (серпень, жовтень 2014 р.), у Луцьку — на пам'ятники Т. Шевченку, Лесі Українці, М. Грушевському (Луцьк, серпень 2014), у Тернополі — на пам'ятник С. Крушельницькій (червень 2014 р.), у Львові вже стало традицією «вбирати у вишиванки» скульптури античних богів навколо міської ратуші та под. У художнє полотно-вишиванку оздоблюють стіни багатоповерхівок, автомобілісти замовляють тюнінг у патріотичному стилі та под. Ставлення громадськості до такого етнодекорування різнилося, але однозначно: це — форма привернення уваги, особливо іноземців і медіа.

Нами було проаналізовано асортимент магазинів, Інтернет-магазинів щодо продукції на етно- та патріотичну тематику. Також було опитано близько 200 студентів Львівського національного університету імені Івана Франка про те, якою, на їх думку, є мотивація тих, хто вдягає одяг із патріотичними принтами, а також їх персональне ставлення до такої форми ідентифікації. Звичайно, таке малорепрезентативне міні-опитування дозволяє виявити преференції лише однієї вікової, соціальної, територіальної групи, але й за його допомогою вдалося виявити певні тенденції.

Якщо вишиванка беззастережно сприймається як національна святыня, яка символізує зв'язок багатьох поколінь, то одяг із патріотичними принтами видається радше віянням моди, зумовленим трагічними подіями у державі. Прихильність до таких речей можна розглядати, шукаючи глибинні психологічні чинники. Норми моди визначають поведінкові паттерни (зразки) людини. Мода підтримує певний статус особистості. За допомогою модного одягу можна підкреслити приналежність до певної соціальної групи. Модний одяг та аксесуари є результатом наслідування, прагнення бути включеним до певного прошарку суспільства, своєї референтної групи, бажання бути прийнятим. Звернемо увагу, що певні стандарти (у т. ч. і в одязі) стають модними лише тоді, коли відповідають потребам і цінностям, що «панують» у суспільстві у конкретний період часу. Цінність моди — це те, чому людина надає особливого життєвого смислу [22, с. 102].

В. Шкода підкреслює таку рису сучасних суспільств, як відкритість, «вони відкриті новизні. У них щоденно відбуваються зміни» [23, с. 7]. Н. Волвенко зауважує, що суспільному простору статика не притаманна; суспільство постійно перебуває в стані трансформації [3, с. 184]. Власне у такий динаміці й народжуються нові тенденції на одяг, зокрема, з певними принтами. Мода популяризує, виштовхує на поверхню тільки ті ідеї, які найбільш актуальні в конкретний відрізок часу в певній групі людей [3, с. 186].

Модні патріотичні тенденції можна аналізувати за допомогою семіотики — з позицій знакової системи, яка є засобом смислового виразу. Символи як об'єднуюче начало, а фольк-мода — це більше, ніж просто патріотичні принти. На цьому наголошують вітчизняні та зарубіжні дослідники:

— Т. Кривошея розглядає моду як комунікативну практику [9, с. 66, 68], як особливий соціальний знак [9, с. 73];

— А. Гофман розвиває думку про моду як комунікацію й наголошує: у процесі комунікації учасникам необхідно пізнавати один одного, бути упізнаними, бачити та бути побаченими; демонстративність (через одяг) тут має важливе значення [4];

— Я. Роціна порівнює моду з мовою: мода — це зміна, чергування кодів візуальних конвенцій; одяг є способом побудови соціальної ідентичності (приналежність до певного соціального класу, відповідність певним соціальним ролям). Така соціальна ідентичність не просто пасивно «приймається» людиною, а й активно нею конструється через одяг [16];

— Л. Свендсен стверджує, що мода завжди містить дві протилежності: «вона дозволяє індивіду бути самим собою, але в той же час завжди вказує на його належність до певної групи» [18, с. 182];

— Ю. Кавамура стверджує, що мода — продукт культурний та символічний, і є результатом відносин людини та оточуючого її соціуму [7, с. 14];

— Г. Зіммель доводить, що мода свідчить про «приєднання» індивіда до певного соціального кола [6, с. 269], а також, що мода є результатом соціальних або психологічних потреб. На думку

Зімеля, прагнення до моди та певного одягу, сприяє не тільки ідентифікації індивіда з певною соціальною групою, а й поведінки, оскільки «однаково одягнені люди ведуть себе порівняно однаково».

Безумовно, революційні, воєнні події дали сильний поштовх до зростання в Україні патріотичних почуттів. Це відображається у численних графічних серіях, окремі сюжети з яких перенесені у текстиль. Одяг стає однією з форм національної ідентифікації, приналежності до держави Україна, посилюється тенденція одягатися в українське. Але можна говорити й про формування цілого комплексу мотивів, що пояснюють носіння одягу з патріотичними принтами.

Символізм такого одягу — передача інформації від його носія до оточуючих за допомогою певного коду. Наприклад, Н. Савченко під час судових засідань у Басманному суді м. Москви (футболка з тризубом, вишиванка), футболісти «Дніпра» на офіційному матчі (футболки із надписом «Герої не вмирають»), кримські татари в окупованому Криму (футболки, на яких тризуб, поєднаний із тарак-тамгою)... У випадку зі знаковими фігурами, символізм одягу сигналізує про їх переживання, настрої, емоції, доносячи їх завдяки медіа до багатомільйонних глядацьких аудиторій. Примітно: один із Інтернет-магазинів патріотичного одягу так рекламує свою продукцію: «Одягни тіло, оголи душу!»

Звернемо увагу: легко одягнути одяг чи аксесуари там, де до них загалом позитивне ставлення; зазвичай, негативною суспільною реакцією вони не зумовлюють. Зовсім іншою є мотивація тих, хто ризикує свободою, здоров'ям чи навіть життям, маркуючи себе патріотичними символами, наприклад, на окупованій частині України, у зоні антитерористичної операції, на території держави-агресора.

Але одяг та аксесуари (зовнішня обгортка) можуть бути й проявом політичної мімікрії як складного комплексу захисних заходів і пристосувань соціально-політичного характеру. У такому випадку носіння національної символіки, патріотичної емблематики є не більше, ніж стратегія маскування, що полягає в підміні образу, який не є адекватним справжнім ціннісним орієнтаціям особистості, а ґрунтується на псевдопатріотизмі, тому є явищем в цілому деструктивним. Такий псевдопатріот чітко орієнтується на відповідність тому соціально-політичному статусу, який найбільш затребуваний і прийнятний у конкретний період розвитку суспільства через модифікацію свого тіла (наприклад, нанесення тату-клейноду чи одягово-аксесуарні імпровізації). Прикро: такий демонстративний популізм за допомогою національної атрибутики не має нічого спільного з національною ідентифікацією. Будь-який принт має корелювати з поведінкою; часто впадає в око контраст між одяговою декларативністю і поведінкою людини (тризуб на грудях і викидання сміття поза смітник, державницьке гасло та слухання шансону і под.).

Отже, на нашу думку, саме події Революції гідності, анексія Криму та війна на Сході країни відчутно вплинули на сплеск ставлення до всього українського. Одяг етно- та патріотичного стилів є

інформаційно насиченим, уміщує пізнавальний код про його носія. Він слугує репрезентантом національної ідентичності, це своєрідний етнокультурний маркер певної епохи. Але якщо вишиванка беззаперечно сприймається громадськістю як символ вічного («вишиванка — це те, що не вийде з моди», «це урочистий одяг не на щодень»), то одяг із патріотичними принтами має повсякденне сприйняття як елемент буденного гардеробу, особливо, молодіжного.

Людей, які вдягають одяг із патріотичними принтами, можна розділити на кілька груп: 1) ті, які ідентифікують себе з Україною та пишуться цим; через одяг ними демонструється свідоме бажання до їх сприйняття саме як патріотів своєї держави; 2) ті, що сліднують моді без глибинної аргументації (позаяк патріотизм сьогодні в моді, хочеться бути у тренді), а тому у цьому випадку не можна стверджувати про ідентифікацію, а просто про слідування мейнстриму; 3) псевдопатріоти (прояв мімікрії).

Із одного боку, в оцінках громадськості (насамперед, молоді), одяг із патріотичними принтами є способом відмежуватися від нейтралітету, пасивності, громадсько-політичного абсентеїзму. З іншого, патріотизм — це не те, що доречно виставляти на показ: про нього говорять дії, вчинки, а не одяг.

Хочеться сподіватися, що виробники такого одягу мають щирі мети створення українського бренду, який надихатиме молодих людей розвиватися та любити свою країну. Такий одяг може стати одним із ефективних прийомів державного брендингу для позиціонування України: він набувається і туристами-іноземцями, і громадянами нашої держави перед поїздками за кордон, на подарунки зарубіжним партнерам — саме для підкреслення того, до якої країни вони належать, і як нею пишуться.

Підсумовуючи, зауважимо, що символіка є це спрощене та доступне уявлення про країну як для самих громадян, так і для зовнішнього світу. Але ця простота та доступність має потужний потенціал впливу. Символ — це теж «зброя», аргумент, форма протесту й недооцінювати його значення небезпечно.

Література

1. Вербицька О. Тіло як текст: семіотика постмодерністичного розуміння / О. Вербицька // Вісн. Львів. ун-ту: Серія : Філософ. науки. — 2009. — Вип.12. — С. 85—91.
2. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кін. XIX — поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Вільшанська. — К. : Ін-т історії України, 2009. — 172 с.
3. Волвенко Н. М. Експансія феномену моди у суспільно-політичну сферу: демаркаційний аспект / Н. М. Волвенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Питання політології». — 2008. — № 796. — С. 183—189.
4. Гофман А. Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения / А. Б. Гофман. — СПб. : Питер, 2004. — 208 с.
5. Див.: <https://www.youtube.com/watch?v=D2szkbxeTzk>

6. Зиммель Г. Мода / Г. Зиммель ; [пер. с нем. и примеч. М. И. Левиной] // Избранное: в 2 т. — М. : Юрист, 1996. — Т. 2 : Лики культуры. — 1996. — С. 266—291.
7. Кавамура Ю. Теория и практика создания моды / Ю. Кавамура. — Минск : Гревцов Паблишер, 2009. — 192 с.
8. Косяк В. А. Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Валерій Андрійович Косяк. — К., 2006. — 38 с.
9. Кривошея Т. И. Коммуникативная функция моды / Т. И. Кривошея // Вісн. ОНУ. — Сер. «Соціологія і політичні науки». — 2011. — Т. 16, Вип. 8. — С. 66—73.
10. Лексикон нонклассики. Художественно-эстетическая культура XX века [под ред. В. В. Бычкова]. — М. : РОССПЭН, 2003. — 607 с. (Серия «Summa culturologiae»).
11. Марті Й. Тіло як культура. Татування тіла та процеси глобалізації / Й. Марті // Народна творчість та етнографія. — 2010. — № 3. — С. 122—128.
12. Олійник М. Вираження української ідентифікації в міському одязі (на прикладі життя родин Драгоманових і Косачів) / М. Олійник // Народна творчість та етнологія. — 2014. — № 4. — С. 105—114.
13. Олійник М. Шевченко-style: як одягаються патріоти [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ethnography.org.ua/content/shevchenko-style-yak-odyagayutsya-patrioty>. — Назва з екрана. — Дата доступу: 07.11.2015 р.
14. Рибалко С. Б. «Патріотичний дизайн»: японський костюм першої половини XX століття / С. Б. Рибалко // Вісн. Харк. держ. академії дизайну і мистецтв. — 2014. — № 7. — С. 28—33.
15. Романенко Ю. В. Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти: монографія / Ю. В. Романенко, Л. О. Скіндін; Класич. приват. ун-т (Запоріжжя). — 2-ге вид., переробл., доповн. — К. : ДУІКТ, 2011. — 301 с.
16. Рощина Я. М. Социология потребления / Я. М. Рощина. — М. : ГУ-ВШЭ, 2007. — 447 с.
17. Сафонік Л. Тіло як соціальна знакова система // Вісн. Львів. ун-ту. — Серія : Філосо. науки. — 2005. — Вип. 8. — С. 83—92.
18. Свендсен Л. Философия моды / Л. Свендсен; [пер. с норв. А Шипунова]. — М. : Прогресс-Традиция, 2007. — 256 с.
19. Станіславська К. І. Боді-арт як тілесна мистецька практика постмодернізму [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_ENX-XI_2011/Philosophia/4_85524.doc.htm
20. Станіславська К. І. До питання про зміст та розвиток поняття тілесності у філософсько-культурологічній парадигмі / К. І. Станіславська // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. — Вип. XXVI. — К. : Міленіум, 2011. — С. 39—44.
21. Станіславська К. І. Мистецько-видовищні ознаки сучасного боді-пейнтінгу (малювання на тілі) / К. І. Станіславська // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв : зб. наук. праць / [за ред. В. Я. Даниленка]. — Х. : ХДАМ, 2011. — С. 146—151. (Мистецтвознавство : № 3).
22. Федоренко Ю. О. Феномен моди як форма нормативної поведінки / О. Ю. Федоренко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — Сер. «Соціологія. Психологія. Педагогіка». — 2007. — № 27—28. — С. 100—102.
23. Философские сказки и притчи: Новый смысл старых истин / Сост. коммент. В. В. Шкода. — Х. : Фолио; М. : ООО «Изд-во АСТ», 2000. — 368 с.
24. Цимбалюк О. Європейськість сучасної української моди / О. Цимбалюк // Мистецтвознавство: Зб. наук. пр. — Л., 2008. — С. 129—140.
25. Чугуєнко М. «Шокуюча Україна». Лабіринти історії / М. Чугуєнко. — Х. : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2003. — 320 с.
26. Ямпольский М. Демон и Лабиринт (диаграммы, деформации, мимесис) / М. Ямпольский. — М. : Новое литературное обозрение, 1996. — 335 с.

Khoma Nataliya

SYMBOLIZATION POLITICAL REALITY: BODY AND CLOTHES AS A WAYS OF SELF-IDENTIFICATION

The processes of national self identification of Ukraine citizens are studied through clothes with patriotic prints. Distinctive semantic connotations that are inserted in the latest clothes by adherents of new patriotic prints and sympathizers of modern clothes with ethnic elements or in authentic style are established. Practice of visualization of patriotic moods of Ukrainian people in the form of body art (tattoo-regalia), which became more intensified during and after the Revolution of Dignity, is analyzed in the article. It is proved that pro-Ukrainian body art as a kind of "body language" is a socio-political (patriotic) marker. In the article there is argued that the human body is not only biological, economic or virtual unit, but also a semiotic (sign) one; it acts as a kind of text, related to the social construction of identity; a set of specific social signs, symbols and codes. Attention is paid to the fact that the current practice of patriotic body art is associated with markers of both personal and the group (national) identity.

Key words: national self identification, political fashion, patriotic prints, patriotic design, patriotic body art, tattoo-regalia.

Розділ IV

КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК

Конституція Пилипа Орлика 1710 року*

Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін

Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана

Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового

(Герб гетьмана Пилипа Орлика та Українські прапори часів Орлика)

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога в Трійці Святій славімого.

Нехай залишиться на вікопомну славу і пам'ятку Війська Запорізького і всього народу малоросійського.

Дивний і незбагнений у долях своїх Бог, милосердний у довготерпінні, справедливий у покаранні, як завжди від початку світу, на праведному мірили правосуддя свого — одні держави і народи возвеличує, а інші за гріхи і беззаконня — упокоює, одні поневолює, інші — звільняє, одні підвищує, інші — понижує. Так і стародавній хоробрий козацький народ, що раніше називався козарським, спочатку був піднесений славою безсмертною, розлогими володіннями та лицарськими відвагами, якими наводив страх не тільки на навколишні народи, а й на саму Державу Східну, тому східний володар, прагнучи жити вічно в мирі з ним, одружив свого сина з дочкою князя козарського.

Згодом той самий праведний Суддя — Бог за неправди та беззаконня, що збільшувалися, численними карами покарав той народ козацький, понизив, упокорив і звергнув, а наостанок зброею держави Польської через польських королів Болеслава Хороброго і Стефана Баторія уярмив.

І незбагнений та неосяжний у правосудді своєму Бог, караючи, покарав наших предків незчисленними лихами. Проте, не до кінця прогнівившись, не на віки ворогуючи, а прагнучи, як за колишньої свободи, народ козацький з-під тяжкого на той час панування польського звільнити, висунув захисника святої православної віри, прав Вітчизни та стародавніх вольностей військових — звитяжного і хороброго гетьмана Богдана Хмельницького, який за всесильної і безперешкодної підтримки найяснішого короля Шведського — Карла Десятого та за сприяння Кримської держа-

ви і Війська Запорізького, а ще завдяки своїй розсудливості і відвазі визволив з польського підданства Військо Запорізьке і уярмлений та пригноблений народ малоросійський і добровільно піддався з ним під самодержавну руку великих государів-царів та князів російських, сподіваючись, що Московська держава як єдиновірна з нами дотримається своїх обов'язків, виписаних в угодах та підтверджених присягою, і вічно Військо Запорізьке та народ вільний малоросійський при правах та вольностях буде під її обороною. Але після смерті Богдана Хмельницького Московська держава численними винахідливими способами змогла права та вольності військові, нею ж підтверджені, порушити і вщент зруйнувати, а на вільний козацький народ, нею ніколи не завойований, накинути невільниче ярмо. І скільки разів Військо Запорізьке в тому насильство терпіло, стільки ж разів змушене було кров'ю і відвагою боронити цілісність своїх прав, і цій обороні сам Бог, месник, сприяв.

Наостанок, за гетьманства Ясновельможного Івана Мазепи, Московська держава, бажаючи остаточно здійснити свої злі наміри і відповідаючи злом за добро, замість вдячності та пошани за ту вірну службу і збитки на неї, аж до останнього нищення майна, за відвагу та військову криваву службу неодмінно хотіла перетворити козаків на регулярне військо, міста приєднати до своїх губерній, права та вольності військові знищити, Військо Запорізьке Низове викоринити й ім'я це навіки стерти, про що свідчать докази та починання. Тоді Іван Мазепа, непокоячись за цілісність Вітчизни,

*Документ (Оригінал Конституції) виявлено в листопаді 2008 р. співробітниками ЦДІА України О. Б. Вовк та Г. В. Путовою у РДАДА під час службового відрядження. Публікується вперше за цифровими копіями, наданими РДАДА на замовлення Держкомархіву України у вересні 2009 р.

права та вольності військові, маючи сердечне бажання в дні свого гетьманства бачити, а після смерті своєї для вічної пам'яті імені свого залишити, Вітчизну свою квітучою і в достатку, а Військо Запорізьке Городове і Низове не тільки в непорушних, а й у розширених вольностях, перейшов під незламну оборону Найяснішого короля Шведського — Карла Дванадцятого, який з військом своїм вступив в Україну. Гетьман Іван Мазепа був послідовником та наступником свого попередника славної пам'яті звиятного гетьмана Богдана Хмельницького, котрий з Найяснішим королем Шведським, а Його Королівської Величності дідом — Карлом Десятим одностайністю та військовими справами у звільненні своєї Вітчизни від польського на той час тяжкого підданства, узгоджуючись, сподівався на не меншу допомогу у розірванні з силами польськими. Та невідомі долі Божі! Такі відчайдушні наміри Івана Мазепи через мінливу військову фортуна не здійснилися, а сам він помер у Бендерах.

Однак осиротіле після смерті свого попереднього Регіментаря Військо Запорізьке, не втрачаючи надії на бажану свободу і твердо покладаючись на Божу поміч, на протекцію Найяснішого Його Милості короля Шведського та на праведність своєї справи, котра звикла завжди тріумфувати, на підтримку її та покращення військових порядків, постановило на більшій нараді Генеральної Старшини, узгоджуючи свої дії з волею Найяснішого протектора Його Королівської Величності Шведської, вибрати собі нового гетьмана. Для такого обрання призначили термін і зібралися на відповідне такому акту елекційне місце під Бендерами на загальну раду з провідником своїм паном Костянтином Гордієнком, отаманом кошовим. Тоді всі спільно з Генеральною Старшиною та з послами Війська Запорізького Низового, що біля Дніпра залишалося, порадившись, за давніми звичаями й за правом військовим вільними голосами одностайно обрали собі гетьманом Його Милість пана Пилипа Орлика, гідного честі гетьманської і здатного з Божою поміччю і допомогою Найяснішої Королівської Величності Шведської, завдяки своєму розуму і умінню уряд гетьманський у такий тяжкий час утримувати та за інтереси Вітчизни Малоросійської дбати. І оскільки колишні гетьмани Війська Запорізького, залишаючись під самодержцями московськими, зважилися привласнити собі понад міру владу самодержавну, чим завдали значної шкоди давнім порядкам, правам та вольностям військовим, наклавши тягар на весь народ, тому присутня Генеральна Старшина і отаман кошовий з Військом Запорізьким, щоб запобігати такому безправ'ю, у найбільш сприятливий для того час, коли Військо Запорізьке під протекцію Найяснішої Королівської Величності Шведської прийшло і міцно її тримається, тільки для впорядкування та відновлення своїх прав і вольностей військових, домовились з Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом — новообраним гетьманом і постановили, аби не тільки його вельможність за щасливого свого гетьманського володарювання всіх досягнутих постанов і договорів непорушно дотримувалася, але щоб і за інших, майбутніх гетьманів Війська Запорізького вони були збережені і дотримувалися так, як тепер складені.

I

Оскільки серед трьох добродіснот богословських віра є найпершою, то і перший пункт про віру святу православну східного сповідання належить розпочати, про віру, якою народ звиятний козацький, ще за володарювання каганів козарських, від столиці Апостольської Константинопольської, просвічений був, так і нині, непорушно в ній перебуваючи, жодним іновір'ям ніколи не спокушався. Не є таємницею, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким повстав і розпочав праведну війну проти Речі Посполитої Польської за права та вольності військові, але насамперед за віру святу православну, яка різними тягарями влади польської силувана була до унії з костелом римським. А після викорінення іновір'я з Вітчизни нашої з Військом Запорізьким і народом малоросійським добровільно піддався і перейшов під захист Московської держави з єдиною метою — тільки заради єдиновір'я православного. І новообраний гетьман, коли Господь-Бог могутній у битвах допоможе щасливою зброєю королю Його Милості Шведському звільнити Вітчизну нашу — Малу Росію від ярма московського, повинен буде насамперед піклуватися, щоб жодне інше іновір'я у Вітчизні нашій не було впроваджено. Якщо таке таємно або явно з'явиться, тоді владою своєю мусить його викорінювати, а проповідництво й поширення його не допускати. Проживати іновірцям в Україні, а особливо зловір'ю юдейському, не дозволяти, а докладати всіх зусиль, щоб одна віра православна східного сповідання, під послушенством святішого Апостольського трону Константинопольського, навіки стверджена була, і з помноженням хвали Богові, святих церков та квітненням у науці серед звільнених синів малоросійських поширювалась і немов біла лілія в тернії між сусідніми іновірними державами процвітала. А для ще більшої ваги первісного в Малій Росії престолу митрополитського Київського та для зручнішого управління справами духовними ясновельможний гетьман після звільнення Вітчизни від іга московського має здобути у столиці Апостольській Константинопольській священноначальницьку первісну владу, щоб через неї відновились реляції та послух синівський до згадуваного Апостольського Константинопольського трону, від якого проповіддю євангельської віри вселенської святої та влада удостоїлася зміцнення.

II

Оскільки будь-яка держава стверджується непорушною цілісністю кордонів, то й щоб кордони Малої Росії, Вітчизни нашої, утверджені пактами від Речі Посполитої Польської, найяснішої Порти і від держави Московської, особливо ті кордони, які по річку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького від тієї ж Речі Посполитої Польської до земель Гетьманських і Військових на віки віддані і пактами обумовлені, ніколи не були порушені, ясновельможний гетьман при домовленостях з Найяснішим королем Його Милості Шведським має піклуватися і, скільки Бог дасть сили та розуму, боронити, коли буде треба. Особливо ж має скаржитися про те до найяснішого

маєстату Його Королівської Величності Шведської як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не дозволяв нікому не тільки прав і вольностей, а й кордонів військових порушувати і привласнювати. Крім цього Ясновельможний гетьман по закінченні, дай Боже, щасливому, війни повинен буде просити у Королівської Величності Шведської такого трактату, щоб Його Величність та його спадкоємці найясніші королі шведські титулувалися вічними протекторами України, і справи їхні залишалися спрямованими на зміцнення могутності Вітчизни нашої та збереження її цілісності у наданих правах і кордонах.

Також Ясновельможний гетьман повинен буде просити у найяснішого королівського маєстату, аби у договорах Його Величності з державою Московською було викладено, щоб полонених наших, які нині в державі Московській знаходяться, по закінченні війни нам вільних повернули, а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Московю були сплачені і справедливо відшкодовані. А особливо повинен просити у Найяснішої Королівської Величності, щоб усіх полонених наших, які в державі Його Величності залишилися, було звільнено і нам повернено.

III

Оскільки нам завжди необхідна сусідська дружба з Кримською державою, до чийої допомоги Військо Запорізьке для оборони своєї не раз вдавалося, то, на скільки на цей час це можливо буде, Ясновельможний гетьман через послів своїх до Найяснішої Його Милості Хана Кримського має дбати про відновлення давнього з Кримською державою братерства та єднання військового і підтвердження вічної приязні, дивлячись на яку сусідні держави не відважилися б прагнути поневолити Україну чи коли-небудь чинити над нею гвалт. Після закінчення війни, коли Бог допоможе, при бажаному й очікуваному нами мирі, новообраний гетьман, осівши у своїй резиденції, має неухильно пильнувати, зобов'язавши до цього і уряд свій, аби ні в чому з державою Кримською дружба і побратимство не порушилися через наших свавільних та легковажних людей, які звикли не тільки сусідську згоду та приязнь, а й союзи мирні руйнувати.

IV

Військо Запорізьке Низове, здобувши собі славу безсмертну багатьма лицарськими подвигами на морі та суходолі, не меншими дарами винагороджено було для спільного свого проживання та промислу. Та держава Московська, шукаючи різні способи для утисків та знищення Війська Запорізького Низового, побудувала на власних землях та угіддях Війська то міста самарські, то фортеці по Дніпру, прагнучи чинити перешкоди Війську Запорізькому Низовому у рибних та звіриних промислах, завдавши тим самим нестерпної образи, правомовства та пригноблення. А наостанок гніздо військо — Січ Запорізьку військовим наступом розорила. Тому по закінченні, дай Боже, щасливому, війни (якщо тепер згадане Військо Запорізьке тих земель своїх та Дніпра від насильства московського не очистить і не звільнить) Ясновельможний гетьман при переговорах Найяс-

нішого короля Його Милості Шведського з державою Московською повинен буде про мир дбати, щоб Дніпро від міст та фортець московських, а також і землі від володіння московського були звільнені і до первинної території Війська Запорізького повернуті. І там у майбутньому нікому ані фортець будувати, ані міст закладати, ані слободи осаджувати, ані яким-небудь іншим способом військових угідь спустошувати Ясновельможний гетьман не має дозволяти і зобов'язаний буде надавати Війську Запорізькому Низовому всіляку допомогу у їх обороні.

V

Місто Терехтемирів, яке здавна належало Війську Запорізькому Низовому і називалося його шпиталем, після звільнення, дай Боже, Вітчизни від московського підданства Ясновельможний гетьман має повернути Війську Запорізькому Низовому з усіма угіддями та з перевозом через Дніпро, що там залишається. У цьому місті для старих, зубожілих та ранами скалічених козаків за військовий кошт має бути збудований шпиталь, відтоді вони матимуть харчі та одяг.

Також увесь Дніпро — згори від Переволочної донизу, Переволочанський перевіз, саме місто Переволочну, з містом Керебердою і річкою Ворсклою з млинами, що знаходяться на території полку Полтавського, і фортецю Кодацьку з усіма маєтностями повинен буде Ясновельможний гетьман, а після нього його наступники з гетьманського уряду згідно з давніми правами та привілеями при Війську Запорізькому оберігати і нікому з духовної або світської влади не дозволяти загат на Дніпрі вниз від Переволочної будувати, риболовити. Особливо поля, ріки, річки і всі угіддя аж до самого Очакова навіки мають належати нікому іншому, тільки Війську Запорізькому Низовому.

VI

У самодержавних державах зберігається такий хвалений і суспільно корисний лад, за якого завжди, і під час війни, і в мирний час, приватно та публічно проводяться ради щодо загального добра Вітчизни, на яких самі самодержці, присутні на них, не забороняють свої рішення міністрам та радникам піддавати обговоренню та ухваленню. То чому ж серед вільного народу такий добрий лад не може бути збережений? У Війську Запорізькому при гетьманах відповідно до давніх прав та вольностей він неодмінно зберігався, але деякі гетьмани Війська Запорізького, привласнивши собі несправедливо та протиправно владу самодержавну, самовладно узаконили таке право — як хочу, так і велю. Через таке самодержавство, непритаманне гетьманському уряду, у Вітчизні та у Війську Запорізькому значно зросли порушення прав та вольностей, розорення, народний тягар, насильні та підкупні урядами військовими розпорядження, а відтак зростала зневага до генеральної старшини, полковників та значного товариства. Тому ми, Генеральна Старшина, кошовий отаман та все Військо Запорізьке, домовились і постановили з Ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути вічно у Війську Запорізькому збережено: у

Вітчизні нашій першість серед радників належить Генеральній Старшині — як через респект до їх урядів головних, так і постійній при гетьманах резиденції; після них ідуть городові полковники, які будуть пошановані за громадських радників. Крім того, до загальної ради треба вибрати по одній визначній, розсудливій та заслуженій особі від кожного полку. Генеральні радники обираються за згодою гетьмана. З усіма цими генеральними особами, полковниками та генеральними радниками теперішній Ясновельможний гетьман та його наступники повинні будуть радитися про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні і нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати.

Для цього тепер, при елекції гетьмана, одностайною ухвалою призначаються три генеральні ради щорічно, які мають відбуватися в гетьманській резиденції: перша — на Різдво Христове, друга — на Воскресіння Христове, третя — на Покрову Пресвятої Богородиці. На них не тільки пани полковники зі старшиною своєю та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й посли від Війська Запорізького Низового для вислуховування та обговорення, після отримання від гетьмана доручення, мають прибувати, дотримуючись призначеного терміну. Якщо від Ясновельможного гетьмана до загальної ради надійде яка-небудь пропозиція, то всі добропорядно, без своєї чи чужої користі, без душолюбних заздрощів та ворогування зобов'язані будуть радити так, щоб ці поради не призвели до шкоди для честі гетьманської, загальних тягарів Вітчизни, розорення та, не дай Боже, згуби.

Якщо ж виникнуть якісь громадські справи, що потребують швидкого управління та виправлення, тоді Ясновельможний гетьман буде повновладний у тому, щоб з радою Генеральної Старшини такі справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень.

Також якщо до Ясновельможного гетьмана будуть надіслані листи від закордонних держав, то Його Вельможність має оголосити про них Генеральній Старшині і відповіді, які відписуватимуться, висвітлити, не приховуючи від них жодної кореспонденції, передусім закордонної та такої, що може шкодити цілісності Вітчизни та добру громадському. А щоб на таємних та публічних радах між Ясновельможним гетьманом і Генеральною Старшиною, полковниками та генеральними радниками була дієва, обопільна довіра, кожен з них повинен буде скласти формальну присягу шляхом публічно здійсненої клятви на вірність Вітчизні, на відданість своєму регіментареві, на дотримання своїх повноважень відповідно до посади, яку вони коли-небудь обійматимуть.

Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагається виправити недоладності.

Особливо ж генеральні радники, кожен у своєму полку, в якому буде обраний, владні будуть разом з городовим полковником стежити за порядком, а інші мають загальною радою управляти, заступаючись за кривди людські. Як Генеральна Старшина, полковники та генеральні радники мають поважати Ясновельможного гетьмана, виявляти йому належні почесті та вірний послух, так і Ясновельможний гетьман має взаємно шанувати їх за товариство, а не за слуг та робочих помічників і не змушувати навмисно для приниження їхньої гідності вистоювати перед собою, крім випадків, коли в тому буде потреба.

VII

Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його.

VIII

Доповідати Ясновельможному гетьману про всі державні, військові справи повинні генеральні особи, які відповідно до служби постійно перебувають при гетьманові, а не слуги хатні, які жодними військовими справами не повинні цікавитися і не втручатися в державні інтереси.

IX

Оскільки раніше у Війську Запорізькому завжди були генеральні підскарбії, які військовим скарбом, млинами, прибутками до військової скарбниці завідували та з відома гетьмана ними розпоряджалися, то й тепер загальним договором встановлюється та неодмінно узаконюється такий порядок, щоб після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої від ярма московського, за згодою гетьмана та загальним рішенням був обраний генеральний підскарбій — людина значна, заслужена, маєтна та добросовісна, яка б наглядала за військовим скарбом, млинами та завідувала усілякими прибутками державними і з гетьманського відома направляла їх на потреби громадські та військові, а не на приватні.

Сам же Ясновельможний гетьман не повинен мати жодного відношення до військового скарбу і не витрачати ці кошти на власні потреби, а має задовольнятися прибутками й доходами, передбаченими для гетьманської особи і булави. Це — індукти, збори з полку Гадацького, сотні Шептаківської, маєтків Почепівських й Оболонських та інших, які здавна ухвалені та затверджені на уряд гетьманський. Більше ж державних маєтностей та угідь Ясновельможний гетьман не має права ані самовільно собі привласнювати, ані роздавати іншим людям, менш заслуженим у Війську Запорізькому, а особливо ченцям, попам, бездітним вдовам, дрібним громадським і військовим урядникам, слугам своїм та приватним персонам для якихось потреб.

Не тільки при гетьмані генеральний підскарбій, який пильнуватиме за військовим скарбом, має оби-

ратися і залишатися там, де буде гетьманська резиденція, а й у кожному полку має бути два підскарбія. Це так само люди значні та багаті, які обиратимуться загальною ухвалою полковника, старшини військової та громади. Вони мають бути обізнані про полкові і міські прибутки та громадські податки, наглядатимуть за ними, матимуть у своєму розпорядженні та кожного року звітуватимуть. Полкові підскарбії, підлеглі безпосередньо генеральному підскарбію, повинні будуть у своїх полках про прибутки, що належать до скарбу військового, знати, збирати та у руки генеральному підскарбію здавати. Пани полковники також не повинні цікавитися скарбницями полковими, а задовольнятися своїми прибутками та маєтностями відповідно до їх посад.

X

Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку у закордонні держави. Для цього треба, щоб панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими та посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків та посполитих, особливо тих, які ані до урядів їх, ані їм безпосередньо не належать: не примушувати до косіння сіна, збирання з полів урожаю та гатіння гребель, не віднімати та силою не змушувати продавати землю, не відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно, не змушувати ремісників безоплатно виконувати свої домашні справи і козаків до розсилки приватної не залучати. Усе це Ясновельможний гетьман має владою своєю забороняти і сам того, як добрий приклад іншим, остерігатись і не чинити.

Найбільше ж на людей бідних чинять утиски і здирства та пригнічують їх тягарями владолюбні хабарники, які не за заслуги свої, а через ненаситну пожадливість прагнуть потрапити в уряди військові і посполиті для свого збагачення. Вони спокушають серце гетьманське, і завдяки корупції, без повного обрання та всупереч справедливості і закону, чи в уряди полковничі проникають, чи обіймають інші посади. Тому остаточно постановляється, щоб Ясновельможний гетьман жодними, хоч би й найбільшими, подарунками та респектами не спокушався, нікому за хабарі в урядах ні полковничих, ні інших військових чи посполитих посад не давав і насильно в уряд нікого не призначав. Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні — владою гетьманською затверджуватись. Однак елекції таких урядників повинні проводитися не без волі гетьманської. Такого ж закону і полковники повинні будуть дотримуватися та не допускати без вільного обрання цілої сотні сотників та інших посадовців за якісь респекти. А через власні образи не повинні також з урядів звільняти.

XI

Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які

перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися — так погоджено і ухвалено.

XII

Чималий тягар на міста українські лягає і через те, що багато сіл, які раніше їм належали і надавали допомогу у виконанні громадських робіт, до різних державців духовних та світських у приватне володіння повідходили. Жителі посполиті міст у малолюдстві залишилися, то мають тепер ті ж самі повинності виконувати, що раніше за допомогою відібраних сіл виконувались. Тому, як заспокоїться наша Вітчизна від смуту воєнної і після звільнення її, дай Боже, від підданства московського, спеціально обраними комісарами має бути проведена генеральна ревізія всіх маєтностей, що знаходяться у володінні можновладців, а результати її подані до Генеральної Ради, що при гетьманові. На ній і буде вирішено, хто має право, а хто не має права військовими угіддями та маєтностями користуватися та які повинності і послушення підданські можновладцями мають виконуватися.

Ще на людей бідних лягає додатковий тягар через те, що багато козаків оберігають людей зі статками від належних їм повинностей, приймаючи їх до себе у підсусідки, а купці маєтні, захищаючись то гетьманськими універсалами, то протекцією полковничою і сотничою, ухиляються від виконання спільних повинностей громадських і не хочуть допомагати в цьому людям бідним. Через те ясновельможний гетьман універсалами своїми повинен змусити як козаків, так і купців не занегаювати громадські повинності і заборонити їхній захист.

XIII

Стольне місто Київ та інші українські міста з магістратами своїми і з усіма правами та привілеями, законно їм наданими, повинні бути непорушно збережені. Це ухвалюється спеціальним актом і доручається підтвердити у подальшому гетьманською владою.

XIV

Найбільшим тягарем для простих людей в Україні було утримування проїжджих та надання їм підвод, для козаків — їх супроводження. Це доводило деяких людей просто до зубожіння. Тож тепер надання підвод та супроводження проїжджих мають бути повністю відмінені і ніхто з проїжджих не має права ніде вимагати жодної підводи, харчів, напоїв, хіба що хтось у справах громадських з поїздкою буде, наприклад за подорожною від Ясновельможного пана гетьмана, але й у такому випадку не давати жодних дарів, а лише підводи, скільки в подорожній буде написано. Особливо ж щоб ні військові чи їхні слуги, ні слуги Ясновельможного гетьмана, переїжджаючи у приватних, а не у військових справах, не вимагали підвод, харчів, напоїв, поклонів та супроводження, бо через це міста розорюються, а бідний народ знищується. Будь-яка особа у приватній справі, а не військовій, без регіментарської подорожньої переїжджаючи, повинна усюди в містах і селах

обходитися своїм коштом, а підвод та супроводжуючих не вимагати і силою ніколи не брати.

XV

Оскільки орендна плата для щорічної платні компанійцям та сердюкам, а також для інших військових видатків вважається громадським тягарем всіма обивателями малоросійськими військовими та простолюдинами, то й утримання постоїв сердюків та компанійців є обтяжливим для суспільства. А тому як орендні плати, так і згадані постої повинні бути зовсім відмінені.

На Генеральній Раді має бути вирішено і постановлено, як відновити, бідний для задоволення усіляких публічних та військових витрат, військовий скарб і скільки по закінченні війни Ясновельможний гетьман має тримати на військовій службі платних компанійців та піхотинців.

XVI

Часто люди бідні скаржаться на численні здирства з боку збирачів державних податків та податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків. Бідній людині взагалі неможливо на ярмарку продати

будь-яку річ для полегшення своєї бідності та купити щось для власних потреб без ярмаркової плати. А не дай Боже, хоч чимось завинити, то будеш обідраним ярмарковими об'їждчиками з ніг до голови.

Тому нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здирства не чинячи. Так само й об'їждчики ярмаркові повинні збирати мито з тих, кому належить його платити, а не з убогих людей, які прибули на ярмарок, щоб щось продати або купити для власних потреб. Справ жодних, не тільки кримінальних, а й поточних не відкривати і звичного здирства людям та містам не чинити. А сприяти цьому буде Ясновельможний гетьман своєю мудрою турботою та владою, котрому належить усі негаразди Вітчизни нашої виправляти, а права та вольності військові непорушно зберігати і охороняти.

Ці договори і постанови підлягають дійсному виконанню, що Його Вельможність зволив підтвердити не тільки підписом власноручним, а й формальною присягою та притисканням печатки державної.

УДК 930.253:94(477)''16''

Вовк Ольга Борисівна

начальник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України

Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія

В статті вперше публікується віднайдений нещодавно україномовний оригінал Конституції Пилипа Орлика, засвідчений власноручним підписом і печаткою Війська Запорозького.

Ключові слова: Конституція; Пилип Орлик; оригінал; український скорпис.

Існують певні моменти в історії держави, котрі визначають її подальший розвиток на багато кроків вперед. Буває, що документальний слід таких подій губиться десь в анналах історії, і лише час від часу, з глибини століть, з нетрів архівних чи музейних сховищ, виринає артефакт, що, здається, був захований від людського ока самим часом і лише чекав на своє відкриття. Іноді — навпаки, “слід” від документа (копії чи публікації) залишився, але сам документ зник, і тоді весь час науковці перебувають у полоні сумнівів щодо того, чи відповідають пізніші копії цього документа оригіналові й чи дійсно існував сам оригінал?

Саме така історія трапилася з документом, відомим широкому загалу під назвами: “Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького...”, “Правовий уклад та конституції законів та вольностей Війська Запорозького...”, “Уклад прав і вольностей Війська Запорозького та угоди...”,

“Конституція Пилипа Орлика” чи “Бендерська конституція”. Про існування цього документа історики знають давно, його текст неодноразово, починаючи ще з середини XIX століття, публікувався російськими й українськими істориками [1].

Відомо, що після поразки під Полтавою у червні 1709 р. частина козаків на чолі з гетьманом Іваном Мазепою емігрувала до Бендер.

Фізично і морально розбитий старий гетьман помер у вересні того ж року, а 5 квітня 1710 р. в таборі під Бендерами після тривалих суперечок Військо Запорозьке вибрало нового гетьмана — Пилипа Орлика.

Цей вибір супроводжувався укладанням Конституції, яка у 16 статтях обґрунтовувала права України на суверенітет від Москви і Польщі, затверджувала, як основну релігію на своїх теренах, православне віросповідання, підпорядковане константинопольському, а не московському патріарху, відроджувала державні кордони часів розквіту Гетьманщини та регламентувала зовнішні та внутрішні

соціально-політичні та економічні відносини гетьмана зі старшиною та рядовим козацтвом, встановлюючи інституцію на кшталт козацького парламенту, до якого залучалися не лише генеральна та полкова старшина, але і січовики.

Шведський король Карл XII як “протектор” України підтвердив цей вибір спеціальним дипломом від 10 травня 1710 р. Неодноразово підкреслювалось, що Конституція фактично проголошувала в Україні незалежну республіку, зберігаючи тільки протекторат шведського короля замість колишнього підданства царю — великий крок уперед, порівняно із вищим висловом української політичної думки XVII ст. у Гадяцькому трактаті. Також відомо, що Конституція існувала у двох мовних варіантах: староукраїнському та латинському.

Так, наприклад, лише протягом 1840—1850-х рр. текст Конституції Пилипа Орлика публікувався декілька разів. Спершу — латинською мовою під назвою “*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum Dominum Dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter Generales, Colonellos, nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce corroborata, anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam*” (“Пакти й установлення законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах”) у виданні Осипа Бодяньського (серед інших документів) “Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках” у 1847 р. [2], пізніше, 1857 р. — староукраїнською мовою під назвою “Договоръ и постановление между Гетманом Орликом и войском Запорожским в 1710 году” Миколою Маркевичем у його п’яти томній “Истории Малороссии” [3] та у збірці документів, підготовлених Дмитром Бантиш-Каменським та виданих Осипом Бодяньським під загальною назвою “Источники Малороссийской истории” у двох частинах, що вийшла в 1858—1859 рр. [4] у серії “Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” (як і латинська редакція 1847 р). Ці тексти поширювались науковими колами наприкінці XIX та протягом XX ст. і були використані для історичних, правознавчих та філологічних досліджень.

Зауважимо, що повна латинська редакція Конституції жодного разу не публікувалася з оригіналів, а лише з копій цього документа. Так, наприклад, латинський текст Конституції зберігався в архіві Ханенків у вигляді “списка” (копії), власноручно зробленого генеральним хорунжим Миколою Даниловичем Ханенком з копії [5], котра

могла опинитися в Гетьманщині після повернення в 1714 р. з еміграції частини генеральної старшини (серед якої були сини генерального обозного Івана Ломиковського, діда Миколи Ханенка по материнській лінії, Ілля та Михайло) [6]. На цьому тлі цікавою є публікація 1930-го р. Веніаміна Кордта [7], який скористався єдиним відомим (до останнього часу) документом оригіналу Конституції у скороченій редакції (фактично — екстракта з неї) латинською мовою під назвою “*Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta*” (“Затверджені умови договору між гетьманом та Військом Запорозьким, в стислому огляді зібрані”), що зберігається в колекції “Cosacica” (“Kosacerna”) у фондах Національного архіву Швеції в Стокгольмі [8]. Можливо, що так звана “дентвільська” копія, віднайдена Ільком Борщакм в архіві замку Дентвіль у Франції і нібито переписана рукою сина гетьмана, Григора Орлика, була ідентична цьому скороченому варіанту “*Contenta Pactorum...*”, що зберігається у Швеції.

Через відсутність цієї копії наприкінці 1980-х років ані підтвердити, ані спростувати це припущення ми не можемо [9]. Водночас слід зазначити, що розповсюдження науковими колами українськомовної версії базується на публікації О. Бодяньського “Договоръ и постановление...” з матеріалів, зібраних і опрацьованих Д. М. Бантишем-Каменським. Документ, котрий було використано в публікації, зберігається в Російському державному архіві давніх актів (далі — РДАДА) [10]. Тексти Конституції староукраїнською мовою, видані Д. Бантишем-Каменським, О. Бодяньським і М. Маркевичем, повністю ідентичні, що свідчить про те, що публікатори користувалися одним джерелом — документами зі справи ф. 13, Дела об Украине (РДАДА) [11].

Наше припущення підтверджується тим фактом, що в обох випадках вони були опубліковані у складі тієї ж самої підбірки документів: по-перше, це лист шведського короля Карла XII з м. Бендер до кошового отамана Якіма Богуша від 10 травня 1710 р. (у перекладі); по-друге, це “Договори и постановления...” гетьмана Пилипа Орлика з-під м. Беніукальний документ дери з присягою останнього від 5 квітня 1710 р. і по-третє, це підтверджувальна грамота (конфірмаційний диплом) шведського короля Карла XII на обрання Пилипа Орлика гетьманом (латинська мова і переклад) від 10 травня 1710 р. Ця збірка документів є копією, виготовленою у XIX ст., про що свідчать винесені на поля пояснення до старовживаних (староукраїнських) слів XVIII ст., а також палеографія і орфографія документів. Ймовірно, що ці копії були виготовлені спеціально для публікацій в 1840—1850-х роках. Питання щодо оригіналів документів, з яких було виготовлено ці копії до останнього часу залишалося відкритим.

Тепер ми можемо стверджувати, що знаємо місце перебування україномовного оригіналу Конституції, який до останнього часу був не відомим не лише широкому загалу, але й вузькому колу фахівців — його нещодавно було віднайдено в РДАДА в Москві при дослідженні документів козацької епохи. Цей документ зберігається в одній справі з перекладом з листа шведського короля Карла XII до кошового отамана Якіма

Богуша і підтверджувальною грамотою (з перекладом) шведського короля Карла XII (навіть порядок розташування документів той самий, що і в копійному варіанті) [12]. Оригінальність самої Конституції і диплому Карла XII підтверджується власноручним підписом в кінці присяги (розміщеної після 16-ти статей Конституції) новообраного гетьмана Пилипа Орлика та паперовою кустодієвою печаткою Війська Запорозького на рожевому воску з червоною стрічкою, а також підписами на підтверджувальному дипломі шведського короля Карла XII та канцлера шведської королівської канцелярії барона Густава Генріка фон Мюллера (Міллерна) і відбитком на папері від королівської печатки, котра, на жаль, не збереглася.

Той факт, що Д. М. Бантиш-Каменський під час роботи над своєю працею “История Малой России” працював саме з цими документами, підтверджується наступним: по-перше, це численні свідчення про те, що він вивчав документи саме з Московського архіву Колегії іноземних справ і, передусім, з “Малороссийских дел”, по-друге, — це легенди документів на полях його видання: “Малор. д—ла Кол. Арх. 1710 г., № 12” — посилання саме на цю справу [13]. Копії документів було зроблено, швидше за все, саме тоді за його вказівкою і саме вони сьогодні зберігаються у фонді “Дела об Украине” [14].

У справі з оригіналом Конституції поряд з вищезгаданими документами містяться ще два, які певним чином окреслюють шлях цих документів до архіву. Це копія листа генерал-ад’ютанта Платона Зубова від 5 листопада 1792 року до віцеканцлера Івана Андрійовича Остермана, в якій він повідомляє про відправку йому важливих документів, переданих самому Зубову запорожцями і які відтепер мають зберігатися в архіві Колегії іноземних справ: “Они хранимы были обществом запорожскимъ и присланы ко мне, а как принял я смелості представить оныя всемилостивейшей Государыне, то и угодно Ея императорскому величеству, чтобъ оныя отданы были для хранения в Архиву Коллегіи Иностранныхъ Делъ съ точнымъ в Реестрахъ означеніемъ, каким образомъ они туда доставлены”, а також копія “канцелярской цедули” від 18 серпня 1800 року з Державної колегії іноземних справ в її ж Московський архів щодо надісланих у 1792 році віцеканцлеру графу І. А. Остерману від генерал-ад’ютанта П. Зубова “разныхъ документов, касающихся до запорожцев на двадцати писанных полулистах, <...> которые по редкости и древности своей заслуживаютъ особливаго уважения” [15]. В записці перераховано документи, що передавалися до архіву: 1) “Договоры и постановления...”, 2) підтверджувальна грамота шведського короля Карла XII, 3) переклад з листа короля Карла XII до кошового отамана Якіма Богуша і 4) “Инструкция народам русским, данная в Варшаве комиссарам из Сената и Польской Палаты” (яка тепер у збірці документів відсутня). Примітка на берегах записки свідчить, що документи було отримано 26 серпня 1800 року. Крім цього, на першому аркуші справи, після заголовку (фактичного переліку документів) є примітка: “Сии три оригинальные бумаги присланы от запорожцовъ въ С-Петербургъ въ 1792 году; а оттуда при указе от 14 августа 1800 года сообщены въ архивъ для сохранения” [16]. Таким чином, можемо конста-

тувати, що розпорядження було виконано, документи передано до архіву Колегії іноземних справ (пізніше цей архів став складовою частиною РДАДА [17]), але деякі з них, на превеликий жаль, загубилися (ймовірно, в самому архіві). Копії документів з цієї справи (в тому числі й україномовного оригіналу Конституції староукраїнською мовою) зберігаються в ЦДІАК України [18].

Звідки ці документи з’явилися у запорожців — ми можемо лише здогадуватися. Відомо, що частина запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком емігрувала разом з гетьманом Іваном Мазепою, а сам Кость Гордієнок брав участь у написанні Конституції. Отже, староукраїнська редакція Бендерської конституції могла опинитися і протягом тривалого часу (близько 80 років) зберігатися у представників Війська Запорозького Низового. Пізніше ці папери могли потрапити на українські землі разом з тими запорожцями, які 1734 р. повернулися з еміграції з дозволу російського уряду, а після руйнації у 1775 р. Нової Січі і остаточної втрати в 90-х роках останньої надії на відродження будь-якої автономії папери віддали фавориту російської імператриці.

Нижче вперше публікуємо україномовний текст Конституції Пилипа Орлика. Аналіз тексту дає підстави стверджувати, що жодних змістовних відмінностей між копією, опублікованою М. Маркевичем, Д. Бантишем-Каменським і О. Бодянським та оригіналом немає. Деінде по тексту зустрічаються неправильні прочитання окремих літер (передусім це стосується специфіки прочитання літер “і”, “ї” та “и”) чи описки писаря (наприклад, на початку пункту 12 у слові “села” замість “є” написано букву “а”: “сала”), що іноді змінює звучання певних слів, але не впливає загалом на зміст документа.

Текст документа передано мовою оригіналу (староукраїнською) зі збереженням варіантів написання, характерних для кінця XVII — 1-ї пол. XVIII ст. Підготовку його до публікації здійснено на основі розроблених в ЦДІАК України “Методичних рекомендацій по підготовці до видання “Архіву Коша Нової Запорозької Січі” [19]. Усі рукописні літери кириличного і латинського алфавітів передаються з допомогою фонетично і графічно відповідних їм друкарських знаків сучасного громадянського кириличного шрифту. Зберігаються літери, що вийшли з ужитку і яким немає графічного відповідника у сучасному алфавіті: ε, ξ, γ, Θ, ω, z, n, ъ. Виносні літери і буквосполучення внесено у рядок “й” передано курсивом. Паєрки на позначення звуку “й” передаються за допомогою курсивного “й”. М’який та твердий знаки передано у повній відповідності з їх уживанням у тексті. Пунктуаційні знаки, великі і малі літери проставлені з наближенням до сучасного правопису. Як виняток, у словосполученні “Військо Запорозьке” слово “Військо” вжито з великої літери (на відміну від оригіналу) через змістовне навантаження (як назва української держави). Розділові знаки оригіналу не зберігаються, натомість вживаються розділові знаки згідно з сучасними правилами пунктуації. Слова під титлами розкриваються у квадратних дужках.

Тексти друкуються без позначення кінця рядків. Закінчення оригінального аркуша позначено двома похилими рисками (/ /).

[illegible]

Література

1. *Pacta et Constitutiones legum libertatumque...* // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика и Киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках. — Изд-е О. Бодянского [Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете]. — М., 1847. — С. 1—17; Маркевич М. История Малороссии: В 5-ти т. — М., 1858. — Т. 4. — С. 315—339; Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории: В 2-х ч. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 242—255; *Pacta et constitutiones legum libertatumque...* Lausanne, 1916; Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII — поч. XVIII вв. // Український археографічний збірник. — К., 1930. — Т. 3 — С. 18—55; Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К., 1993; Угода та Конституція Пилипа Орлика // Мазепа: Збірник / Упоряд. Ю. О. Іванченко. — К., 1993; Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 року. — К., 1994; Конституція Української Гетьманської Держави. — Львів—Київ, 1997; Смолка А. О. Пилип Орлик. Конституція 1710 р. — К., 2007; Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори / кер. проекту проф. унікальний документ В. Яремчук, упорядники: М. Трофимук та В. Шевчук. — К., 2006; Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність: Збірник. — К., 2006.
2. *Pacta et Constitutiones legum libertatumque...* // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII ... — С. 1—17.
3. Маркевич М. История Малороссии. — С. 315—339.
4. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. — С. 242—255.
5. Бодянский О. Предисловие // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII ... — С. I—IV.
6. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 43.
7. Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII — поч. XVIII вв. // Український археографічний збірник. — К., 1930. — Т. 3 — С. 18—55.
8. Riksarkivet, RA 2113.2. Diplomata Muscovitica Cosacica, Vol. 1, 2. Копія цього документа зберігається в ЦДІАК України у ф. 2236, оп. 1, спр. 72.
9. Прицак О. Конституція Пилипа Орлика. Вступ // Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 року. — С. 5—7.
10. РДАДА, ф. 13, оп. 1, 1710 р., спр. 9, арк. 1—20 зв.
11. Копії цих документів зберігаються в ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 2, спр. 1—3.
12. РДАДА, ф. 124, оп. 2, 1710 р., спр. 12, 19 арк.
13. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: в 3-х ч. — Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения гетманства. — М., 1830. — Изд-е 2-е. — С. 134—135.
14. РДАДА, ф. 13, оп. 1, 1710 р., спр. 9, 24 арк.
15. РДАДА, ф. 124, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 16 і 17.
16. Там само, арк. I.
17. РДАДА був створений з п'яти основних архівів, що існували в Російській імперії до 1917 року, серед яких були Московський головний архів Міністерства іноземних справ, з 1724 р. по 1832 р. — Московський архів колегії іноземних справ та Державний архів МЗС, який виник у 1801 році і відокремився від Петербурзького архіву Колегії іноземних справ у 1834 році і до 1917 року знаходився у Санкт-Петербурзі.
18. ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 10, 18 арк.
19. Гісцова Л. Методичні рекомендації по підготовці до видання “Архіву Коша Нової Запорозької Січі”. — К., 1992.

Вимоги до оформлення наукових статей

1. Текст: у форматі doc, шрифт — Times New Roman, кегль — 14, інтервал — 1, обсяг — 10—30 стор.
2. Анотація до тексту: від 100 до 500 знаків.
3. Ключові слова: від 3 до 10 слів.
4. Посилання у квадратних дужках, де перше число вказує на номер в алфавітному списку використаної літератури; друге число — сторінку в джерелі. Приклад: [5, с.34], або для іншомовних — [5, p.34] чи [5, S.34].
5. Список літератури у алфавітному порядку (починаючи з джерел, написаних кирилицею), відповідно до вимог ДАК (Бюлетень ВАК України. — 2008. — №3. — С. 9—13).
6. Для українських науковців: прізвище, ім'я, по батькові, назва статті, анотація і ключові слова подаються трьома мовами (українською, російською, англійською).
7. Реєстраційна форма.
8. Місто Київ, e-mail: myrpv@ukr.net, тел. 044-209-92-01, головний редактор Мироненко Петро Володимирович, тел. +38-067-209-22-88.

Громадська організація
«Міжнародний інститут гуманітарних технологій»

Філософський факультет
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Political Institutions and Processes
Politischen Institutionen und Prozesse
تایمل عمل او دیس ایس ایسل اساس و عمل
Политические институты и процессы

Наукове видання

Випуск 1

Мови видання:
українська, англійська, німецька, арабська, російська

Виходить чотири рази на рік

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Міністерства юстиції України
Серія КВ № 21684-1584ПР від 24.11.2015 р.

Головний редактор
доктор політичних наук П.В.Мироненко

Підписано до друку 18.03.2016 р.
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 17,67.
Наклад 500 прим. Зам.